This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

UC-NRLF
$B 108 897

Digitized by Google

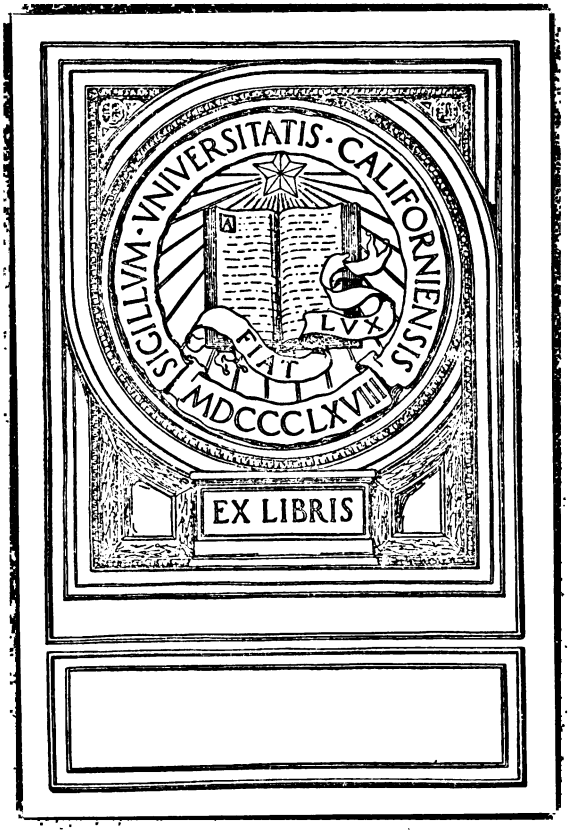

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

VOORCHRISTELIJK CHRISTENDOM

De voorbereiding van het Evangelie in de Hellenistische wereld

DOOR

Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga

UITGAVE VAN J. PLOEGSMA TE ZEIST — MCMXVIII

Digitized by Google

Digitized by Google

HF

BR129
B4

AAN MIJNE VROUW,

die in het werk van de Internationale School voor Wijsbegeerte te Amersfoort in het algemeen, en in mijn werk daarvoor in het bijzonder, geestelijk en hartelijk aandeel neemt,

wordt dit boek, uit een te Amersfoort gegeven leergang geboren, dankbaar opgedragen

Santpoort, April 1918

M508923

Digitized by Google

Digitized by Google

INHOUD

Hoofdst.		Bladz.
I.	Inleiding.	1
II.	Wijsgeerige Voorbereiding	13
III.	Populaire Wijsbegeerte	56
IV.	Het Occultisme	88
V.	Joodsch Alexandrinisme	127
VI.	Toepassing	146
Aanteekeningen		175—188

Digitized by Google

Digitized by Google

I. INLEIDING

Men heeft de geschiedenis het geheugen der menschheid genoemd. Daarom slaan wij gaarne en niet zonder nut een blik in het verleden. Maar zoo wij dit doen, blijkt telkens de Prediker, die koning was te Jeruzalem, gelijk te krijgen met zijne beroemde verzuchting: niets nieuws onder de zon! Inderdaad, *l'histoire se répète*. De vorige eeuw heeft deze waarheid tot tweemaal toe in leerstelligen vorm gepredikt: Moleschott's „Kreislauf des Lebens" en Nietzsche's „ewige Wiederkehr". Als oud-hoogleeraar der wijsbegeerte en kenner van Diogenes Laertius, den geschiedschrijver der oude philosofie, had Nietzsche moeten bedenken, dat de gedachte der „ewige Wiederkehr", die hem bij eene bergbeklimming in het Engadin als eene openbaring is voorgekomen, eene Orphische, Pythagoreesche, Stoïsche, ja oud-Indische gedachte is, in zijn onderbewust zieleleven uit lang vervlogen dagen bewaard. De gedachte der „ewige Wiederkehr" blijkt op zichzelf een geval van de „ewige Wiederkehr" der gedachte te zijn.

In het bijzonder is de overeenstemming groot tusschen wat onze tijd te aanschouwen geeft en wat wij weten aangaande de periode waarin het Christendom is geboren. Tegen het begin onzer jaartelling kunnen wij eene soortgelijke ontwrichting der samenleving door politieken en oeconomischen strijd constateeren, als wij thans beleven. Eene oude cultuur en eene oude religie vervallen. De overgang tot het nieuwe gaat van geweldige barensweeën vergezeld. Misschien dat deze mededeeling in staat is belangstelling te wekken voor ons onderwerp ook bij hem, wien Hellenisme en Christendom op het eerste gezicht geen thema van actueel belang schijnt, omdat de mensch van dit geslacht nu eenmaal van het Hellenisme ver afstaat *in tijd* en over het algemeen van het Christendom ver afstaat *naar den geest*. Het zal ons blijken, dat de eeuw,

Digitized by Google

waarin het Christendom in en uit de Hellenistische wereld ontstond, menig verschijnsel heeft aan te wijzen, dat parallel loopt met wat onze dagen te aanschouwen geven.

Reeds het begrip „Hellenisme" heeft in dezen iets tot ons te zeggen. Wij verstaan onder Hellenisme eene vermenging van Grieksche en Oostersche cultuur, die met Alexander den Groote opkomt. In wetenschap was de Grieksche wereld zonder twijfel de meerdere van het Oosten. Zien wij niet wederom heden ten dage, hoe het in exacte wetenschap groote Westen door Oostersche denkbeelden wordt geïnfiltreerd? Destijds had dit proces op tweeërlei wijze plaats. Of het exotische overheerschte en het Westen leverde slechts de taal, de formuleering, de verklaring en de rechtvaardiging voor Oosterschen inhoud, — gelijk men nu weer in Europa poogt, Indische leerstukken wetenschappelijk te bewijzen en oude Indische teksten te lezen bij het licht, dat de *Kritik der reinen Vernunft* ontstoken heeft [1]). Of wel, de aanraking met het Oosten riep slechts wakker wat in het eigen verleden geleefd had, doch nu een sluimerend voortbestaan leidde in lagere kringen van de samenleving: animistische voorstellingen en praktijken, geloof aan den invloed van bepaalde dagen, maanstanden en constellatiën, op den loop der gebeurtenissen in het leven van de menschen. Gelijk Lucretius met zijn materialistisch leerdicht „*De rerum natura*" door Manilius' „*Astronomica*" werd gevolgd, zoo ontbrandt na Büchner en Haeckel weer de begeerte *credere caelo*, geloof te stellen in den hemel. Onder begunstiging van Oostersche stroomingen begint de astrologie, reeds lang en voorgoed verwezen gewaand naar een kamertje drie hoog op eene stille Amsterdamsche gracht, waar het planeetlezen wordt afgewisseld door het werken met een ei of koffiedik, — de astrologie begint zich weer zelfbewust aan te melden in onze naaste omgeving en niet zonder wetenschappelijke pretentie. Wij hooren van analytische, synthetische en progressieve horoscopen en hoe een proefhoroscoop wordt getrokken na opgave van datum, uur en plaats van geboorte, à raison van eene vergoeding vari-

Digitized by Google

ëerende tusschen één en vijf en twintig gulden Nederlandsch courant. Hierbij en bij nog te noemen geestelijke, — Bolland zou zeggen „zielige" — verschijnselen, ligt dan zeker de eveneens Hellenistische gedachte ten grondslag, dat het oudste wel het beste moet zijn. Andere natiën vinden volgens Diodorus Siculus[2]) (1ste eeuw) de philosofie der Grieken niet veel bijzonders, omdat zij zoo jong is en aanhoudend verandert. *Zij* hebben traditiën, die uit hooge oudheid stammen en nooit veranderen. Gelijk bekend hebben de Chaldeën waarnemingen aangaande de sterren door lange tijden heen verzameld en leeren zij, hoe elke gebeurtenis aan den hemel hare beteekenis heeft als deel van den eeuwigen Raad der goddelijke voorzienigheid. Particulieren, die hen geraadpleegd hebben, beschouwen hunne wijsheid als wonderbaar en bovenmenschelijk. — Zoo is het thans weer. En niet alleen Astrologie, ook Spiritisme, Magie, Chiromantie, in één woord: al het occulte verheugt zich heden ten dage niet slechts als historisch verschijnsel in veler belangstelling, maar geniet ook bij velen gelóóf.

Geen wonder. Als de oude godsdienst vervalt, zijn surrogaten noodig. Moe van het scepticisme werpt men zich in de armen van het mysticisme, want het woord van Plinius den Oude (23—79) blijft waar: „de vraag naar God laat den mensch niet met rust." Wat dan gevoel en zinnen bevredigt, wat op magische wijze reiniging van de ziel, verzoening, onsterfelijkheid belooft, vindt licht adepten onder hen, wier metaphysische behoeften wel een tijd lang onderdrukt, maar niet duurzaam uitgeroeid konden worden. Het Hellenisme heeft de vréémde godsvereeringen boven de eigene geschat. Sloot de religieuze Stoa zich in menigen volgeling zoo nauw mogelijk bij het bestaande geloof aan, trachtte Philo aan het strenge Jodendom de buigzaamheid van het Hellenisme te verleenen; ten slotte begeerden de meesten geene vernieuwing van het oude, maar zochten zij het nieuwe, d.w.z. het *voor hen* nieuwe, maar dat liefst ver weg heel oud moest geworden zijn. Anderen zochten hun troost bij de philosofie, maar niet bij de machtige systemen, zooals de voortijd die had zien geboren worden:

Digitized by Google

de denkkracht van een Plato en Aristoteles was niet meer voorhanden; evenals ons nu een Kant, een Schelling, een Hegel ontbreekt. Daarom beweegt de philosofie zich bij voorkeur in de praktische sfeer, zij is ethisch, moralistisch en moet bovenal bijdragen tot de rust des gemoeds. Zoo is zij niet als uitsluitend eigendom voor eene aristocratie des geestes, maar als gemeenschappelijk bezit voor breedere kringen bedoeld. Gelijk men tegenwoordig gaarne in niet al te lijvige brochures het *pro* en *contra* ten aanzien van allerlei vraagstukken zich laat voordragen, zoo vond Carneades de Scepticus reeds, dat het pleiten vóór en tegen het gemakkelijkste middel is om de waarheid te vinden.[3]) Wat dan helaas overal en altoos tot oppervlakkigheid leiden moet.

Van wijsgeeren uit het keizerlijk Rome moet men geene diepzinnige speculatiën verwachten, maar wel het stellen van de vraag: Wat is geluk? en daarop het stereotype antwoord: Geluk is deugd. Wendland heeft de zedepredikers dier dagen vergeleken met de apostelen van het Heilsleger in Engeland. Hun optreden was eene reactie en een protest tegen de overbeschaving, de verfijnde weelde en de genotzucht van hun tijd. Diogenes, de wijze in den ton, gold bij hen als ideaal. Hunne ernstige, streng-persoonlijke vragen: „Wie zijt gij, o mensch? waartoe zijt gij geroepen? Waarin zoekt gij uw geluk? vonden weerklank *zelfs*, of moet ik zeggen *juist?* in de weelderige paleizen van het keizerlijke Rome, waar de rijken der aarde er een armenkamertje op na hielden als retraiteplaats en tot eene soort van zelfverloocheningsweek.[4]) „Van alles moet men zich spenen, tot alles moet men zich trainen" — die Cynische en jong-Stoïcijnsche leuze behoort wederom ook aan ònze eeuw en leidt nu als toen tot Geheel-onthouding, Reinleven-beweging, Vegetariaat. De Sextii hebben het vleeschеten als overvoeding en overprikkeling afgekeurd en Sotion heeft de vegetarische leefwijze met de leer der zielsverhuizing gemotiveerd. Onder zijn invloed heeft de jeugdige Seneca een jaar lang vegetarisch geleefd, maar is door zijn vader daarvan afgebracht.[5]) Hoe menige goed-

Digitized by Google

hartige en bezorgde moeder beproeft nòg hetzelfde, als zij haar met nieuwe ideeën aangestoken kind bleek worden en vermageren ziet.

De wijsbegeerte werd te Rome religieus en mystiek, terwijl de zgn. religieuze menschen — *ware* religie is altoos eene groote zeldzaamheid! — van de wetenschap niet veel moesten hebben; hen trok meer het magische, het wonderbare. Hoorden wij niet nog onlangs van hooggeleerde ethisch-orthodoxe zijde de opmerking maken, dat het eigenlijk onderscheid tusschen den mensch en de lagere schepping niet in het *denken* ligt? *Wij* erkennen dankbaar het denken als eene gave Gods en, ofschoon wij intuïtie niet wenschen te verachten, als Leadbeater de wordingsgeschiedenis van de Christelijke geloofsbelijdenis door helderzien wil ontdekken, krimpt ons wetenschappelijk hart ineen. Hier schuilen in onzen tijd gevaren, en niet alleen voor niet-theologen.

Figuren als Apollonius van Tyana en Alexander van Abonoteichos, wonderdoeners in folio, behooren tegenwoordig weder tot de geestelijke Ahnengallerie, waarop menig occultist, spiritist of gebedsgenezer trotsch zal zijn. Typeerend voor het Rome der eerste eeuw onzer jaartelling is vooral een sterk verlangen naar persoonlijke onsterflijkheid geweest; waarmede dan wel dikwijls in botsing kwam de hoogst verstandige opvatting, dat met den dood alles uit is; gelijk ook thans menigeen zoo gaarne zou *willen* gelooven, maar het niet *kan*, totdat ten slotte een wanhopig *credo quia absurdum* hem over alle bezwaren heen helpt. Karakteristiek in dezen is de 102de brief van Seneca aan Lucilius. Een schrijven van zijn vriend is hem hoogst ongelegen gekomen; onzacht heeft het hem uit eene aangename gedachtensfeer gerukt, uit een prettigen droom opgeschrikt. Het was weliswaar iets onwerkelijks, maar toch zoo goed als een werkelijk genoegen, dat hij smaakte: hij dacht nl. juist met groote blijdschap over de onsterflijkheid der menschelijke ziel na; „want gaarne sla ik geloof aan de meening van groote mannen, die deze hoogst wenschelijke zaak als waarschijnlijk in het vooruitzicht

Digitized by Google

stellen, al kunnen zij haar ook niet *bewijzen*". Nu is hij echter weer over de stoornis heen en spint zijn droom voort. Blijkt hier niet duidelijk Seneca's scepsis op dit punt? Gedachten, hem sympathiek, neemt hij gaarne van elders over, ofschoon hij als redeneerend wijsgeer daarvoor niet durft instaan, en het hem dus gaat als dien hoorder uit Cicero's Tusculanae, die bij de lectuur van den Platonischen Phaedo daarmede volkomen instemde, als hij echter het boek had neergelegd al zijne hoop der onsterflijkheid zag vervloeien. Hoort Seneca! treffend voorbeeld van innerlijke onzekerheid en geslingerd worden door tegenstrijdige gedachten. Met Epicurus zegt hij ter eener plaatse: „het niet-zijn na den dood is volkomen gelijk aan het niet-zijn vóór de geboorte." [6]) Maar elders troost hij iemand, die een broeder verloren heeft, met de hoopvolle woorden: „Bedrieg u niet! Voor uw broeder is het licht niet ondergegaan, veeleer ging hem een betrouwbaarder licht op. Derwaarts gaat ons aller gemeenschappelijke weg. Waarom schreien wij over zijn sterven? Hij heeft ons niet verlaten, hij is ons slechts vooruitgegaan." [7])

Dat geslingerd worden tusschen twee onverzoenlijke opvattingen — kenmerkende eigenschap van een décadenten tijd! — leidt in de praktijk van het leven tot eene zekere dubbelslachtigheid. De Stoïcijnen, uit de Cynische school voortgekomen, hadden het hondsche blaffen prijsgegeven, waren maatschappelijker, en fatsoenlijker, hier en daar zelfs „salonfähig" geworden. Maar in de jongere Stoa krijgt het oude strenge ideaal van den wijze, die zichzelven volkomen genoeg is, weer een heiligenschijn. Seneca belijdt in dit ideaal te gelooven. Levenslang heeft hij in geschrifte de armoede verheerlijkt. Toch liet deze eerste minister van het Romeinsche Rijk bij zijn dood 30 millioen na, — een vermogen, toen nog heel wat belangrijker dan thans. Gelooft echter niet, dat deze man van edelen aanleg een huichelaar is geweest. René Waltz heeft hem, nu al weer een tiental jaren geleden, gerehabiliteerd en sedert heeft Birt duidelijk aangetoond, dat hij allesbehalve als een fraseur of een man met twee aangezichten mag worden

Digitized by Google

beschouwd.[8]) Het is Seneca, den eigenaar van eene bank, die als een antieke Rothschild aan de natiën der geheele beschaafde wereld millioenen voorschoot, — het is Seneca gegaan zooals het *mutatis mutandis*, onzen diepbetreurden landgenoot Quack is gegaan. Bezield door een machtig gevoel voor rechtvaardigheid is deze laatste van ontzetting vervuld geweest over het maatschappelijk onrecht en heeft hij in zijn standaardwerk „de Socialisten" het Socialisme als noodzakelijk levensverschijnsel erkend; maar tegelijk heeft hij krachtig medegewerkt in de praktijk van het Nederlandsche kapitalisme als President-Commissaris van groote spoorwegmaatschappijen, bankdirecteur enz. enz. „Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust." En zoo weinig ligt het in mijne bedoeling om hiermede de nagedachtenis van dezen groote onder de grooten neer te halen, dat ik er gaarne aan toevoeg: gesteld op eene hooge plaats heeft Quack duidelijk te aanschouwen gegeven wat menigeen onder ons door zijne meer bescheiden positie gemakkelijker voor het oog der wereld verbergen kan. Evengoed als Seneca, zijn grootere en kleinere kapitalisten van onzen tijd vervuld van warme sympathie voor sociale ideeën en sobere levenswijs. Het behoort tot de signatuur des tijds, nu èn 19 eeuwen geleden.

Ook op een ander punt valt innerlijke verscheurdheid te constateeren, toen èn nu. Ik bedoel op het punt van vaderlandsliefde, patriotisme, — over patriotitis spreek ik niet. — Het begrip dreigde langzamerhand teloor te gaan. Kunstmatig moest het gevoel voor den geboortegrond er in gehouden worden: verjaardagen van het Oranjehuis golden als een probaat middel. Toen het bij en na het uitbarsten van den wereldoorlog ernst begon te worden met de vaderlandsliefde, constateerde de psychologie — wij leven immers in de eeuw der psychologie —: bewustzijnsverenging. Wij zijn allen min of meer besmet, — wat zeg ik? — van top tot teen doortrokken van wereldburgerlijke ideeën. Het vaderland van den wijze is de wereld, zeggen wij met Antisthenes; de *ware* Staat, waarin eigenlijk, volgens Zeno, den eersten Stoïcijn, de afzonderlijke, be-

Digitized by Google

perkte, menschelijke staten dienen op te gaan; alle menschen moeten burgers zijn van die ware kosmopolis, en allen hebben zich gelijkelijk te buigen voor de ééne goddelijke wet. In neutrale landen als het onze, waar men voor den geesel van den krijg tot dusver is gespaard, kunnen wij nog nagevoelen de Cynische minachting voor de oude stadstaten en het Grieksche nationale gevoel. En met Epictetus zijn wij geneigd te zeggen: „het allergrootste, het allervoornaamste, het allermeest omvattende ter wereld is de verbintenis, die tusschen de menschen en God bestaat; Gods zaad is niet alleen in mijn vader of mijn grootvader gevallen, maar in alles wat op aarde ontstaat en groeit. Waarom zou hij, die dit inziet, zich niet wereldburger noemen in tegenstelling van Athener of Corinthiër? Waarom niet een zoon Gods?" Toch heeft de Stoa vaderlandsliefde en zelfs deelneming aan het politieke leven plicht geacht. Schoon met een bloedend hart, hebben Stoïcijnen zich beijverd voor de publieke zaak. Zij hadden daarbij eene groote mate van afkeer te overwinnen. Chrysippus beweerde: „als de wijze eene knoeipolitiek voorstaat zal hij de goden mishagen; staat hij eene *eerlijke* politiek voor, dan mishaagt hij de burgers". Maar al was Seneca zich volkomen bewust, dat geen enkele der empirisch gegeven staten eenen wijze verdragen kan, noch een enkele wijze eenen der gegeven staten, — toen het vaderland hem riep, heeft hij niet geaarzeld. Gelukkig niet! Van Nero en diens bewind was niet véél te maken; Seneca heeft er van gemaakt wat er van te maken viel. Als de eerlijke mensch zich aan de politiek onttrekt, omdat deze hare bedenkelijke zijde heeft, geeft hij dan niet het gemeenebest aan min eerlijken, aan gewetenloozen prijs? Het is de zelfweerspreking der werkelijkheid, dat de predikers van het ideaal eener universeele, de geheele wereld omvattende gemeenschap, 1900 jaar geleden en nu weer, gedwongen worden met hun ideaal te marchandeeren. Wie onder ons zonder zonde is, werpe den eersten steen!

De eerste eeuw en de twintigste zijn beide de eeuwen der humaniteit en van het internationalisme; maar beide

Digitized by Google

geven ze ons weerzinwekkende voorbeelden te aanschouwen van menschelijken haat. Het volgende citaat, uit Seneca alweer, kon onder den verschen indruk van de huidige wereldschokkende gebeurteniseen geschreven zijn[9]). „Elk profiteert van eens anders ongeluk; den gelukkige haat men en den ongelukkige veracht men; een hoogere verdringt u en gij op uw beurt verdringt een lagere; elk heeft zijne begeerte, die hem voortzweept; om een gril en een onnoozel voordeel tracht men alles onderstboven te keeren. Het doet denken aan benden zwaardvechters, die in gemeenschap leven om met elkaar te vechten. Het doet denken aan wilde beesten, slechts met dit onderscheid, dat die onderling den vrede bewaren en hunne sóórtgenooten niet bijten; maar de menschen doen zich te goed aan het verscheuren van elkaar! De stomme dieren zijn mak tegenover wie hen voederen; de menschen echter verslinden in hunne razernij ook hen door wie zij gevoed worden. Alles is vol misdaden en gebreken; er wordt te veel kwaad begaan dan dat van wettelijke beperking beterschap ware te hopen. (Wij zouden kunnen gewagen van het bankroet van arbitragehoven en Vredespaleis!) Men wedijvert met elkaar in één grooten boosheidskamp; dagelijks wordt de begeerte tot zondigen grooter, de schaamte geringer. Het respect voor wat goed en billijk is verdwijnt. Van alle kanten, als op een gegeven teeken, is men opgestaan om de grenzen uit te wisschen tusschen goed en kwaad".

Begrijpelijk, dat er bij zulke ervaringen gezegd wordt, wat Lucanus schreef: Mentimur regnare Iovem, het is niet waar, dat Jupiter regeert, al heeft het geloof, dat nu aan het wankelen heet te worden gebracht, met waarachtig geloof weinig te maken.

Nooit is de klove tusschen het ideaal der besten en de praktijk der velen klaarder gepeild dan in dergelijke tijden van verwildering en verwording. Het protest, dat zij uitlokken, is de stem van het geweten der menschheid. Door het rumoer der wapenen overstemd, een tijdlang, — maar niet verstomd. De bittere klacht over de ellende verheft

Digitized by Google

zich tot de profetie eener betere toekomst. Uit den wereldbrand daagt de nieuwe, de blijde wereld. Vergilius' vierde Eklogé ziet de laatste periode reeds aangebroken, waarvan de Cumeesche Sibylle in profetisch enthousiasme gezongen had: de gouden eeuw is op de komst. Al is er veel gestorven in de wereld, datzelfde idealisme leeft nòg. Telkens weer zal het zich vergissen, als het waagt een beeld te teekenen van den heilstijd, — geoordeeld is het daarmede niet. Uit afkeer jegens eene veelszins bedorven samenleving werd en wordt uit den aard der zaak door velen het heil in herstel van oorspronkelijke, primitieve verhoudingen gezocht. De cultuur wordt verguisd, de natuur verheerlijkt. Niet door afgunst gedreven, zegt Antisthenes, straften de goden Prometheus, — de nijd heeft immers volgens Plato in het koor der goden geen plaats, — maar omdat hij de beschaving, d.w.z. weelde en bederf onder de menschen heeft gebracht. De steden gelden den Cynicus als broeiplaatsen van alle kwaad. Tolstoï heeft er niet anders over gedacht, en Walden is een uitvloeisel geweest van dezelfde geestesrichting.

Kenmerkend voor het Hellenisme en voor onzen tijd is het vreedzaam samengaam in dezelfde personen van de hoogste vergeestelijking met het grofste animisme. In de geschriften van Hermes Trismegistos, of, om op meer algemeen bekend terrein te blijven, van Paulus worden primitieve opvattingen en gebruiken gehuldigd en meteen gespiritualiseerd. De „religionshistorische" school heeft er onze aandacht op gevestigd. Hetzelfde verschijnsel bij de Theosofen onzer dagen. Naast esoterische wijsheid vele exoterische elementen. De grenslijn te trekken valt niet altijd gemakkelijk. Leadbeater zal b.v. over zielsverhuizing sprekende, deze letterlijk bedoelen, gelijk Pythagoras en Empedokles, Plato en Xenokrates; hij meent immers, dat Koningin Victoria reeds eerder over Engeland heeft geregeerd en wel als Alfred de Groote en dat Edward VII vroeger Edward I is geweest; terwijl hij rasgevoel en afscheiding der Joden verklaart door de hypothese, dat Joden telkens weder *als Joden* herboren

Digitized by Google

worden. Mij is echter een theosoof bekend, die dit alles voor exoterische wijsheid, vrijwel gelijkluidend met dwaasheid, houdt, en de leer der zielsverhuizing voor niet anders dan eene symbolische uitdrukking van de waarheid, dat elke menschelijke verschijningsvorm openbaring van het Alléene, van de Wereldziel is. De wereldziel! Hoe hopen zich als het ware de parallellen op tusschen de Hellenistische gedachtensfeer en die van den nieuweren tijd! Want sedert Plato in zijn Timaeus van die wereldziel had gewaagd, heeft zij in de Stoa eene geweldige rol gespeeld; — nu krijgt zij weer beteekenis en niet alleen onder verklaarde theosofen, maar ook onder menschen, die liever voor wijsgeeren willen doorgaan.

Op dit eklektisch en syncretistisch standpunt kan de allegorische interpretatie, — eens de geliefde uitkomst voor Cynici, Stoa en Philo — weer goede diensten bewijzen. Eene interpretatie, die ook onder wijsgeerige predikers ten onzent sympathie vindt, maar, nu als toen, eveneens bij velen heftige bestrijding. Bij de Stoïcijnen gingen Radicalisme en Conservatisme samen; zij erkenden de bestaande religie, maar vulden hare vormen met redelijken inhoud en wisten aan hare allerdwaaste uiting nog wijsheid te ontlokken. Wat den Epicureër Phlilodemus zeggen deed, dat zij nog goddeloozer waren dan Diagoras de Atheïst, die in de 5de eeuw om zijne goddeloosheid uit Athene was verbannen.

Merkwaardige overeenstemmingen! Wat hebben zij ons te zeggen? Dat de volheid des tijds wederom verschenen is? Wie daarvan sprak in den oud-christelijken tijd dacht zeker niet aan de vervulling der voorwaarden, die historisch gesproken, het Christendom mogelijk en noodzakelijk maakten; hij dacht uitsluitend aan iets bovennatuurlijks. Wij hebben geleerd de goddelijke werkzaamheid minder transcendent, meer immanent te zien. Het nieuwe heeft zich uit het oude ontwikkeld; toen de tijden vervuld waren, was de vrucht gerijpt. Gelijkt onze tijd in zoo menig opzicht op de Hellenistische periode, dan rijst de vraag, of in deze volheid des tijds wederom een nieuwe Heiland komt. Inder-

Digitized by Google

daad, ook op dit punt stemt veler beschouwing thans overeen met die van velen uit het verleden. Sedert 1910 zijn er theosofen, die beweren, dat nog tijdens het leven van het nu aanwezige geslacht een wereldleeraar op onze planeet verschijnen zal. De Orde van de Ster in het Oosten dankt daaraan haar ontstaan. Annie Besant klaagt: „Sommigen onzer leden gelooven niet aan den Wereldleeraar noch aan Zijne Komst (Hoort! de Parousie.) Maar (gaat Annie voort) de groote meerderheid ziet naar Hem uit en gelooft ook, dat ik hen in dezen niet zal bedriegen." Zal het de meerdere zijn van Besant en zelfs van Blavatsky, wiens paden door haar geëffend werden? Zal het een kind wezen gelijk aan dat, over welks geboorte Vergilius Lucina's bijzonderen zegen inriep?

Te 's Gravenhage bracht, niet lang geleden, de vermeende moeder van het Messiaansche kind geen zoon, maar eene dochter ter wereld. Geen nood! die gelooven haasten niet. Niet voor moeder, maar voor grootmoeder van den Messias is deze gebenedijde blijkbaar bestemd geweest. Zal hij gelijken op den Gezalfde van de latere Joodsche Apocalyptiek? of op den wijze der Stoa, in de eerste eeuw onzer jaartelling vurig verwacht en historisch bestaanbaar geacht? op den Christus, wederkeerende op de wolken des hemels? Of spreekt Besant hier exoterisch en verheft zij zich exoterisch tot de, ook Christelijke, gedachte, dat de Heer de Géést is? Laat ons het laatste hopen! Dan worden wij gevrijwaard voor de pijnlijke onzekerheid, die vraagt: Zijt gij degene, die komen zou of hebben wij een ander te verwachten? Dan zal men niet kunnen zeggen: ziehier! of ziedaar! maar het Rijk der Waarheid zoeken en vinden in den Géést.

Digitized by Google

II. WIJSGEERIGE VOORBEREIDING

Een bevoegd beoordeelaar zal ontkennen, dat er van ouds Christelijke personen en kringen zijn geweest, waarop heidensche denkbeelden invloed hebben geoefend. Dit is zoo weinig te loochenen, dat wij in de geschiedenis der theologie meer dan eens de vraag zien opkomen: „Zijn ons de waarheden van het Evangelie van Jezus Christus in haar oorspronkelijken, onvervalschten, zuiveren vorm overgeleverd of zijn ze door het intermédiair van den Griekschen geest, van de Grieksche cultuur gewijzigd? Over het algemeen is men tegenwoordig wel bereid, het laatste aan te nemen. Hoe zou trouwens iets nieuws ingang hebben kunnen vinden en zich eene vaste plaats in de wereld veroveren, indien het niet bij het bestaande had aangeknoopt en zich daarmede in zekere mate vermengd?[1]) Temidden van de Grieksch-Romeinsche wereld *moest* het Christendom wel den invloed ondergaan van de voorstellingen, zeden en inzettingen, welke in die wereld leefden.

Van meeningsverschil op dit gebied pleegt eerst te blijken, wanneer de vraag wordt gesteld: „dateert die invloed misschien reeds van het ontstaan des Christendoms af? heeft de heidensche Oudheid reeds bijgedragen tot de vorming van de gedachtenwereld van het Nieuwe Testament?"

Er is aanleiding geweest voor Friedrich Nietzsche om het Christendom „Platonismus für's Volk" te noemen. Verwantschap tusschen Christelijke kerkvaders en Plato was reeds lang vóór hem opgemerkt. Een jongere tijdgenoot van Origenes heeft aangaande dezen Christen-denker getuigd, dat hij wel als Christen leefde, maar in zijne Godsleer met de Grieken medeging.[2]) In de oude Kerk heeft het besef nooit geheel ontbroken, dat er nauw verband bestaat tusschen de nieuwe waarheid en het voorchristelijke denken. Hoe drongen zich voor het Christelijk bewustzijn de parallelen op tusschen Socrates en Christus! Zoowel wat hun leer en leven als wat hun marteldood betrof. Nog

Digitized by Google

in de 3de eeuw hebben Christelijke martelaren in hunne doodsure zich op het voorbeeld van Socrates beroepen. Hoort Justinus den Martelaar, in zijn tijd heel wat ruimer dan nu menig antithese-man, die voor het martelaarschap zou terugdeinzen! Hij achtte zich geenszins verplicht, terwille van het nieuwe geloof de heidensche philosofie af te zweren en te lasteren; hem was deze veeleer de ladder, waarlangs men tot het geloof opklom; alle oude wijsgeeren, die de waarheid hadden liefgehad en gezocht en de deugd beoefend, waren Christenen geweest. „Alles wat door anderen goed gezegd is, behoort ons, Christenen". Socrates had z.i. de menschen door middel van den Logos tot Godskennis gebracht en zelf Christus ten deele erkend, „want Christus is de persoonlijke verschijningsvorm van den Logos, die in elken mensch woont." [3]) Minucius Felix vindt, dat de oude wijsgeeren dermate met de Christenen overeenstemmen, dat òf de Christenen van zijn tijd wijsgeeren zijn, of de vroegere wijsgeeren reeds Christenen zijn geweest.[4]) Bekend is Augustinus' verwondering over het feit, dat Plato aangaande God soortgelijke denkbeelden heeft gehad als de Christenen. Ja, deze grootste der Kerkvaders gaat zoover te beweren: „wat thans Christendom heet, was reeds, wat het wezen der zaak betreft, bij de ouden aanwezig en heeft van het begin der menschheid af niet ontbroken, tot Christus in het vleesch kwam, waarna de ware religie, die er reeds was, de Christelijke werd genoemd". De Platonisten konden volgens hem voor werkelijke Christenen doorgaan, als men eenige zinnen en uitdrukkingen in hunne leer veranderde.[5]) Wat, vóór Christus sporadisch aan waarheid gevonden werd is volgens Lactantius in het Christendom tot één geheel verwerkt, gelijk de Joden door de wet van Mozes, zoo kan men zeggen, dat de Grieken door de wijsbegeerte tot Christus zijn opgevoed, meent Clemens van Alexandrië, die de Grieksche wijsheid als het werk van de goddelijke voorzienigheid en den grondslag voor de Christelijke philosofie beschouwt.[6])

Er is dus een wolk van onwraakbare getuigen op te roepen ten bewijze, dat het Christendom niet plotseling

Digitized by Google

als het ware uit de lucht is komen vallen en onvoorbereid zijne intrede heeft gedaan in de oude wereld. Het heeft zijn incubatietijdvak gehad. In menig opzicht zocht het een antwoord te geven op dezelfde vragen, die onder de Grieken aan de orde waren. Men kan dus spreken van eene voorbereiding van het Christendom in de antieke wereld.

Maar bij het ontstaan van de nieuwe religie is die wereld niet meer Helleensch of klassiek-Grieksch, zij is Hellenistisch. Onder Hellenisme verstaan wij sedert J. G. Droysen voor het eerst dien term gebruikte, de cultuur, die haar ontstaan dankt aan het optreden van Alexander den Groote: Grieksche beschaving maar met ongrieksche bestanddeelen vermengd. Naar gelang van de plaats, waar het Hellenisme zich vertoont, draagt het een zeer verschillend karakter; men kan Grieksch en Klein-Aziatisch, Syrisch, Egyptisch en Romeinsch Hellenisme onderscheiden. Deze min of meer diepgaande verschillen heffen de eenheid, het typisch-Hellenistische, niet op.

Alexander stichtte een wereldrijk, dat alle volkeren omvatte en onderling verbond, een rijk, waarin ééne taal werd gesproken, de *Koinè* (de algemeene). Op grond daarvan heeft Plutarchus hem niet ten onrechte den eeretitel geschonken: „Van God gegeven algemeenen ordenaar en verzoener van het heelal." Verbroedering der volkeren, vermenging van Grieksche en Oostersche beschaving doch met behoud van beider eigenaardigheid — dat is Alexander's ideaal geweest. Nu het geheele Oosten voor de Grieken ontsloten werd, moest uit den aard der zaak hun blik verruimd worden; maar in geestelijk bezit bleek Hellas de meerdere van den vreemdeling en de cultuur van het kleine volk werd de cultuur der gansche beschaafde wereld. Terwijl Alexander door kolonisatie op groote schaal, door bevordering van handel en scheepvaart tusschen Indië, Mesopotamië en Egypte de eenheid trachtte te scheppen, die hem als begeerlijk doel voor den geest zweefde, drongen Grieksche kunst, wetenschap en zede ongemerkt en onopzettelijk in het Oosten door. In het gevolg van den zegevierenden monarch trokken Grieksche geleerden, redenaars

Digitized by Google

en kunstenaars mede; tot in Indië en Egypte toe werd aldus Grieksche beschaving gepropageerd. Verlangden zijne Macedoniërs de baas te spelen over het huns inziens minderwaardige ras van de Aziaten; Alexander stond hun dit niet toe: in de door hem gestichte Grieksch-Oostersche steden moesten Macedonische en Grieksche soldaten en ambtenaren de inlandsche bevolking in hare waarde laten. Zelf nam hij het Oostersche hofceremoniëel en de Perzische kleederdracht aan, kende zich godmenschelijkheid toe en noemde zich Zoon van Zeus Ammon, tot groote ergernis van de Macedoniërs, die hem slechts als eerste onder zijns gelijken erkenden. Uit zijne spreuk: „Zeus is wel de Vader van àlle menschen, maar slechts de besten maakt hij tot zijne zonen" [7]) hooren wij het Oostersche besef van de kloof tusschen monarch en onderdanen; dit heeft Alexander zelfbewust en despotisch in de Grieksche landen willen invoeren. Daar het gevoel voor vrijheid en onafhankelijkheid er niet sterker op geworden was, ging dit nieuwe er wel in. Diadochen, Romeinsche Keizers, Christenkoningen zijn in dezen allen zijne erfgenamen.

De alleenheerscher, die de vijanden verslaat en den vrede herstelt, verschijnt als redder of heiland, (*sôtêr*), als god op aarde, als Zonnezoon. Men offert en aanbidt hem, men viert zijn geboortedag en het tijdstip van zijne kroning als *epiphaneia*, als verschijning van een god. Euhemerus van Messene (± 280 v. Chr.) heeft reeds de goden als machtige en verdienstelijke menschen beschouwd, die na hunnen dood goddelijke eer waren waardig gekeurd, en zoo den weg gebaand om de vergoddelijking der vorsten ingang te doen vinden. Diotogenes, een Neo-Pythagoreër der eerste eeuw vóór Christus, is het dan ten slotte voorbehouden geweest aan het denkbeeld eener „heerschappij bij de genade Gods" een wijsgeerigen grondslag te geven.

Na Alexander's dood gaat de politieke eenheid die hij geschapen had, spoedig verloren; zijn wereldrijk valt uiteen in verschillende rijken met afzonderlijke vorsten, de Diadochen, die elkander bestrijden. Maar de cultureele eenheid blijft bestaan; die cultureele eenheid noemen wij het Helle-

Digitized by Google

nisme. Tot zijne meest kenmerkende karaktertrekken behoort eene vroeger ongekende waardeering van de Persoonlijkheid. Oudtijds was de mensch in den staatsburger opgegaan. In den regel bestond een Grieksch staatje uit ééne stad met bijbehoorend grondgebied en enkele volksplantingen over de zee. Die polis schreef haren burgers voor, welke goden men moest vereeren en op welke wijze; de goden van den Staat te aanbidden was niet meer dan een staaltje van burgerplicht. Voor het besef der Ouden is de godsdienst, dien men tegenwoordig zoo al niet voor „privaatzaak" dan toch voor het meest persoonlijke goed houdt, onafscheidelijk van den Staat. Het Delphisch orakel zal eens hebben gesproken: „Wie naar de wet des lands handelt, die handelt vroom." [8]) Verwaarloozing van de staatsgoden brengt onheil over de gemeenschap, omdat gebrek aan piëteit niet ongestraft kan blijven. In dien publieken eeredienst openbaart zich het blijmoedig karakter van de Grieken.

Hegel heeft de opmerking gemaakt, dat Hellas' geschiedenis begint met den jongeling Achilles en eindigt met den jongeling Alexander; hierin ziet hij het symbool van de blijde en fiere jeugd, die dit rijkbegaafde volk sierde. Er gaat echter door de Grieksche oudheid ook nog wel een ander, meer pessimistisch geluid; een toon van onvoldaanheid over leven en wereld. De mystiek getinte vroomheid, die met de namen Orpheus en Pythagoras in verband werd gebracht, strekke daarvoor ten bewijze. „Orpbici", zóó heetten de aanhangers van den geheimen dienst van Dionysos, waarin men leerde, dat de ziel des menschen van goddelijke herkomst is, maar, door eigen schuld gevallen, in het lichaam als in een kerker opgesloten werd. *Sôma-Sêma* (lichaam-grafteeken, nl. van de ziel) was in dezen kring eene geliefkoosde woordspeling. Na den dood wacht de ziel de kringloop der geboorten, waaruit verlossing gezocht wordt en gevonden door de reinigende wijdingen, welke Dionysos door zijn profeet, den Heiland Orpheus, heeft geopenbaard. Ascetische verloochening van de zinnelijkheid, onthouding van bloed-

Digitized by Google

vergieten en vleeschgenot waren met dit geloof verbonden. De ingewijden in dezen geheimen dienst zullen in het hiernamaals bij goden en heroën een zalig lot genieten en zelven goden worden, terwijl de zondaren in den modderpoel hun verdiende straf niet zullen ontgaan. Hoe geheel anders klinkt dit dan de Homerische opvatting, die eene dergelijke scheiding van ziel en lichaam niet kent; voor haar zijn de schimmen slechts verbleekte, levenlooze dubbelgangers van den levenden mensch. Uit Thracië was die Dionysosdienst gekomen, met zijn enthousiasme; eene extase, die vooral de vrouwen aangreep en als een roes beving. Euripides in zijne Bakchen heeft ons geschilderd, hoe zelfs de tegenstrevers door de *mania* werden medegesleept. Bij nachtelijke feesten op de bergen verscheurde men een stier, die als incarnatie van den god werd beschouwd en men verslond zijn rauwe vleesch, — middel om vereeniging met den god te bewerken. De gestorven Dionysos herleeft nadat hij een tijd in den Hades heeft vertoefd; op zijne verdwijning volgt zijne verschijning, zijne Epiphanie, waarborg en onderpand voor de herrijzenis zijner getrouwen.[9]) De Apollodienst te Delphi heeft deze opgewonden volksbeweging in zich opgenomen en in regelmatiger banen geleid. In de 6de eeuw bloeit deze Orphische richting, onafhankelijk van den staatsgodsdienst, die ondogmatisch was en geene leer aangaande zondeval en onsterflijkheid bezat.

De oudste Grieksche wijsgeeren, de zoogenaamde Ionische physiologen, maakten de bespiegeling los van den godsdienst, de mythologie en de poëzie, waarin zij vroeger was opgegaan; hun was het te doen om eene wetenschappelijke opvatting. Maar daarnaast bleven de Dionysche secten met hare leerstukken voortleven. Soms liepen de stroom der wijsbegeerte en die van het sectarisch enthousiasme samen; zóó in Pythagoras en Empedokles, die aan de Orphici momenten hebben ontleend, welke in hun stelsel eigenlijk niet passen. Plato heeft beide stroomen in ééne bedding geleid: hij zocht voor de godsdienstige dogmen een wijsgeerigen grondslag; hij trachtte ze aannemelijk te maken voor het denken. Zóó werd Plato de eerste theoloog.[10])

Digitized by Google

In zijn streven naar de wereld van het Ware, Schoone en Goede moest hij uit den aard der zaak de enge grenzen van het Atheensche grondgebied overschrijden en zijn leerling Aristoteles, die straks de leermeester zal worden van den jeugdigen Alexander, zal openlijk verklaren, dat het denken zijne heerlijkheid ontleent aan het feit, dat daarin „het individu zichzelf genoeg" is. Dat is geen antiek-Grieksche gedachte; dat is in beginsel reeds Hellenistische wijsheid.

Hoe is men in Hellas tot dit individualisme gekomen? De val van het volksbestaan bracht noodzakelijkerwijze in breede kringen het verval van den godsdienst met zich mede. Tengevolge van verstandsverlichting hadden de hoogere standen zich het geloof der vaderen reeds lang zien ontzinken. Van lieverlede was het ondermijnd, toen de gezichtskring met name door de Perzische oorlogen (492—480) was verruimd. Bleek de mythe niet verschillend naar gelang van de plaats, waar men haar hoorde vertellen en liepen de begrippen van recht en onrecht niet allerwege uiteen? Dergelijke ervaringen wekten twijfel aan de goddelijkheid van het overgeleverde. De wijsgeeren hadden in dezelfde richting gewerkt door de menschen te leeren bij alles te vragen naar het „waarom" en zich te emancipeeren van de publieke opinie. Hun werd de mythe zelve tot voorwerp van kritisch onderzoek. De geheele officiëele godsdienst werd doorzien als het product van menschelijk denken.

Over de dichters met hunne onwaardige voorstellingen aangaande de goden had menig wijsgeer reeds den staf gebroken. Xenophanes leerde (6de eeuw v. Chr.) één volmaakten God, met de stervelingen in gestalte en gedachten niet te vergelijken, en bestreed op grond daarvan het anthropomorfisme van Homerus en Hesiodus. Zijn tijdgenoot Heraklitus wilde den ouden Homerus uit de wedstrijden verbannen en met roeden laten geeselen ter wille van diens onzedelijke godsdienstige voorstellingen. Epicurus (± 300 v. Chr.) zal in denzelfden geest spreken, wanneer hij zegt: „goddeloos is niet hij, die de goden der menigte

Digitized by Google

vernietigt, maar die de goden *met de voorstellingen van de menigte bekleedt.*" [11])

Zoo was dan in den tijd, waarin Sokrates (469—399) optrad, door de kritiek alles op losse schroeven gezet. Zelfs de zinnelijke waarneming — oppervlakkig beschouwd het allerbetrouwbaarste — had een gevoeligen slag gekregen door de leer van het zinsbedrog (bij Heraklitus e.a.); de Eleaten hadden alle veelheid tot schijn verklaard. Daarbij kwam het inzicht dat tegenover elke meening eene andere overstaat: Heraklitus had de beweging even aannemelijk gemaakt als de Eleaten den stilstand. Geen wonder, dat men de conclusie trok: „Ieder denkt zich de dingen zooals zij hem persoonlijk voorkomen." Zoo ook op maatschappelijk gebied: de een beweerde, dat tyrannie het eenig goede was; de ander aristocratie, een derde democratie. De gevolgtrekking lag voor de hand: wat iemand *voorkomt* het beste te zijn, dat *is* voor hem het beste. Het eenig richtsnoer voor den mensch om zijn gedrag te regelen is wat hem het wenschelijkst dunkt. Zóó spreken de *Sophisten,* de representanten van een tijd, waarin het subject breekt met het bestaande op het gebied van weten, gelooven en handelen. Zij wanhopen aan de mogelijkheid van waarheid, maar vinden dat kennis wel zeer goede diensten kan bewijzen als voorbereiding tot de levenspraktijk. Als leermeesters beloofden zij, hunne hoorders in alle mogelijke opzichten uitstekend te zullen maken, wat dan eigenlijk beteekende: hun eene groote virtuositeit in het spreken bij te brengen, waardoor zij macht erlangden in de maatschappij.

Al ruimden deze Sophisten vele overgeleverde vooroordeelen en gewoonten op, zij wisten niets beters in de plaats te geven; hunne zedelijke verlichtheid was negatief, onvruchtbaar en daarom verderflijk voor het volksleven. Subjectieve willekeur, dat was het beginsel hunner beginselloosheid; zij oefenden kritiek zonder zelven bóven het door hen becritiseerde te staan. Zij beroemden zich er op, schoone redevoeringen te kunnen houden en op elke vraag een antwoord gereed te hebben; hun onderricht kenmerkte zich echter door gebrek aan diepte en zedelijken ernst.

Digitized by Google

Niettemin voltrekt zich door hun optreden iets gewichtigs in de geschiedenis van het menschelijk geestesleven. De Sophistiek beteekent een keerpunt. Zij was noodwendig om het Subject in de philosofie tot zijn recht te laten komen. De Aufklärung is noodzakelijke doorgangsfaze om van onbegrepen traditie en verouderde opvattingen tot iets beters te geraken. Alle volkeren moeten dat door. Maar om te beginnen beteekent zoo'n tijdperk toch altijd ontbinding en geestelijke verwarring. Hier is het streven naar zelfstandigheid, vrijheid, zelfbepaling te waardeeren; maar het openbaart zich nog op onvolkomen wijze, abstract; normen worden niet erkend, alles geldt als persoonlijke meening. „De mensch is de maat van alle dingen" leert Protagoras, de maatstaf voor de waarheid is de afzonderlijke mensch, de eerste de beste; aldus werd de rede weggeredeneerd en recht tot onredelijkheid gestempeld; de zedelijke beoordeeling was slechts eene zaak van conventie en het recht van den sterkste ten slotte het éénig ware recht. De Sophist hield er zich van overtuigd, dat er evenveel vóór als tegen iets te zeggen viel; dat er geen onderscheid was tusschen waarheid en dwaling; dat er bij gevolg geen algemeengeldige wetenschap mogelijk was. Hij vertegenwoordigt het Rationalisme tegenover het autoriteitsgeloof. Verliest de overlevering aldus haar gezag, dan moet men *gronden* hebben, waarop men zijn leven kan bouwen; die gronden vindt men door nadenken. De eenzijdigheid der Sophisten bestond nu hierin, dat zij enkel te rade gingen met het gezond verstand van den individu, niet met dat van de gemeenschap. Dit moest leiden tot ontbinding van de maatschappij. Sokrates heeft deze eenzijdigheid overwonnen door niet het subjectief-menschelijke, de loutere willekeur, ten troon te verheffen, maar het objectief-menschelijke, het voor allen redelijk geldige. Hij verbindt afbrekende kritiek met positief bewustzijn van waarheid, en al behandelt hij dezelfde problemen als de Sophisten, hij lost ze op in tegengestelden zin. Eén afzonderlijke mensch is niet zeker, of hij juist ziet of dwaalt; naar het verstand van de menschen-met-elkander, dat is de maat van alle dingen. De Sophistiek bedoelde

Digitized by Google

in de eerste plaats, ja uitsluitend, *weerlegging* van den tegenstander; Sokrates bedoelde niet anders dan *vernietiging van schijnweten*. Om echt, algemeen geldig weten is het hem te doen: hij zoekt *wetenschappelijke begrippen*. Daarbij volgde hij eene drieledige methode. Alle Sokratische wijsheid begint met *zelfonderzoek*, opdat wij onze onwetendheid inzien; zonder dit inzicht zouden wij aan leering geen behoefte gevoelen. Dan volgt het *onderzoek van anderen*, om ook bij hen datzelfde bewustzijn te vestigen. Ten slotte gaat men *gemeenschappelijk* de ware begrippen opsporen. In zijn pogen om van de onwetendheid bevrijd te worden, heeft bij de hulp van anderen noodig. Hij kan niets *in* een ander *brengen;* wel kan hij *uit* den ander *halen* wat reeds in dezen zit. Sokrates beoefent de kunst zijner moeder. In beginsel heeft hij de waarheid gegrepen, die niet louter objectief én niet louter subjectief is, maar de eenheid van beide.[12]) Zijn beginsel, door hem op praktisch terrein voornamelijk toegepast, zou door Plato ruimere toepassing vinden; Plato heeft niet uitsluitend belangstelling voor den mensch en het zedelijk leven, zooals Sokrates: Plato verlangt eene wereldbeschouwing in optima forma, een alomvattend systeem. Plato's wereldbeschouwing was teleologisch en religieus. Zijne liefde tot het transcendente deed hem telkens weer aanknoopen bij de innigst-godsdienstige richting van zijn volk: Pythagoreesch Orphische leeringen draagt hij herhaaldelijk voor in mythischen trant. In de empirische wereld hier beneden is alles in wording, veranderlijk en vergankelijk. De afzonderlijke dingen hebben echter het *begrip* met elkander gemeen: dat is hun wezen, hun vorm, hun idée. In de wereld der ideeën is alles eeuwig en waarachtig; haar hoogtepunt is de idee van het Goede. Om tot de kennis der ideeën, het ware weten, te komen moet de ziel zich zooveel mogelijk bevrijden van het lichaam en zichzelve genoeg zijn. Begeerte en neiging belemmeren het streven naar waarheid. Vóór alle ervaring moet de ziel de ideeën reeds gezien hebben; de ervaring is haar slechts hulpmiddel om het vroeger aanschouwde in de herinnering terug te roepen, waaruit het tengevolge van de

Digitized by Google

incarnatie was verdwenen. De Orphische voorstelling van de hemelsche praeëxistentie der ziel paste goed in dit verband van gedachten. Het wijsgeerig-dichterlijke begrip *Erôs*, Liefde, vormde den band tusschen de hoogere wereld der ideeën en de lagere wereld der zinnen. Plato is door dit alles de geestelijke vader geworden van alle idealistische wijsbegeerte. 's Menschen taak gaat hooger dan het aardsche, leert hij en hij ziet het tijdelijke onder het licht der eeuwigheid. Gode gelijk te worden is het doel. De dogmatiek der Christelijke Kerk en de speculatieve theologie hebben aan hem de grootste verplichtingen.

In hare hemelsche praeëxistentie zijn de zielen bevederd; dientengevolge kunnen zij zich verheffen en opstijgen tot de goden: zoo hebben zij aan het goddelijke deel. Hemelsch leven is het volgen van Zeus, wien met de andere goden, af en toe de aanschouwing van de ideeën vergund wordt, waardoor zij zich geestelijk voeden. De ideeën nl. maken de godheid goddelijk, als zij daarbij vertoeft; haar te zien is de goddelijke of hoogste aanblik (*theia thea* of *thea megistê*), het gezicht dat de godheid geniet en haar goddelijk doet zijn. Ook aan de andere zielen wordt die aanschouwing toegestaan. Maar de menschenziel, die als een gevederd tweespan en z'n wagenmenner wordt voorgesteld, heeft één lastig en ongezeggelijk paard. Wie den god goed volgt en hem gelijkt, heeft toch nog moeite om de wezenlijk zijnde wezenlijkheid te aanschouwen. Velen brengen het zoover niet: zij vertreden en verdringen elkaar, omdat de een de andere voorbij wil streven. Zoo worden zij niet ingewijd in de aanschouwing van het zijnde en heengaande zijn zij met eene schijnvoeding gevoed. De ziel, die iets van de wezenlijke dingen zag, blijft onlichamelijk tot aan den volgenden ommegang, en kan zij altijd in het gevolg van den god de ideeën aanschouwen, dan blijft zij altijd in den „staat der rechtheid," zooals de latere dogmatiek het zou uitdrukken. Maar wanneer de ziel, onmachtig om te volgen, niet ziet en door een ongelukkigen samenloop van omstandigheden, van vergetelheid en slechtheid vervuld, nedergedrukt wordt en hare vederen verliest, dan

Digitized by Google

valt zij ter aarde en wordt geïncarneerd. Wie dan goed leeft, krijgt een beter, wie slecht leeft een minder lot. Slechts de wijsgeer en de minnaar van het schoone, de door Erôs aangegrepene, genieten het voorrecht van een versneld louteringsproces.

Aristoteles zal het dichterlijk-fantastische, dat bij Plato dikwijls in plaats van het koele en scherpe betoog treedt, terzijde schuiven en de geestelijke vader worden van de Europeesche wetenschap. Door den invloed van dezen leermeester van Alexander is het gekomen dat de jeugdige monarch niet slechts de wereld heeft onderworpen aan zijne wapenen, maar dat hij ook de natuur heeft willen onderwerpen aan de wetenschap. Alexander heeft Aristoteles de beschikking gegeven over groote sommen om wetenschappelijke reizen en onderzoekingen te doen. Over de dieren heeft Aristoteles vijftig deelen geschreven; het eenige, dat daarvan over is, wekt thans nog de verbazing der geleerden.

Met Aristoteles was de bespiegeling afgesloten, de tijd van de groote philosofische scheppingen voorbij; dáár kon men niet boven uit. Epigonen verwerken dan verder het overgeleverde, maken het pasklaar voor de behoeften van den dag, verbinden de beginselen der verschillende systemen zoo goed en zoo kwaad als dit mogelijk is; passen die beginselen toe op de praktijk van het leven. Het praktische treedt op den voorgrond. De wijsbegeerte moet als surrogaat dienen voor het verloren geloof; dientengevolge krijgt de wijsbegeerte iets van geloof aan zich: „Anweisung zu einem glückseligen Leben des Individuums." [13]) Plato en Aristoteles hadden ten slotte slechts voor een kleinen kring van intellectueelen gewerkt, en in dat opzicht waren zij geen voortzetters geweest van de traditie van Sokrates. Had deze niet in de straten van Athene geleerd en de menschen aangeklampt, hen gedwongen na te denken over hunne gedragingen? Maar bij hem was het vooral om het *weten* te doen, om het *begrip*. De scholen, die zijn werk voortzetten, leggen meer den nadruk op het *leven*, op de *ziel*. Het zijn minder scholen dan wel secten,

Digitized by Google

kerkjes, die er dogmen, decreten en orakelen op nahouden, die propaganda maken, dagelijks prediken en adepten en proselyten winnen. Levenswijsheid en karaktervorming willen zij bevorderen. De philosofie werd de leidsvrouw des levens voor de individuën, die bij den ondergang der natiën nergens anders dan in zichzelven vrijheid en zielevrede konden vinden. Waar het uiterlijke den menschen ontvalt, daar moeten zij zich hun troost zoeken in hun innerlijk. Door oeconomische en politieke crises is de maatschappij verscheurd; de mensch zoekt iets substantiëels; hij leert beseffen, dat de norm der waarheid in hem zelven ligt en dat hij zichzelven bouwen moet eene nieuwe, vergeestelijkte cultuur. Gemoedsrust belovende wijsheid — dáárnaar was vraag, en het aanbod bleef niet uit. Al wie zedelijke volmaking nastreefde, jongelieden van goeden wille, staatslieden, die niet meer praktisch werkzaam konden zijn, slaven van eigen of anderer hartstocht, zij kwamen allen licht en troost zoeken bij deze secten.[14]) Dit geldt gelijkelijk van de Cynische, de Stoïcijnsche en de Epicureïsche scholen.

Wenden wij ons eerst tot de Cynici. Niet alleen hunne betrekking tot het gymnasium Cynosarges, waarmede Heraklesvereering was verbonden, maar hunne onbeschaamdheid heeft de spraakmakende gemeente uitgelokt, hen met den naam Cynici, d.w.z. hondschen te betitelen; hun scheldnaam hebben zij, gelijk later de Geuzen en de Tory's, als eeretitel aanvaard. Stichter der school was Sokrates' lievelingsdiscipel Antisthenes (± 444—374), een origineel man, oud-leerling van den Sophist Gorgias, die zich niet zoozeer bij de *leer* van Sokrates als wel bij diens *persoon* aansloot, bij diens *enkrateia* (zelfbeheersching, maathouden). Onverschrokken in den krijg, onverschillig tegenover allerlei uiterlijke dingen als hitte en koude, honger en dorst, vol temperament maar met beheerschten hartstocht, — zoo heeft Plato ons Sokrates geschilderd in zijn „Gastmaal." Innerlijke rust gold hem meer dan uiterlijke goederen; ja hij heeft zijn leven willen offeren om het ware leven, zijne zedelijke persoonlijkheid, te behouden. Uitsluitend voor deze trekken in Sokrates' beeld heeft

Digitized by Google

Antisthenes oog gehad; hij schijnt niet gezien te hebben, dat zijn leermeester aan vriendentafels aanzat en, in zijn gemoed ten volle verzekerd, daarvan ook wist te genieten. Zijns inziens heeft Sokrates nooit iets anders gedaan dan datgene wat hem moeite kostte. De strijd tegen den lust der zinnen, de zedelijke inspanning (*ponos*), dat is in de wijsheid van Antisthenes hoofdzaak. Tegenzin in den ingewikkelden en in menig opzicht bedorven toestand van de maatschappij zijner dagen deed hem heil zoeken in terugkeer tot het oorspronkelijke leven aan den boezem der natuur. Tegenover de velerlei behoeften van den cultuurmensch stelt Antisthenes de ongebroken kracht en gezondheid van het gedierte des velds als bekoorlijk ideaal ook voor menschen. „Over de natuur der dieren" moet een zijner verloren geschriften hebben geheeten; men denke daarbij niet aan eene natuurlijke historie, een handboek voor dierkunde, maar aan een zedespiegel voor den mensch. Verguizing der cultuur en verheerlijking van den natuurstaat deed hem in steden niets zien dan broeinesten van zonde. De hulpeloosheid van den mensch is op rekening te stellen van zijne verweekelijking; de oorspronkelijke mensch is gehard geweest. Alle verandering, die men aan de natuur heeft meenen te moeten aanbrengen, is het tegendeel van verbetering. Toch lag geen dweepen met den paradijstoestand, zooals de Romantiek, met name Rousseau, dat later te zien zou geven, in de bedoeling van Antisthenes; de Cynicus zou het paradijs een staat van bedenkelijken overdaad en onmatig zingenot gevonden hebben. Een voor allen gelijk en gelijkvormig bestaan zonder behoeften en hartstochten, dat was hun ideaal. Alle positieve instellingen, alle historisch geworden toestanden bestrijden zij, omdat de wijze daardoor afhankelijk wordt.

Er was alle aanleiding tot een dergelijken afkeer van de cultuur. Het overgeleverde was reeds ondermijnd door den geest der kritiek. Nu er voor politiek streven naar vrijheid geen gelegenheid meer bestond, zocht de met geestkracht begaafde zich een vergoeding in het streven naar persóónlijke vrijheid en onafhankelijkheid. Men wanhoopte

Digitized by Google

aan de mogelijkheid op geluk voor het geheél en wendde nu alle kracht aan om zichzelven te redden uit de algemeene schipbreuk. Een pessimistische trek kenmerkt het Cynisme: het hoogste goed wordt *negatief* gedacht, als absentie van smart, van droefenis, van hartstocht, van waan. Antisthenes hecht als een goed Socraticus nog waarde aan het *weten*; hij heeft zich geroepen geacht tot een rijke literaire werkzaamheid. Maar op hem volgt de halfbarbaarsche Diogenes (± 412—323), die alle cultuur overboord werpt. Reeds Antisthenes draagt een bedelpak, ofschoon Sokrates uit de gaten van 's mans mantel een zekere ijdelheid gluren zag; Diogenes heeft eerst de Cynische ontbering op de spits gedreven. Geen leer, maar een leven houdt deze man uit Sinope in Pontus ons voor; hij is de vader van het praktische Cynisme; Plato heeft hem den „dolgeworden Sokrates" genoemd.[15]) Eene van de meest populaire figuren der Oudheid, aan wie zich eene massa van anecdoten heeft vastgeknoopt. Wie hoorde nooit van „Diogenes den wijze, die woonde in een vat"? al zal men er in onzen tijd van Geheel-onthouding niet zoo licht meer aan durven toevoegen: „daaruit laat zich bewijzen, dat wijsheid woont bij 't nat." Wie kent niet het verhaal van Alexander's bezoek aan Diogenes, waarbij de wijze den vorst als gunst vroeg wat uit de zon te gaan, omdat hij zich juist zoo lekker koesterde? Wie herinnert zich niet, dat Diogenes op klaarlichten dag met een lantaarn zocht naar een mensch? Waarheid en verdichting hebben zich onderling vermengd in de berichten, die aangaande hem tot ons zijn gekomen, maar ook de verdichting kan leerrijk zijn om eene persoonlijkheid te typeeren. Los van alle conventie leert hij door de macht van zijn voorbeeld de menschen ascetisch te leven, zich aan allerlei te spenen en tot allerlei te trainen. Pogingen om het wereldraadsel op te lossen moet gij van hem niet verwachten; van alle metaphysica is hij wars; hij vraagt slechts: hoe word ik gelukkig? en geeft op die vraag het stereotype antwoord: door deugd. Geluk is autarkie, zichzelven genoeg zijn, niets anders noodig hebben. De armoede op zich zelve is door

Digitized by Google

Diogenes eene deugd genoemd; met den rijkdom kàn nooit deugd verbonden zijn.[16]) Het Evangelie der armoede predikten de Cynici met woord en daad. Hun beschermheilige en ideaaalmensch was Herakles, die ascese beoefende om daarmede deugd te verwerven.[17]) Antisthenes gaf een geschrift in gesprekvorm, waarin de Heraklessage allegorisch werd verklaard. De monsters, door den heros zegevierend bestreden, waren zonden en lusten. Tegenover het intellectualisme van Sokrates zien wij hier het wilsmoment gewaardeerd. Geen theoretische kennis omtrent goed en kwaad is hun de deugd, maar veeleer praktische zedelijkheid, karaktervastheid, pal staan onder alle omstandigheden. Door alles afhankelijk te stellen van den *ponos*, van de zedelijke inspanning, heeft Zeus den grondslag gelegd voor een gelukkig leven, dat in beheersching en overwinning van neigingen en hartstochten bestaat.[18]) Apathie, hartstochtelooze rust, dat is het doel van den wijze; dit doel wordt echter slechts bereikt door geweldige inspanning van 's menschen zedelijke kracht. Antisthenes leerde, dat men de lusten najagen moest, die op de moeiten volgen en niet die, welke er aan voorafgaan. Dagelijksche oefening is de beste weg tot gelukzaligheid. De strijd tegen de omstandigheden gelijkt op den Olympischen wedstrijd, die niet zonder zweet tot zege voert. Diogenes tuchtigde zijn lijf ter versterking zijner wilskracht. Zorg voor de gezondheid van zijn innerlijk leven beschouwde de Cynicus als zijne gewichtigste taak.[19])

In de maatschappij hunner dagen was op verwezenlijking van hunne idealen voorshands weinig kans. Zij hebben niet getracht den wijze door zijne deugd een betere samenleving te doen vormen; maar wel scherpe oppositie gevoerd tegen de bestaande zede en orde, die zij onredelijk achtten. Zij hebben zich uit de maatschappij teruggetrokken, enkel bedacht op eigen autarkie. Vaste woonplaats, bezit, familieleven gaven zij prijs en leefden als bedelaars, 's nachts toevende onder den blooten hemel of tusschen de pilaren van een heiligdom, 's winters in een badhuis. Ontbering, armoede en schande, — het moest immers alles medewerken

Digitized by Google

tot hunne autarkie. Met kruiden, vruchten en water voedden zij zich.[20]) Ongeschoren, met lange haren en baard, met knapzak en knuppel, 's winsters en 's zomers in hetzelfde schunnige pakje, — zóo zwierven zij door het land, beurtelings vereerd als heiligen of als dwazen bespot. Lucianus (125—na 180), de Syrische satyricus en schitterende journalist, een Heineaansche geest, die zeker niet de geschiktste was om een verschijnsel als dit te waardeeren, teekent hen aldus: „Vieze kerels, in groven mantel, een ransel op den rug, een knuppel in de hand, zóó trekken zij rond; overal dringen zij zichzelven op; zij prediken in het openbaar tegen zonde en zedenbederf, blaffen tegen alle steunpilaren der maatschappij, — maar in het geheim vullen zij hun ransel met lekkere hapjes en, als niemand het ziet, knijpen zij de kat in het donker." Grieksche literaire polemiek en satyre plachten reeds lang het uiterlijk belachelijk te maken van de philosofen, op wie zij het gemunt hadden. Vooral de Cynici hebben hiertoe uitgelokt; sedert het ontstaan der school had men er met zijne kleederdracht gecoqueteerd en zichzelven onbeschaamd aangeprezen om zijn knapzak, kalen mantel, knuppel en ongeschoeide voeten. Maar de vrienden van het Cynisme zeiden, dat het hem niet in het kleed zat. Zulk een vriend was Epiktetus de Stoïcijn, ± 100 na Chr., een lamme vrijgelaten slaaf, „de Sokrates van zijn tijd" bijgenaamd. Epiktetus' ideaalwijze is Cynicus en hij noemt hem: „bode van Zeus, op aarde gezonden „om aan de verdorven wereld te toonen wat een mensch „vermag, die niemand vreest en niets vannoode heeft, die „niets begeert dan deugd en niets vermijdt dan zonde, die „nooit om zijn eigen belang denkt."[21]) De waarheid zal wel in het midden liggen tusschen Epiktetus' lof en Lucianus' blaam. Wat in de bedelaarsgestalte van Diogenes den Wijze grootsch was om diens origineele persoonlijkheid, dat moest zijne bedenkelijke zijde vertoonen zoodra het door geestelijk lager staande volgelingen werd nageäapt. Epiktetus toont zelf, dat hij echt en onecht weet te onderscheiden; als de menschen iemand zien met een groven mantel en lang haar, dan zeggen ze: dat is een philosoof! en ze vergeten, dat

Digitized by Google

landloopers er net zoo uitzien. En als ze merken, dat zoo iemand zich onbehoorlijk gedraagt, dan zijn ze er dadelijk bij om te zeggen: dat doet me nu een philosoof! terwijl ze veeleer de gevolgtrekking moesten maken, dat het geen philosoof kàn zijn, omdat hij zich immers onbehoorlijk gedraagt. „Niet de mantel maakt den hond maar de hond den mantel", klinkt het ter snede uit Cynischen mond.

De idealen der menigte kwamen den Cynicus dwaas voor; hij verachtte de menschen en door bittere satyre gaf hij aan die verachting lucht. Maar bij zijn afgeven op rijken en voornamen steekt gunstig zijne menschlievendheid af. Telkens wordt ons het beeld voorgehouden van den man, die zich onder het volk begeeft, liefst met de verworpelingen der samenleving verkeert, zich beijvert voor het heil hunner ziel en hun toeroept: „ook de geneesmeesters bevinden zich bij de zieken, maar hebben zelven geen koorts." De wijze staat tegenover alle andere menschen als tegenover dwazen; hij is zichzelven genoeg; niets vindt hij moeilijk of onoverkomelijk; hij is zondeloos en kan de deugd nooit meer verliezen; in één woord: zooveel een mensch mogelijk is gelijkt hij op de goden. Daarom moet hij als éénige gezonde temidden van de vele zieken zich over dezen ontfermen als geneesheer, die hen gezond d.w.z. wijs en goed maakt. Zoo komen deze strenge individualisten tot de specifiek-cynische deugd der philanthropie. Van Antisthenes kennen wij de anecdote, dat hij, door iemand gespuwd, zeide: „de visschers laten zich wel door de zee spuwen om een grondvisch te vangen; waarom zou ik dat niet dulden om een mensch te vangen"? De Cynicus laat zich slaan als een ezel en heeft hen lief, die hem slaan, zegt Epiktetus. Uit menschlievendheid zijn dan soms pijnlijke operaties van noode. Als Herakles trekt de Cynicus rond, de menschen bestraffende en hen wijzende op het ware levensdoel; verspieder en opziener (*kataskopos* en *episkopos*), in de wereld gezonden om de daden der menschen te onderzoeken en hun hulpvaardige deelneming te toonen. Met deze missie gaat de Cynicus de perken van zijne zelfgenoegzaamheid te buiten.

Digitized by Google

Omdat hij zichzelven weet te beheerschen, is hij van nature heerscher over de menigte; als wijze handelt hij onfeilbaar; hij is bovenmenschelijk en heeft deel aan de heerlijkheid van Gods wezen. Daarop heeft reeds Antisthenes aanspraak gemaakt. Door dwalenden terecht te wijzen en te verbeteren maakte hij de fouten der menschen goed en verrichtte aldus goddelijk werk.[22]) Wie voor overreding niet vatbaar zijn moeten tot het goede worden *gedwongen*. De wijsgeer-heerscher regeert eene groote menschenkudde van op zichzelf staande individuën; hij zorgt voor hun welzijn, in het bizonder voor het heil hunner ziel. Zijn autarkie wordt hierdoor niet geschaad, want hij *geeft* alleen, hij heeft niets te ontvangen. Er zijn geen zelfstandige burgers, er zijn slechts onderdanen. Het is een werken van individu op individu; geen werken dóór de gemeenschap vóór de gemeenschap, — dat komt eerst met de Stoa. „Eéne kudde onder éénen herder" dat is cynisch ideaal. De oude stadstaat, de Polis, was voor de verwezenlijking van dat individualistisch ideaal te eng, te exclusief, te particularistisch. Reeds in Sokrates waren twee wereldbeschouwingen, twee fazen van menschelijke ontwikkeling met elkaar in conflict gekomen: de machtige vrije persoonlijkheid en de Atheensche staat. „Wie het onrecht waarlijk wil bestrijden, diens plaats is in het particuliere leven en niet in den Staatsdienst" meent Sokrates. Epiktetus vermeldt eene apocriefe uitspraak van hem over „een hoekje van de aarde, waar het lot zijn lichaam neergeworpen had" — zoo „cynisch" zou Sokrates over zijn vaderland hebben gesproken; — het algemeen menschelijke heeft hij hooger geschat dan het locale. Volgens Plato vond dezelfde, dat het er niets toe doet wie iets zegt, of uit welk land hij afkomstig is, maar of hetgeen hij zegt waar is: een wetenschappelijk kosmopolitisme.[23]) Antisthenes leert, dat de wijze niet naar de vigeerende wetten leeft, maar naar de wet der deugd. Zoo staat hij *boven de wet*. Het vaderland van den wijze is de wereld. De Cynici hebben de oude stadstaten en het Grieksche nationale gevoel geminacht; zij lieten het verschil tusschen

Digitized by Google

Griek en barbaar al evenmin gelden als standsverschillen. Voor een groot deel kwamen zij, evenals later de Stoïcynen, uit het Oosten, waar verschillende volkeren elkander ontmoetten en de blik ruimer werd dan in een eng nationaal milieu. In plaats van de Polis trad de Kosmopolis. „Individualisme en Kosmopolitisme behooren bijeen. Met de stichting van zijn wereldrijk heeft Alexander de Groote een Cynisch ideaal verwezenlijkt. De wijze kan overal evengoed zijn levensdoel bereiken; hij is niet gebonden aan een bepaalden grond of aan een bepaald historisch milieu: overal neemt hij immers zijn eigen wezen mede. In de Politeia van Zeno den Stoïcyn komt het Cynisme, waarin de Stoa worstelde, nog zeer sterk aan het licht: meer dan alle menschelijke inzettingen geldt de natuur; de ware staat is de wereld, waarin de afzonderlijke staten moeten opgaan; alle menschen behoorden burgers van dien waren wereldstaat te zijn en zich te buigen voor de ééne goddelijke wet. Wie dat doen, de goeden, zijn de ware burgers, vrienden, verwanten, vrije menschen; Geen banden des bloeds, maar deugd en gelijkheid van zedelijke belangen beslist of iemand tot deze groote gemeenschap behoort.[24]) Zij behoeft geen tempel of godenbeeld; als werk van menschen zijn *deze* den goden onwaardig; het beste wijgeschenk is de deugd der burgers. Rechtbanken en oefenscholen, de *enkyklios paedeia* (het onderwijs, dat algemeene ontwikkeling beoogt): men kan ze in Zeno's staat ontberen. Beperking van persoonlijken eigendom, afschaffing van erfrecht, vervanging van edel metaal als ruilmiddel door papiergeld, — dit alles ligt op de lijn van het arme leven, dat zij als de Capucijners of bedelmonniken der Oudheid verheerlijkten. Onderscheid van geslachten geldt niet in Zeno's staat; dit spreekt zich uit in beider gelijke kleeding. Voor familieleven gevoelt hij niet; vrije liefde en kindergemeenschap stond hij voor. Men heeft de huwelijkethiek der Cynici te laag geschat.[25]) Was het niet flink, dat zij de deugd voor man en vrouw gelijk hebben geacht en dus tegenstanders waren van eene dubbele moraal? Dat zij den wijze verbintenis met de

Digitized by Google

best aangelegde vrouw aanbevolen ter wille van de *eugenese*, verdient geen blaam, en dat zij het *kind* het doel noemden van het huwelijk getuigt stellig niet van eene lage opvatting van het verkeer der geslachten.

„Umwertung der Werte," ziedaar een eigenaardige trek van de Cynische wijsheid. De groote staatslieden hadden Athene wel machtiger en rijker gemaakt, maar daarmede niet *beter* en om verbetering, om deugd, is het alléén te doen, vonden de Cynici, en daarom verachtten zij wat bij de wereld zoo hoog in eere stond. Krates, de leerling van Diogenes, verdeelt zijn vermogen onder zijne medeburgers en kiest zich het lot van een zwerver; — het werkt aanstekelijk, want ook Metrokles wil mededoen, en diens zuster Hipparchia — sympathieke voorloopster van de vrouwenemancipatie — is van geestdrift voor het nieuwe leven vervuld: zij wil Krates volgen als levensgezellin. Toch moedigt Krates haar niet aan; veeleer brengt hij haar ernstig onder het oog welk lot haar aan zijne zijde wacht. Tevergeefs! Zij houdt vol, volgt hem en beroemt zich voortaan levenslang op haar goeden ruil, al was hij gebocheld en zij eene der schoonste en rijkste vrouwen van Athene. Wat in de wereld voor het ergste wordt gehouden: ziekte en ballingschap, dood en onbegraven blijven, dat is hem ten eenenmale onverschillig, die den waan overwonnen heeft. Hij is zichzelven genoeg, geniet de ware vrijheid en treedt vrijmoedig op in woord en daad: in deze woorden is de trias van Cynische hoofddeugden vervat.[26])

Geen wonder, dat hun leven overeenkomstig de natuur overspannen werd en in dierlijkheid ontaardde. Zonder de minste schaamte bevredigden zij hunne natuurlijke behoeften en driften in het openbaar: wat geoorloofd was, mocht immers gezien worden! Voor hun abstract nuchter verstand kon het begrip welvoeglijkheid niet bestaan. Mysteriën- en orakelgeloof paste bij hunne geestesrichting even weinig; zij konden er niet veel meer dan dwaasheid in zien.[27]) Hoewel Antisthenes en Diogenes ook dikwijls den draak hebben gestoken met het volksgeloof, poogden zij toch door allegorische verklaring uit de oude mythen

Digitized by Google

een dieperen zin te halen. Hun God was een soort van deïstisch Opperwezen; zij legden vooral den nadruk op zijne éénheid èn op zijne ongelijkheid met eenig ander wezen, zoodat men hem uit geen enkel beeld kan leeren kennen.[28]) Hierdoor hebben zij het Monotheïsme in de hand gewerkt, evenals met hunne staatsleer de Monarchie. Door den mensch vrij te maken van behoeften, hem eenvoud en natuurlijkheid te leeren, werkte het Cynisme in de Grieksche wereld als een zuurdeesem van groote zedelijke kracht. Als proeve van zijne protesten tegen de beschaving van dien tijd moge dienen wat een Cynicus bij Lucianus zegt: „God is als een royaal gastheer, die vele en velerlei schotels laat opdisschen, afkomstig uit allerlei landen, op ieders behoeften berekend: voor gezonden en zieken, voor sterken en zwakken. Niet opdat àllen àlles zouden gebruiken, maar elk wat hij in het bijzonder vannoode heeft. Maar gijlieden gelijkt op dien onverzadiglijken, onmatigen gast, die àlles maar naar *zich* toetrekt; gij meent, dat gij àlles uit àlle landen maar gebruiken moogt; gij hebt niet genoeg aan uw eigen land en zee, maar koopt wat u lust van de einden der aarde, en geeft aan dure vreemde producten de voorkeur boven goedkoope inheemsche.... Let eens op, als 't u-blieft, wat al met het veelbegeerde goud en zilver, met die kostbare huizen, die fijnbewerkte kleeren, in verband staat; met hoeveel beslommering en moeite, met hoeveel gevaar, wat meer zegt, met hoeveel bloed, dood, ondergang van menschen moet het gekocht worden. En dat niet alleen doordat velen daarvoor op zee verongelukken of, bij het verkrijgen of bewerken daarvan, ongevallen lijden; maar ook omdat de vriend zijn vriend, het kind zijn vader, de vrouw haar man het zoekt afhandig te maken en misgunt. En toch: een rijk geborduurd kleedingstuk is niet warmer, een huis met verguld dak geen betere beschutting, een dronk uit zilveren of gouden bekers niet smakelijker en op een ivoren bed slaapt men niet lekkerder. Integendeel!... Gij vindt, omdat ik maar weinig behoefte heb en met een schijntje toe kan, dat ik als een dier leef, — dan vrees ik, dat volgens u de goden nog

Digitized by Google

minder dan de dieren zijn, want die hebben volstrekt geene behoeften.... Meent gij dan, dat Herakles, de ideaalmensch, dien men terecht een goddelijk man en een god acht, *van ellende* naakt ronddoolde, enkel met zijne dierenhuid om en zonder eenige behoefte aan wat gij onmisbaar acht? Waarlijk, het was geen rampzalige, die anderen van rampen bevrijdde; het was geen arme, die zee en land beheerschte." [29])

Zoo is het optreden van de Cynici een praktisch protest geweest tegen eene verworden cultuur, eene poging om uit den algemeenen ondergang der maatschappij de vrijheid van het individu te redden. Dien ondergang hebben zij zien aankomen. Toen Diogenes Macedonië zag overwinnen, vond hij, dat het gedaan was met de Grieksche wereld. Daarom antwoordde hij, toen men hem vroeg, hoe hij begraven wenschte te worden: „met het gezicht naar beneden, want heel spoedig wordt toch het onderste boven gekeerd."

De geest van de Cynici heeft zich laten gelden ook buiten de school. De oorspronkelijke Stoa wortelt in het Cynisme. Zeno, de eerste Stoïcyn (340—260), is gered van een schipbreuk, en komt te Athene langs een boekwinkel, waar hij den boekverkooper hardop hoort lezen uit Xenophon's gedenkwaardigheden van Sokrates. Hij geraakt onder den indruk daarvan en vraagt: wáár kan men zúlke dingen leeren? Toevallig komt de Cynicus Krates voorbij en de boekverkooper verwijst Zeno naar hem. Van dat oogenblik af werd Zeno Krates' discipel en placht voortaan te zeggen: „bij mijn schipbreuk ben ik welgevaren." [30]) In lichten graad is het Cynische chronisch blijven voortleven in de Stoa. Krates was wel gematigder Cynisch dan Diogenes; hij was dichter, een fijnbeschaafd man. Maar harde trekken had hij toch ook. De Stoa is een zachtere, maar vooral een meer wetenschappelijke uitlooper van het Cynisme. Het blaffen van de hondsche wijsgeeren lieten de Stoïcynen na. Zelfbeheersching en louteringˌ des levens was hun ideaal.[31]) De Cynici stelden zich het eenvoudige, onmiddellijke, natuurlijke bewustzijn

Digitized by Google

van den enkeling als norm, de Stoa liet zich leiden door doordachte natuurlijkheid. Zoo moest de Cynische school sectarisch blijven; de Stoa streefde naar katholiciteit. Het Cynisme leefde tevreden in een ton, de Stoïcyn kon zetelen op een keizerstroon als Marcus Aurelius, of minister-president zijn van het Romeinsche rijk als Seneca. Hierin schuilde het gevaar, dat men der wereld al te gelijkvormig worden kon. Dat geldt dan nog niet van de eerste hoofden der school, kranige persoonlijkheden. „Zoo zelfbeheerschend als Zeno" was later eene spreekwoordelijke uitdrukking. En wie wordt meer geëerd door de volgende anecdote: leermeester of leerling? Men verhaalt nl., dat Kleanthes des nachts met waterdragen en deegkneden den kost verdiende om overdag het collegegeld te kunnen betalen, dat Zeno van zijne hoorders vroeg. Een vlijtig, geen vlug discipel. Zijn leermeester heeft hem met eene harde tafel van was vergeleken, waarin men slechts heel bezwaarlijk iets graveert; maar staan de letters er eenmaal in, dan gaan ze er ook nooit weer uit. Daarom placht Chrysippus, het grootste licht van de Oude School, Kleanthes enkel naar de traditie te vragen, de dogmata; zelf zou hij daarvoor dan wel de bewijzen vinden; op dàt punt vertrouwde hij zijn leermeester blijkbaar niet al te best. „Als Chrysippus er niet geweest was," zei men later, „dan zou er geen Stoa zijn geweest."

De zgn. Middelstoa op Rhodos laat nog weer meer van het Cynische vallen. Panaetius (180—111), vriend van den jongeren Scipio, sleep de scherpe punten van de oude dictie af, vermeed den strengen toon zijner voorgangers om als salonfähig causeur te Rome opgeld te doen. Een nuchter man, de scepticus der school; hij geloofde niet aan de mantiek, die overigens bij de Stoa in groot aanzien stond; hij loochende den wereldbrand — waarover straks — en de onsterfelijkheid der ziel. Zoo heeft hij verschillende concessiën gedaan aan Karneades, den scherpzinnigen bestrijder van het volksgeloof met deszelfs anthropomorfische voorstellingen, onmogelijke mythen en tegenstrijdige opvattingen. Deze Karneades had ook ge-

Digitized by Google

poogd de Stoïsche leer in hare hoofdgedachten te weerleggen, en als verlicht rationalist is Panaetius niet ongevoelig gebleken voor diens kritiek. Met dat al heeft hij Plato en Aristoteles geëerd en zoodoende reeds gewerkt in eene richting, die zijn leerling Posidonius consequenter zou volgen. Deze, een Syriër uit Apaméa (135—50), heeft het ideaal der humaniteit niet meer voldoende geacht en in de religie een nieuwen grondslag voor de zedelijkheid gezocht. In hem leefde krachtig het Oostersche besef van een onverbrekelijken samenhang tusschen God en mensch. Deze profetische geest heeft zijne alomvattende kennis met mystiek schouwen bekroond. De laatste halve eeuw deed nieuw licht opgaan over dezen Hellenist, die door zijne wereldbeschouwing Oost en West heeft beheerscht, totdat hij door Neoplatonisme en Aristotelisme werd afgelost. Op wijsgeerig gebied is hij eclecticus. In zijne natuurleer staat hij dicht bij Aristoteles, wiens Physica en Meteorologie hij ijverig heeft bestudeerd. In een commentaar op Plato's Timaeus heeft hij het Platonisme met de Stoa trachten te verbinden. Ook Pythagoras is hem sympathiek; alles wat religieus was in de Hellenistische periode sloot zich trouwens gaarne bij Pythagoras en Plato aan. Philosofie is voor Posidonius beoefening der wijsheid, en wijsheid omschrijft hij als de wetenschap van goddelijke en menschelijke dingen èn van hunne oorzaken. Door die wijsheid te beoefenen wordt men Gode gelijk. God is in de wereld zooals de menschelijke ziel in het lichaam is; die ziel heeft deel aan den vurigen adem Gods; uit den hemel komt zij; het lichaam, waarin zij als in een kerker opgesloten is, vervult haar van begeerten en bezoedelt haar, maar krachtens haar goddelijken aanleg streeft zij naar de kennis van wereld en God, om daardoor tot God terug te keeren. Wij herkennen hier gemakkelijk Orphisch-Platonische gedachten. Vorm en inhoud van Posidonius' woord en geschrift moeten meesterlijk zijn geweest. Cicero hoorde hem op Rhodos; zijn boek over de kunst van het waarzeggen *(de Divinatione)* is een uittreksel uit de vijf boeken, die de groote Syriër aan het-

Digitized by Google

zelfde onderwerp had gewijd. Meer dan eens is deze te Rome geweest en evenals zijn leermeester Panaetius heeft hij daar de Stoïsche wijsheid gepropageerd. Niet zonder succes, gelijk blijkt uit het bestaan eener Romeinsche Stoa, waaraan de namen van Seneca, Epiktetus en Marcus Aurelius zijn verbonden.

Seneca (3—65), wiens aanleg en neiging uitgingen naar het zieleherderschap, werd door de omstandigheden tot een staatsman gemaakt. Als leermeester van den jeugdigen Nero is hij na diens troonsbestijging tot kort vóór zijn dood (54—62) de eerste minister van het Romeinsche Rijk geweest. Plato's ideaal van den wijsgeer-heerscher heeft hij verwezenlijkt. Algemeene menschenliefde, toegeeflijkheid jegens de menschelijke zwakheden, berusting in de beschikkingen Gods; ziedaar de hoofdpunten van zijne levensbeschouwing.

Mogen leven en lot van den vrijgelaten Phrygischen slaaf Epiktetus (+ 120) geheel anders zijn geweest dan die van Seneca, in populairen trant heeft hij soortgelijke waarheden gepredikt. De kring van zijne belangstelling is minder ruim dan die van zijn aanzienlijken geestverwant, maar zijne prediking tot de schare behoort tot het beste wat de wereldliteratuur heeft aan te wijzen. Marcus Aurelius (121—180), de Stoïcijn op den troon der Caesaren, zal in zijne beroemde meditatiën de richting van Epiktetus voortzetten. Augustinus heeft zijn leven aan de Christenen ten voorbeeld gesteld.

Na dit vluchtig geschiedkundig overzicht van de Stoische School moet hare leer in groote trekken worden geteekend. Echter slechts in zooverre als deze niet uitsluitend vakphilosofisch belang heeft, doch naar buiten op breedere kringen invloed oefende. Dogmatisch en rationalistisch is haar karakter. Wij zagen reeds, dat de Cynici den *ponos*, de inspanning, ten grondslag legden aan hunne zedeleer; Zeno paste dit beginsel niet slechts op het zedelijke toe, maar gebruikte het in ruimeren, ja in kosmischen zin. Wat bij de menschen *ponos* is, zedelijke activiteit, is hetzelfde principe, dat bij de dieren en in de onbezielde

Digitized by Google

schepping als *tonos* voorkomt, „spanning." Al wat is, is wàt het is door zijn spanningsgraad. De Logos of het Pneuma, de Rede of de Geest, die alle dingen als een fijne, vurige luchtstroom doordringt, geeft daaraan hun eigenaardig wezen en houdt ze in stand. De Logos is de vader van alle dingen, het actieve beginsel, dat gedaante geeft aan de stof. Verschillen in *tonos* veroorzaken het onderscheid der dingen, een onderscheid zóó algemeen, dat geen blad van een boom aan een ander gelijk is. Maar dit onderscheid bewerkt tegelijk eene universeele harmonie. De Logos is niet alleen het algemeene wezen der wereld, de substantie, maar ook het beginsel der individualisatie. Die Logos heet ook God, Voorzienigheid, Zeus, Waarheid, Algemeene Natuurwet, Noodlot, ja ook Aether, want gelijk alles in de Stoa wordt ook de Logos stoffelijk gedacht. Het Stoïsche pantheïsme is een consequent materialisme. Slechts het lichamelijke is werkelijk. Onlichamelijkheden zijn onwerkelijkheden. Zelfs de stem is een lichaam, want zij bewerkt iets; de eigenschappen der dingen, deugden, hartstochten, oordeelen, — het zijn altemaal lichamen en zoo ook zelfs de ziel en God. Plato zou gezegd hebben: de mensch is goed, zoo hij deel heeft aan de idee van het goede; de Stoa zegt: de mensch is goed, als hij goedheidsstof in zich heeft. Wel heet alles te bestaan uit stof èn kracht, waarvan de stof het lijdelijke, de kracht het bedrijvige beginsel is. Toch is hiermee geen dualisme bedoeld, want de lichamen zijn volkomen doordringbaar en de kracht is lichamelijk, zoodat de twee momenten in elkander overgaan. Alle krachten zijn uitvloeisels van ééne oorspronkelijke kracht, die fijne stof is, vurige adem; maar óók volmaakte Logos, Geest. De wereldschepping heeft plaats doordat het oorspronkelijke vuur verandert in eene nevelmassa, waaruit zich de vier elementen afscheiden; naar gelang van hunne zwaarte krijgen ze hunne plaats in het geheel. Maar gelijk de wereld uit God uitgegaan is, keert zij aan het einde van deze wereldperiode in God terug; de wereldbrand herleidt alles weer tot den oorspronkelijken toestand van

Digitized by Google

vurige massa; op deze wereldvernietiging volgt dan eene nieuwe wereldvorming, waarin alles precies zóó zal plaats hebben als nu, — tot ook die nieuwe wereld wederom in de vlammen opgaat. Het worden en vergaan, waarvan Heraklitus had gewaagd, en de wederkeer van alle dingen der Pythagoreërs zijn hierin samengevat.

Naar gelang men nu het wereldwezen als lichaam beschouwt, dat met natuurlijke noodzakelijkheid werkt, òf als redelijken geest, kan men op Stoïsch standpunt komen tot een onverbrekelijken keten van oorzaken en gevolgen, een noodlot, òf tot een wijze voorzienigheid, die het natuurproces tot doelmatige vormen leidt. Vooral dit laatste is een lievelingsdenkbeeld der Stoa. „Van Zeus zijn alle straten, alle marktplaatsen der menschen vervuld, de zee en de havens. Overal zijn wij allen van Zeus vol. Want ook wij zijn van Gods geslachte.[32]) Kleanthes zingt in zijne hymne op Zeus: „Wees gegroet! want ieder sterveling moet u begroeten, wij zijn immers van uw geslachte, wij, die alleen van al wat leeft en als sterveling op aarde wandelt, door denken en spreken op u gelijken. Daarom loof ik u en verhef ik eeuwig uwe kracht. U gehoorzaamt het heelal, dat zich om de aarde draait, gelijk gij het leidt, en het laat zich slechts door u gewillig beheerschen.... Niets op aarde, o God, geschiedt zonder uwen wil, niets ook aan het vurige, goddelijke gewelf van den hemel, niets in de zee."[33]) God is het wereldscheppende, redelijke vuur, evenals volgens Heraklitus, en op pantheïstische wijze wordt de wereld hetzelfde als God geacht, of liever: de wereld heeft God in zich, gelijk 't menschelijk lichaam de ziel. Soms heet het, dat God zijn hoofdzetel heeft in de uiterste sfeer van de wereld; dan weer dat God zich vandaar uit verspreidt door het heelal en in alle deelen daarvan werkt als scheppende kracht. Is echter alles van God vervuld, dan kan men in de praktijk veel toegeven aan het populaire polytheïsme. Uit overtuiging doet de Stoa dat, om de menigte op te voeden; de onzedelijke voorstellingen aangaande de goden heeft zij echter gelaakt. Kwamen de dwaasheden van het volksgeloof in strijd met

Digitized by Google

de redelijke opvattingen der school, dan werd de allegorische interpretatie dikwijls te baat genomen. Cornutus tijdens Nero en Heraklitus tijdens Augustus[34]) hebben in dezen het voetspoor van de Cynici gedrukt. Allegorisch heet eene uitlegging, die eene uitspraak (hetzij dan mythe of geschrift) iets anders laat bedoelen dan zij op het eerste gezicht schijnt aan te duiden. Daarbij moet zich het traditioneele dan richten naar de bijzondere wenschen van het individu; zoo is de allegorische interpretatie eene treffende openbaring van het individualisme. Het is het begin der Apologetiek ook.[35]) Homerus was geen heilige schrift in den kerkelijken zin van het woord, maar werd toch ook niet louter om zijne letterkundige waarde gelezen, vooral om zijne *zedelijke* beteekenis; men leerde hem van buiten. Onder de Borysthenieten (Sarmaten), aan de uiterste grenzen van het Romeinsche rijk, kenden bijna alle inwoners eener Grieksche kolonie de Ilias van buiten en zij hoorden niets liever dan deze. Homerus hield de beginselen van alle latere wetenschappen in: van geschiedenis, van wijsbegeerte, van politiek, Strabo zegt: in de kindsheid van het menschdom werden de menschen als kinderen door verhaaltjes onderwezen.[36]) Waardeering van het overgeleverde, trots op het grootsche verleden is de drijfkracht bij Grieken en Romeinen beiden, wanneer zij Homerus, wiens werk, zooals het vóór hen lag, niet te rijmen viel met gezond verstand en goeden smaak, met natuurkennis en zedelijk gevoel, van zijn ergerlijkheid en aanstootelijkheid ontdeden door symbolische verklaring. Willekeurige etymologieën moesten de goden tot natuurkrachten maken, alles tot stichting van de menschen. Voor vele, elkander uitsluitende, verklaringen was men niet bevreesd; men meende daardoor de macht van den god grooter voor te stellen. De Ouden, geloofde men, hadden hunne wijsheid in symbolen en raadselen gehuld. Zoo werd de eer der dichters gered en kon men uit de oude schriften nieuwe waarheden putten, — een soort van geheimwetenschap. De vele goden zijn de verschillende krachten van de ééne Natuur, die van de Rede is doortrokken. Zeus is volgens

Digitized by Google

de Stoa dezelfde als de Wereldrede. Naast dien ongeworden, onzichtbaren God staan de zichtbare, geworden goden: de hemellichamen. Zoo blijft men dicht bij het volksgeloof, dat in Apollo de zon, in Artemis de maan ziet enz.

Alles is volgens de Stoa gedetermineerd; alles afhankelijk van de godheid, ook het verenkelde. Wordt dit verzorgd, dan geschiedt dit echter ter wille van de instandhouding des geheels. De wijze schat dit laatste hooger dan zijn particulier belang. Zelfs de onvolkomenheid der afzonderlijke dingen draagt bij tot de volkomenheid van het geheel. De wereld is volmaakt, hare déélen zijn het niet; men moet echter deze deelen niet op zichzelf beschouwen, maar in betrekking tot het geheel.[37]) Het is de volmaaktheid van de volmaaktheid èn de onvolmaaktheid. Kleanthes ziet in zijne hymne op Zeus alle tegenstellingen verzoend in den eenen eeuwigen Logos: „Gij weet ook het onevene even te maken. Gij ordent het wanordelijke en het vijandige is voor u bevriend. Want zóó hebt Gij al het goede met het slechte tot één samengeordend, dat er één eeuwige wet *(Logos* of *Ratio)* van alles bestaat." Heraklitus had reeds de verborgen harmonie beter dan de zichtbare genoemd en eenheid van tegendeelen geleerd; zoo vond de Stoa ook het slechte noodzakelijke voorwaarde tot het bestaan van het goede.

Aan hare universeele doelleer mogen wij het grootsche niet miskennen. Maar tusschen het verhevene en het belachelijke ligt ook hier slechts ééne schrede. Hunne teleologie ontaardde in eene utiliteitsleer van de meest krasse soort. Vooral in de Romeinsche Stoa komt dit aan den dag. Alles is geschapen ter wille van den mensch. Om hem tot een schouwspel te dienen, staan er sterren aan den hemel. Het varken is geschapen om ons tot voedsel te strekken en daarom alleen heeft het eene ziel; de ziel vervangt de plaats van het zout, waarmede wij zijn vleesch in geslachten staat goed houden. Roofdieren zijn er om den mensch in dapperheid te oefenen; de vraatzucht is eene eigenschap der muizen, opdat *wij* leeren altijd onze

Digitized by Google

spullen netjes op te bergen. Slechts waar de Stoïci geen nut voor den mensch, dus geen doel, konden ontdekken, verklaarden zij de verschijnselen mechanisch.

Hoe is met het strenge determinisme der school wilsvrijheid te rijmen? De mensch kan zijne toestemming hechten aan wat het Noodlot over hem beschikt. De meegaande wordt zachtkens geleid door het lot, de onwillige wordt er door meêgesleept. Dyroff deelt mede, dat in een Roomsch stichtelijk geschriftje dit woord voorkomt: „Wie gaarne volgt, dien leidt God; wie ongaarne volgt, dien trekt God." Het heet van Bonaventura († 1274). Maar deze heilige zal het via Augustinus van Seneca hebben en Seneca weer van Kleanthes. Zoo kunnen wij eene oudheidensche spreuk in haren loop vervolgen totdat zij in onze dagen aan Roomsch-Katholieke stichting dienstbaar is. Onder de Stoïcijnen verduidelijkte men deze gedachte door het beeld van een hond, die, aan eene kar gebonden, best doet met gewillig mee te loopen.[38]) De algemeene noodzakelijkheid wordt in den wijze bewust en begrepen, derhalve beaamd en toegejuicht; hij gehoorzaamt niet aan God, maar is het met God eens.[39]) Van harte volgt hij en niet gedwongen; zijne gezindheid is waarachtig; hij laat zich leiden door den goddelijken geest. Dit is de hoogste, dit is goddelijke vrijheid. Want ook Gods vrijheid is geen willekeur; aan de eenmaal door Hem gegeven wetten gehoorzaamt Hij zelf voortaan aldoor: God is Zijn eigen noodzakelijkheid.

Ondanks den spot van Epicurus is de Stoa eene voorstandster geweest van de waarzeggerij. Daardoor bood zij een aanknoopingspunt aan Oostersche godsdienstige stroomingen, waarin het Noodlot (*Heimarmenê, Tychê*) zoo groote rol speelde. Alles hangt samen met alles; daarom kondigt al wat gebeuren gaat zich in innerlijke bewegingen aan, die overal uitgevorscht kunnen worden. Droomuitlegging, astrologie, raadpleging van afgestorvenen werden door de Stoa zonder veel kritiek beoefend en golden haar zelfs als bewijs voor het bestaan der goden. Niet alleen trachtte zij den natuurlijken loop der gebeurtenissen te

Digitized by Google

rijmen met den vrijen wil van den mensch, gelijk wij boven zagen, maar ook met het orakelwezen. Zij nam namelijk harmonisch verband aan tusschen God, wereld en mensch. Ieder van deze drie wordt door eigen wetten beheerscht, maar die wetten stemmen overeen. De werking van mensch, natuur en God vallen samen. Hierin openbaart zich de *sympatheia tôn holôn*, de sympathie van alle dingen. Wij hebben reeds opgemerkt, dat de gemeenschapsideé bij de Stoa krachtiger was dan bij de Cynici; zij hadden van Heraklitus geleerd, dat alle menschelijke wetten uit ééne goddelijke wet worden gevoed. En ook volgens Plato, die de Idee van het Goede tot het scheppende wereldbeginsel had gemaakt, was de wereld in haar wezen met den mensch verbonden; de wereld is in den grond een geestelijk wezen, waarvan de *volle heerlijkheid* zich openbaart in de hoogere cultuur van de menschen. De wereld en de wijze mensch verschijnen als parallelen. Bezield en volmaakt en gelukzalig is de wereld; wijze en wijsgeer wordt zij zelfs genoemd, daar zij het ideaal van autarkie verwezenlijkt, immers: zij alleen heeft alles in zich wat zij behoeft. Van de eenheid des geheels heeft de Stoa een sterk besef gehad; in dat geheel heeft alles zijne eigenaardige plaats.[40]) De hoogste openbaring van de ééne scheppende macht is de redelijke werkzaamheid, die zich trapsgewijze van lager tot hooger ontwikkelt. Hoogste vorm van gemeenschapsleven is de staat, de Wereldstaat met zijne, innerlijk bedoelde, wereldwet, de levenswet. Daarop berust het recht. Het individu erkent zichzelf als deel van de wereld en laat zijn eigen leven tot eene bijzondere belichaming worden van de algemeene wereldwet. De aarde, het centrum van het heelal, is het tooneel van de gemeenschappelijke cultuur der menschen. De menschen vormen allen eene eenheid; *philanthropia* en hulp aan anderen is een plicht, dien men van nature heeft als gemeenschapswezen, als verwant met geheel het menschelijk geslacht.[41]) Waarachtig gemeenschapsleven is slechts mogelijk in staatsverband. Staten ontstaan niet door menschelijke willekeur maar met innerlijke noodzakelijkheid. De mensch

Digitized by Google

heeft eene aangeboren neiging tot den mensch; om de onbeduidendste reden sluiten de menschen daarom reeds vriendschap: als ze elkaar maar eens op een diner of in een schouwburg hebben gezien.[42]) In tegenstelling met de Cynici hebben de Stoïcijnen deelneming aan de publieke zaak plicht geacht, al vonden zij in de praktijk de politiek eigenlijk te gemeen dan dat de wijze er aan kon doen. Chrysippus beweerde: als de wijze eene knoeipolitiek voorstaat, zal hij den goden mishagen; staat hij eene eerlijke politiek voor, dan mishaagt hij den burgers. Deze wijsgeer beschouwde dan ook alle empirische wetten en instellingen als mislukt. De taak van den Staat hangt volgens de Stoa ten nauwste samen met het algemeen-menschelijke, het redelijke, het ideeële, de innerlijke verwantschap van de menschen. De eene mensch mag voor den ander geen vreemde zijn, juist omdat hij ook een mensch is. Het ware recht is natuurrecht, onafhankelijk van de wisselende meeningen en belangen der menschen; het *is* er, het moet slechts erkend worden; — dit geschiedt door het wijsgeerig denken. Komen natuurrecht en historisch geworden recht met elkander in botsing, dan kieze men het eerste.[43])

Hier moet de Stoïsche opvatting van de slavernij ter sprake komen. Veroordeeld of afgeschaft hebben zij dit instituut niet, wel het beperkt en verzacht. Voor roekeloozen en onzelfstandigen scheen het noodig in hun eigen belang. Chrysippus heeft de slavernij beschouwd als een loondienst, die voortduurt, en ook bij Posidonius schemert deze humane beschouwing door. De natuur heeft niemand tot slaaf gemaakt; in den beginne werden alle menschen als vrijen geboren," dit woord uit de *Institutiones*, het Romeinsche rechtsboek, is Stoïsch gedacht. Hierbij ligt de nadruk op de orde der natuur, niet op de menschelijke persoonlijkheid met haar recht op vrijheid, al is deze wel door de Stoa voorbereid. Hoe oude en nieuwe beschouwingswijze met elkander hebben geworsteld blijkt uit Juvenalis, waar een bazig vrouwtje toornig uitroept: „Kruisig den slaaf!" „Om welke misdaad?" vraagt haar meer redelijke echtgenoot, „heeft hij die straf verdiend?

Digitized by Google

Wie is zijn aanklager? Waar zijn de getuigen? Luister eens; als het het leven van een mensch betreft, kan men niet conscientieus genoeg zijn." Waarop haar antwoord luidt: „Wat is dat voor praat? Is een slaaf dan een mensch?"

Verwant met het natuurrecht is het volkerenrecht, waarvoor de Stoa zich ook verdienstelijk heeft gemaakt; het berust op het gevoel van billijkheid en den *consensus gentium*. Deze laatste speelt in de Stoa eene groote rol. Als het met de hoogste rede begaafde wezen heeft de mensch eene bijzondere geschiktheid om zich sommige begrippen zonder nadenken direct en intuïtief uit de ervaring te verwerven. Dit zijn de algemeene begrippen, godsdienstige en zedelijke waarheden: eene instinctieve kennis van het zedelijk-goede in het algemeen, van het bestaan Gods enz. In alle menschenzielen is bijv. de kennisse Gods ingeplant. Welk volk of menschengeslacht bestaat er, — aldus vraagt Cicero in Stoïcijnschen trant, — dat niet eenig idee heeft van de goden, ook al houdt het er geen bepaalde leer op na? Inbeeldingen en verzinsels zien wij op den langen duur door innerlijke verzwakking wegsterven, maar het besef aangaande de goden houdt onwrikbaar stand; het is met onzen natuurlijken aanleg gegeven. En volgens Seneca bestaat er geen volk zoo van wet en zede verstoken, dat het niet aan sommige goden gelooven zou.[44]) Hier liggen de oorsprongen van de theorie der algemeene natuurlijke openbaring en wij zien, hoe bevruchtend de Stoa in allerlei richting heeft gewerkt. De onzichtbare God wordt uit Zijne werken gekend, die van Hem zijn vervuld.[44])

Naast het ideaal van eene alomvattende menschelijke gemeenschap heeft het Hellenisme ook het ideaal van den wijze gekoesterd, die onafhankelijk van de buitenwereld het geluk in zichzelven vindt. Vooral de Stoïcijnen hebben als virtuozen van het zedelijk leven opbouwend gewerkt en in de menschen het geloof aan eene hooge roeping gewekt. Niet van toevallige geboorte of stand hangt 's menschen waarde af, zijn innerlijk beslist daarover. Al te

Digitized by Google

dikwijls is men bij de nadere uitbeelding van dezen ideaalwijze geëindigd met het schilderen van eene bloedelooze abstractie. Als vrije en gelukkige mensch staat deze wijze tegenover de groote massa, die dwaas, onvrij en ongelukkig is; dat men van eene Oligarchie des Geistes moet spreken, heeft de Stoa vóór Nietzsche beseft. Bij deze ideëele van de rest der menschen geïsoleerde figuur van den wijze is geen sprake van ontwikkeling: men heeft de deugd òf men heeft haar niet. Dus wordt in het beeld van den wijze al te zeer het persoonlijke gemist; men projecteert een typisch schema van algemeen zedelijk levensgedrag in een bepaald menschenleven. Rigoristisch is dit oud-Stoïsche ideaal. Panaetius heeft het verzacht door rekening te houden met de praktijk; de aristokratische kring te Rome, waarin hij verkeerde, heeft zijn invloed op hem doen gelden. In de lijst van de algemeene menschelijke natuur moet men *zijn eigen natuur* verwerkelijken, want naast de algemeene persoonlijkheid van den mensch, die op zijn zedelijken aanleg berust, erkent Panaetius „eene bijzondere persoonlijkheid".[45]) Overigens is het der Stoa niet mogen gelukken het ideaal der gemeenschap te verbinden met het ideaal van den wijze. Tusschen de beide uitersten van „l'union fait la force" èn „in ons isolement ligt onze kracht" wordt de School heen en weer bewogen.

De moraal van de Stoa, die naar Epiktetus' kernachtige lijfspreuk „volharding en onthouding" bedoelde, was voor Rome bij uitstek geschikt. Reeds vóórdat zij er doordrong, was in de wetten en instellingen van Rome veel Stoïcijnsch. Mucius Scaevola, Regulus en Fabricius doen denken aan het ideaal van den Stoïschen wijze. Mannelijke fierheid, strengheid van zeden behooren tot de karakteristiek van den ouden Romein. Als de staatsalmacht te Rome in handen van één enkele, van een militairen heerscher komt en een heirleger van ambtenaren de beteekenis van den staatsburger tot een minimum herleidt, dan bezint de enkeling zich op zichzelven; een nieuw streven komt op; kan hij geen *burger* meer zijn, dan wil hij *mensch* wezen, hij sluit zich op in het heiligdom van zijn innerlijk; in den geest zoekt hij

Digitized by Google

zich de vrijheid terug, die hij in de wereld heeft verloren. Tegenover den Keizer zijn alle rangen en standen als slaven; maar sommige slaven leeren in zedelijken zin koningen te zijn. Is het niet koninklijk, „onder gierigaards, bedriegers, roovers en menschendieven de eenige te wezen dien niemand schaden kan?" Thrasea, die zich, op bevel van Nero, zelf van het leven moet berooven, sterft met de woorden op de lippen, die Sokrates aangaande zijne aanklagers gesproken had: zij kunnen mij wel dooden, maar mij geen nadeel berokkenen. Zoo wekt Seneca de menschen op om afstand te doen van macht naar de wereld en zich te oefenen in onderlinge dienende liefde; in dit laatste ziet hij het wezen van de Stoa. Wie zijne politieke werkzaamheid moet missen, die kan eene algemeen — menschelijke uitoefenen: hij kan wereldburger zijn. Vond de welsprekendheid niet langer een arbeidsveld in de politiek, nu werd zij aangewend om te prediken.

Volgens de Stoa was de zelfmoord geoorloofd; maar Seneca vindt hem niet loffelijk, zoo hij door een zwakkeling bedreven wordt. Niet vluchten uit het leven, maar er vrijwillig uittreden als het noodig is, — dat is het werk van een dapper, wijs man. En Plutarchus noemt den zelfgekozen dood geen dadenvlucht, maar daad. Zooals het geheele leven ééne aanhoudende daad moet zijn; overal en altijd, vooral echter als het lot ons tegen is, moet er gehandeld worden; elke toestand van lijden legt ons eene zedelijke taak op; de goede mensch wordt slechts sterk door den tegenspoed.[46])

Het is niet alleen de Stoa, die de bestaande behoefte aan geestelijke bevrijding zoekt te bevredigen. Hare mededingster en tegenstandster, de School van Epicurus (341—270), bedoelt hetzelfde. Het individualisme, door haar vertegenwoordigd, is eudaemonistisch: aangenaam leven is haar ideaal en dit blijkt slechts mogelijk bij eene gelijkmatige gemoedsstemming zonder smart of vrees. Nuchter en bezonnen overleg is noodzakelijke voorwaarde, wil men genieten van de goede gaven der Natuur. De grootste vrucht der rechtschapenheid is de storeloosheid.[47]) Zijn gemoedsrust maakt, dat de wijze als een god onder

Digitized by Google

de menschen wandelt, onder martelingen een held is en niemand of niets noodig heeft. Op dit laatste maken slechts vrienden eene uitzondering; zij verhoogen 's menschen levensbewustzijn; men kan van een Epicureeschen cultus der vriendschap spreken. Hun quietisme doet hen belangstelling voor het staatkundig leven missen. *Lathe biôsas* = leef in het verborgen, is hunne lijfspreuk en zij dulden niet dat de Staat in het leven der individuën ingrijpe. Hij is niet meer dan de vrucht van een verdrag en slechts uit een oogpunt van nuttigheid geboren; ontstaan ter wille van het leven, bestaat hij thans ter wille van het gelukkig, het aangenaam leven. Om vrij te blijven van hartstochten hielden de Epicureërs zich buiten de politiek. Aan het huwelijk was hun te veel ongemak verbonden; daarom knoopten zij ook geene familiebanden aan. Zoo zou men bij hen van eene kloostermoraal zonder godsdienst kunnen spreken. Hieronymus heeft Epicurus dan ook aan de Christenen ten voorbeeld gesteld om zijn ingetogen leven. Epicurus was leerling van Pyrrho (360—270) geweest, den Scepticus, die *epochê*, d.i. onthouding van oordeelvelling leerde, omdat wij, menschen, het wezen der dingen toch niet kunnen te weten komen. Onthouden wij ons van waardeeringsoordeelen, dan worden ons streven en onze afkeer tot een minimum herleid. De begeerten, die slechts op „meening" berusten, moeten uitgeroeid worden; alleen de noodzakelijke natuurlijke begeerten, als honger en dorst, hebben reden van bestaan. Pyrrho's ideaal was de ataraxie, de onverstoorbaarheid, de vrede der ziel. Zoo zien wij dat het Cynici en Stoïcynen, Sceptici en Epicureërs allen gelijkelijk om de onafhankelijkheid van den individu te doen is, hoe verschillend de namen ook mogen zijn waarmede zij dien toestand van vrijheid aanduiden: *apathie* (onaandoenlijkheid), *autarkie* (zelfgenoegzaamheid), *ataraxie* (onverstoorbaarheid), *aponie* (smarteloosheid), *aochlesie* (storeloosheid.)

Epicurus had echter niet alleen van Pyrrho den Scepticus geleerd, ook van de Atomisten (Demokritus), wier natuurleer hij overnam; de bekende atomentheorie, die in het

Digitized by Google

populaire materialisme van heden nog altijd voortleeft. Niet uit bijzondere belangstelling voor het natuuronderzoek als zoodanig; geen wetenschap om de wetenschap, maar als middel om het geluk te bereiken, dat in *matig genot* gelegen is. Boven zijn school, in den „Tuin" te Athene, stond geschreven: „Vreemdeling, hier is het goed toeven; hier is het hoogste goed genot." Dit was op zichzelf reeds aanlokkelijk. Daarenboven eischte hij geene voorstudiën; geleerd was zijne philosofie niet, slechts practisch; Epicurus gaf regelen voor het gedrag, die elk gezond verstand kon begrijpen. Niets gemakkelijker dus dan zich aan te sluiten bij deze school, die bovendien een vrijbrief scheen te geven voor zinnelijke genietingen. Wie te Rome tegen het einde van de Republiek zijn zedelijk bederf wilde doen schuilgaan onder een schoonen naam, noemde zich aanhanger van de Epicureesche wijsheid. Slechte volgelingen hebben aldus eene ernstige zaak gecompromitteerd. Haar gevaar voor godsdienst, zedelijkheid en staat maakte Cicero tot haar fellen bestrijder. Ongeloof, weelde, genotzucht, weekelijkheid namen hand over hand toe en in het bekende: „eet, drink, speel!" dat in tallooze variatiën ons omstreeks het begin onzer jaartelling tot zelfs van de graven tegenklinkt,[49]) spreekt deze oppervlakkige geestesrichting zich uit, waarvan Epicurus zeker niet de geestelijke vader, maar toch wel eene der aanleidende oorzaken mag heeten. Aan waardiger vertegenwoordigers zijner school ontbrak het intusschen niet; wij noemen slechts Cicero's vriend Atticus. Epicurus had trouwens geen toegeven aan begeerten, maar *matig* genot als ideaal gesteld. Geluk is levensdoel, waarnaar de mensch van nature streeft; maar geluk is niet deze of gene lustbevrediging, doch een leven, dat geheel en al vervuld is van lustgevoel. Omdat er veel verschil is in duur en graad van lust zal de wijze niet elken lust najagen en niet iederen onlust vermijden, maar rekening houden met de gevolgen om aldus in zijn geheele leven de grootst mogelijke som van lust te genieten. Daartoe is inzicht noodig: een bedachtzaam afwegen van de verschillende lustgevoelens, een

Digitized by Google

nauwgezette waardebepaling der genietingen. Bevrijd zijn van onlust, dat is eigenlijk de hoogste lust. Daarom leert Epicurus wel beschouwd even goed als de Stoa „onthouding en volharding". Want in geen geval mag de lust de rust des gemoeds verstoren. Geestelijke genietingen zijn grooter en hebben meer waarde dan zinnelijke; zij zijn niet beperkt tot het oogenblik. Het lichaam vrij van pijn, de ziel vrij van vrees, het hart doorloopend opgewekt, — dat zij het doel van ons streven.

Zelfs de natuurwetenschap moet Epicurus dienen om dit doel te bereiken. Kon men ook zonder haar gemoedsrust verwerven, hij zou er niet aan denken er zich mede in te laten. Maar om de vrees voor de goden — dat ernstige gevaar voor de ataraxie — weg te nemen kan hij de natuurleer van Democritus uitnemend gebruiken. Volgens haar wordt immers de wereld en al wat geschiedt niet door oppermachtige wezens, maar door de blinde natuurwet beheerscht. De bijgeloovige vrees en de slaafsche gezindheid der menschen jegens de talrijke afgunstige, wreede en wraakzuchtige goden kunnen het best uitgeroeid worden, wanneer men natuurlijke orde, wetmatigheid, causaliteit in de dingen leert zien. Voor geenerlei indrukwekkend natuurverschijnsel behoeft dan meer bovennatuurlijk ingrijpen van de godheid te worden aangenomen. Niet dat hij atheïst is; er zijn goden, dat staat bij hem vast; het godsgeloof is blijkens zijne algemeenheid uit de natuur zelve opgegroeid. Maar terwijl de dwaze menigte zich de goden voorstelt als beurtelings hatende en liefhebbende, toornende en genade verleenende, ziet Epicurus in, dat zij niet zalig zouden kunnen wezen, wanneer zij door hartstochten werden beroerd. Schepper, onderhouder, bestuurder der wereld kan zijn God ook niet zijn, want als zoodanig zou hij zorg en moeite hebben, wat ook weer in strijd komt met zijne eeuwige gelukzaligheid. Van het pantheïsme der Stoïcijnen, dat God zelven al wat in de wereld gebeurt laat doen en lijden, wil hij al even weinig weten. Ontheven aan alle zorg en moeite grijpen zijne goden nooit in den loop der wereld in. Wat hun aldus aan macht ontnomen is,

Digitized by Google

dat hebben zij aan zalige rust terug gekregen; in de *metakosmiën*, de tusschenruimten, die de werelden van elkander scheiden, zijn zij volkomen in het bezit van het geluk, waarnaar de Epicureër verlangt. Menschelijke gestalte hebben die goden; hunne lichamen zijn van fijnere stof dan het onze; eigenlijk mogen wij niet van lichamen bij hen spreken: er is niet meer dan oppervlakkige gelijkenis.[50])

Protesteert Epicurus terwille van de gemoedsrust tegen het populaire geloof aan de goden, om dezelfde reden verzet hij zich tegen het geloof in de onsterflijkheid. Hij ziet hierin voor den mensch een beletsel om het rechte gebruik te maken van zijn aardsche leven.

De onbekende verschrikkingen van het hiernamaals, de eeuwige hellestraffen, die de geloovige als vergelding voor zijne zonden verwacht, — dat alles maakt de vrees voor den dood tot de allerergste vrees. Wie den dood niet meer vreest, voor hem verliezen ook alle overige verschrikkingen in het leven haar scherpsten angel. Op grond van zijne atomistische natuurleer beweert Epicurus, dat de ziel ontstaan is en daarom ook vergaat, en met den dood alle waarneming en gevoel ophouden. Als einde van alle lijden is de dood geen kwaad voor ons, hij heeft met ons zelfs niets te maken. Zoolang *wij* er zijn, is de dood er niet, en wanneer de dood er is, zijn wij er niet. Het is onze onverzadiglijke begeerte, die eeuwig voortduren verlangt. De levenstijd is lang genoeg om alle genietingen te smaken, die voor den mensch bereikbaar zijn; als de dood komt moesten wij verzadigd van de tafel des levens opstaan om plaats te maken voor andere gasten. Wij zijn zóó ingericht, dat wij slechts binnen bepaalde grenzen kunnen genieten. Eindeloos voortleven zou slechts eindelooze herhaling van dezelfde genietingen met zich medebrengen. De wijze heeft aan het aardsche leven genoeg, de dwaas zou ook met een eindeloos voortleven niets weten te beginnen.

Epicurus heeft zichzelven een openbaarder van de ware kennis geacht en aldus eene soort van religie gesticht. Jaarlijks moest in den kring zijner discipelen, waartoe ook

Digitized by Google

vrouwen mochten behooren, zijn verjaardag worden gevierd, om zijn persoon en leer te doen voortleven. Zij hebben er maandelijksche gemeenschappelijke maaltijden aan toegevoegd, waarbij zijn beeltenis op schalen of ringen in hun midden aanwezig was. Dit alles wekte enthousiasme voor den meester, die zichzelven reeds een wijze had genoemd en van wien Lucretius zegt: „Hij was een god, ja, een god!" [51])

Deze Lucretius (98 — ± 55) is de *dichter* geweest van de Epicureesche school. Ten tijde van Augustus waren vele invloedrijke dichters en schrijvers Epicurieër ten gevolge van zijn schitterend dichtstuk: *De rerum natura* = de Natuur. Vol geestdrift is hij voor de wetenschap, vol bewondering voor de natuurwetten. Zijn zedelijk enthousiasme doet weldadig aan. Religieus is zijne bestrijding van de religie. Niets in de wereld vergaat, alles zet zich om in iets anders; op majesteitelijke wijze doet hij dit den lezer gevoelen. Een spotter of scepticus is hij allerminst. Hij heeft de angsten doorvoeld van het sidderend bijgeloof, en daartegen het geneesmiddel gevonden in Demokritus' natuurleer. 's Meesters bescheiden ongodisterij wordt hier krasser uitgesproken; dit is trouwens mede uit de veranderde omstandigheden te verklaren. In Epicurus' dagen was in Griekenland het juk van den godsdienst lichter; de godsdienst verscheen daar in meer poëtisch gewaad. De Romeinsche goden zijn niet schoon, zij spreken niet tot hart en verbeelding; hun dienst is als eene soort politiemaatregel te beschouwen. Grootendeels waren de goden afgetrokken begrippen; hunne vereering was meer een plicht van den burger, dan wel eene behoefte van het menschelijk hart. *Religio* staat gelijk met nauwkeurigheid en regelmaat; een praestatiegodsdienst, welks priesters bedienaren van den cultus zijn, die de verplichtingen van de aarde tegenover den hemel hebben na te komen, maar vreemd blijven aan de kennis der ziel. Koud is deze godsvereering, een tuchtmiddel tot welzijn van den staat. Wie kan ontkennen, dat deze geloofsvoorstellingen nuttig zijn? vraagt Cicero.

Digitized by Google

Troon en altaar reiken elkander de hand, ook wanneer later Augustus eene reactionnaire poging waagt om den ouden Staatscultus, de priestercolleges en de vervallen tempels te herstellen. Zijne poging mislukte. Maar de idee, die er aan ten grondslag ligt, is typisch-Romeinsch: de religie dient tot steun van den Staat. In dienzelfden geest zegt Polybius: Als de Staat uit enkel wijzén kon bestaan, ware eene dergelijke instelling overbodig; daar de menigte echter van nature onstandvastig is, vol bandelooze driften en dwaze hartstochten, moest men wel om haar te beheerschen zijn toevlucht nemen tot de verschrikkingen van het onbekende en heel dien nasleep van ontzagwekkende verdichtselen.[52]) Onder dezen gezichtshoek bezien schijnt het lichtzinnig van de nieuw-lichters, wanneer zij die meeningen aangaande goden en Hades verwerpen. Dat doet Lucretius — maar niet uit lichtzinnigheid. De zinnelooze ceremoniën en formules, de gebeden in verouderde onverstaanbare taal, alle uiterlijkheden van den Romeinschen godsdienst komen hem bedenkelijk voor. Zulke godsvereering leidt tot schandelijke daden. Vergeten wij niet, dat Lucretius in een afschuwelijken tijd heeft geleefd en dat het geloof zich in zijne omgeving zeer vreemdsoortig openbaarde. In een verloren, maar door Augustinus dikwijls aangehaald boek over het bijgeloof heeft o.a. Seneca tegen het dwaze en schandelijke van den Romeinschen ritus protest aangeteekend. Horatius, dien wij als een Epicurist kennen, verklaart alle wijsheid voor dwaasheid, zoodra hij bij helderen hemel een donderslag hoort; Titus krijgt van ditzelfde verschijnsel de koorts en sterft. Cicero, die met de waarzeggerskunst spot, maakt zich niettemin boos op Antonius, als deze eene volksvergadering houdt op een dag, dat 't dondert.[53]) Niet zonder reden komt Lucretius tegen de dwaasheden van een dergelijk volksgeloof op, al tast hij daarmede niet de voorzienigheid aan, zooals de Stoa die vereert. Zijn geheele derde boek heeft hij gewijd aan de bestrijding van de vrees voor den dood; het is in de 18de eeuw zeer in trek geweest.

Lucretius' moraal is fier en krachtig, echt Romeinsch.

Digitized by Google

Begeerlijkheid en eerzucht gelden hem als de ergste zonden. Zijn religieuze dichterlijke toon ontleent hij niet aan zijn geestelijken vader; Epicurus had namelijk dichters fabelmakers en bijgeloofkweekers genoemd; — in dit opzicht volgt Lucretius Empedokles na, den dichter-profeet, die zijne leer in een enthousiast poëem had neergelegd.

De wijsbegeerte van een tijdvak is het hoogtepunt van zijne cultuur en daarom vinden wij in die cultuur de grondgedachte van het wijsgeerig leven terug. Ondanks alle verscheidenheid in bijzonderheden bleken ons de wijsgeerige stelsels hierin eenstemmig, dat zij de waarde der persoonlijkheid erkenden. Dezelfde gedachte beheerscht de Hellenistische geschiedschrijving: de biografie komt op en men gaat de historie om groote figuren als middelpunten groepeeren. In deze lijn beweegt zich reeds Polybius (± 205—123 v. Chr.), de aanzienlijke Griek, die als gijzelaar te Rome met den jongen Scipio vriendschap sloot en de uitbreiding der Romeinsche heerschappij, zooals de laatste halve eeuw die te aanschouwen had gegeven, te boek stelde; zonder zijn werk zouden wij het schitterendste tijdperk van de Republiek niet kennen. Ook Sallustius (88—35 v. Chr.) en Tacitus (± 55—120 na Chr.) zullen zich meer voor personen dan voor instellingen interesseeren, wanneer zij geschiedenis schrijven. Maar ook de literaire kunst vertoont een realisme, dat met het individualisme ten nauwste samenhangt. Theophrastus (± 380—290), Aristoteles' opvolger in de Peripatetische school, schreef Karakterbeelden *(êthikoi charaktêres)*, die getuigenis afleggen aangaande zijne fijne menschenkennis en scherpe waarnemingsgave. Portretten van sprekende typen houdt hij tijdgenoot en nakomeling voor, hij schildert den vleier, den pochhans, den lasteraar, den vrek: eene zedeprediking in levende beelden. Zijn leerling Menander (342—290 v. Chr.) brengt met zijne blijspelen hetzelfde beginsel op het tooneel; deze zoogenaamd nieuwe Grieksche comedie vindt navolging bij Plautus (± 200 v. Chr.) en Terentius (± 175 v. Chr.). De belangstelling voor het individueele zal ons echter nog duidelijker verschijnen in de populaire wijsbegeerte van het Keizerrijk.

Digitized by Google

III. POPULAIRE WIJSBEGEERTE.

ls nationale en politieke aangelegenheid moest het geloof zijn invloed meer en meer verliezen. Zelfs een pontifex maximus liet zich in dezer voege uit: „het is moeilijk te loochenen, dat er goden zijn; ja, dat is in het openbaar niet gemakkelijk; maar als wij zoo onder ons redeneeren is niets gemakkelijker dan dat. Wat mij betreft, al ben ik ook pontifex maximus .... ik ben bijkans geneigd dit geloof te verwerpen." [1]) En toch was de periode der humaniteit voorbij en die van de religiositeit in aantocht. Bij beschaafden en groote menigte beiden begonnen godsdienstige behoeften te spreken. De bange revolutietijd had het geloof in de hand gewerkt. Exotische invloeden begunstigden het evenzeer. De eenheid van het Romeinsche Rijk had de algemeene cultuur bevestigd, die door het Hellenisme geschapen was. Door den bloeienden handel, de verbeterde verkeersmiddelen, de herhaalde verplaatsingen van Romeinsche legioenen had er eene uitwisseling van gedachten plaats als vroeger ongekend was geweest. Lezen wij niet op het grafschrift van een Phrygisch koopman, dat hij gedurende zijn leven 72 maal naar Rome is gereisd? Als vanzelf dringen bij zoo levendig verkeer Oostersche denkbeelden naar het Westen door.

Op het einde der Republiek zien wij de beroemdste Romeinen aan de voeten van Grieksche wijsgeeren en redenaars. Nu waren de wijsgeerige scholen, die nog in de derde en tweede eeuw vóór Christus het geestelijk leven hadden beheerscht, alle gekant geweest tegen de mystieke zijde van Plato, het Orphisch-Pythagoreesche element in zijne leer. Plato's eigen school, de Akademie, maakte hierop geene uitzondering; zij was sceptisch geworden. Maar ongeveer 80 vóór Chr. verkondigt de leeraar van de Atheensche Akademie, Antiochos van Askalon, een Syriër, de goddelijke ideeën en hare geheimzinnige belichaming in het Pythogoreesche getal. Dat terzelfder tijd Posidonius

Digitized by Google

de Stoïsche philosofie in gelijke banen leidde, hebben wij reeds gezien. Beiden betraden dezen weg in oppositie tegen hunne leermeesters. Hun optreden is typeerend voor den ommekeer in den tijdgeest.

Ook te Rome wordt de philosofie religieus. Wijsgeerige oorspronkelijkheid is geen karaktertrek van de Romeinen. Wij zagen Lucretius Epicurus navolgen; Cicero heeft de stelsels der Grieken uiteengezet; Seneca doet hetzelfde en verontschuldigt zich, als hij er al eens van afwijkt en iets persoonlijks ten beste geeft. Maar de Grieksche philosophie was te diepzinnig en te spitsvondig dan dat zij te Rome populair kon worden. De praktische Romeinsche geest vereenvoudigt haar, let allereerst op haar belang voor de moraal, ontleent er zedelijke leefregels aan, die nòg onder ons gangbaar zijn. Reeds bleek ons de Stoa de meest geschikte wijsheid voor Rome te zijn. Maar ook de Cynici deden in de weelderige keizerstad opgeld. In lichten graad had het Cynisme aldoor chronisch voortgeleefd in de Stoa, al had een man als Panaetius zich bedenkelijk gelijkvormig gemaakt aan de wereld. Acuut en heftig treedt het weer voor den dag als overdaad en brooddronkenheid heerschen en de druk van den alleenheerscher den edelen mensch dwingt de vrijheid te beleven in eigen binnenste. Cicero had nog het Cynisme als in strijd met het fatsoen kunnen verwerpen,[3]) nu kreeg het te Rome echter grooteren invloed dan het ooit in Griekenland had bezeten. De hoogste staatsdienaar Seneca noemt den bedelmonnik Diogenes een grooten geest en prijst diens gemis aan behoeften;[4]) een nagalm van Alexander's woord: zoo ik niet Alexander ware, zou ik Diogenes willen zijn. Die Cynici in het Romeinsche rijk hadden niets te verliezen, zij verachtten den dood, zij haakten naar het martelaarschap; dus konden zij zich de weelde veroorloven, driest op te treden en het als woordvoeders van de politieke oppositie den keizer hoogst moeilijk te maken. Onder de bescherming van hun profetenmantel waagden zij het hem harde waarheden te zeggen. Vespasianus zal een hunner hebben toegevoegd: Gij legt het er op toe, door mij terechtgesteld te worden,

Digitized by Google

maar ik sla geen blaffenden hond dood. Als de Romeinen woedend zijn over het plan van Titus om met de Jodin Berenice te trouwen, begint een Cynicus — toevallig heet hij ook Diogenes — in het theater een lange schimprede tegen het paar; daarvoor loopt hij eene geeseling op; onverschrokken zet een Cynische geestverwant zijn werk voort en wordt onthoofd. Maar Titus en Berenice hebben met dit al huns ondanks van elkaar moeten afzien.[5])

De straatprediker met zijne populair-wijsgeerige voordracht is karakteristiek voor het keizerlijke Rome. Hij is Cynisch èn jong-Stoïsch verschijnsel. Zijne prediking, de zoogenaamde *Diatribe*, houdt het midden tusschen tractaat en preek, monoloog en dialoog.[7]) Het duidelijkst leeren wij haar kennen uit Epiktetus, wiens Dissertationes door zijn leerling Arrianus opgeteekend werden. Vier boeken daarvan en een uittreksel, het Enchiridion,[8]) zijn in ons bezit. Doorloopend wordt daarin een debater in het oog gevat, dien Epiktetus weerlegt, op wiens gezond verstand hij een beroep doet, met wien hij gemeenschappelijk overleg pleegt en disputeert, wien hij half toegeeft, maar om zich straks des te krachtiger tegen hem te verzetten. Tot de telkens wederkeerende uitdrukkingen behooren: „Iemand zal zeggen".... of „Gij zult zeggen".... „Zeker, goed — maar".... Soms klinkt het heftig afwerend: „dat zij verre!" „daartegen zeg ik." Dit alles betreft den vorm; het zijn „rudimenten van den dialoog." Tot den inhoud behoorde allerlei stof, die later door Christenpredikers ten gehoore is gebracht: vertoogen over de goddelijke voorzienigheid en de menschelijke plichten; over de waardeloosheid der aardsche goederen, waarom menschen zich zoo druk maken en die door de wormen worden opgevreten. Bion en Teles zijn de oudste vertegenwoordigers dezer Diatribe; zij werken in de 3de eeuw v. Chr. Dan merken wij er langen tijd niets meer van, totdat het verschijnsel te Rome herleeft, deels met dezelfde denkbeelden, dezelfde anecdoten, citaten en stelregels. De Satyre is er nauw mede verwant (Horatius). In meer kunstigen vorm verschijnt de Diatribe bij Seneca in zijne brieven aan Lucilius en in verschillende verhande-

Digitized by Google

lingen (over de *Genade*, over de *Weldaden*). Seneca predikt niet tot het volk op de straat, zelfs niet tot eene menigte in de gehoorzaal, maar tot een geestverwanten vriend of liever: tot zichzelven. Beter nog is het genre bewaard in den Grieksch sprekenden Romeinschen Stoïcijn C. Musonius Rufus, die geene geschriften heeft nagelaten, maar wiens gesprekken en voordrachten door zijn leerling Lucius opgeteekend zijn. Meer rhetorisch, doch ook vertegenwoordigers van de Diatribe zijn Dio van Prusa in Bithynië, bijgenaamd Chrysostomus en Plutarchus van Chaeronea. Dio was oorspronkelijk rhetor geweest, maar is later tot een Cynisch rondreizend prediker bekeerd. Hadden de oude Stoïcijnen min of meer uit de hoogte op het volk neergezien, de latere predikten ook voor den eenvoudigen man, zelfs voor slaven en vrouwen, en Dio maakt er zijne medephilosofen een verwijt van, dat zij zich niet tot de groote menigte richten en aan hare verbetering schijnen te wanhopen. Hemzelven is zijne prediking het volgen eener goddelijke roeping en zijne welsprekendheid van gewijden aard: hij gevoelt zich den waarachtigen vertolker van de onsterflijke natuur.

Kort en krachtig waren de uitingen der Diatribe, pakkend van vorm en berekend op de groote schare. Al verdient, naar eene opmerking van Hegel, dergelijke populaire en moraliseerende philosofie in de geschiedenis van de wijsbegeerte even weinig eene plaats als het werk van kanselredenaars, toch heeft zij voor het ontstaan en de ontwikkeling van het Christendom groote beteekenis gehad en is als zoodanig belangrijke factor in de beschavingsgeschiedenis geweest. Deze volksprediking heeft bewerkt, dat bepaalde wijsgeerige gedachten onder de menigte doordrongen. In den tijd der keizers treden te Rome wijsgeeren op als raadgevers, biechtvaders van de *jeunesse dorée*, zielzorgers, hofkapelaans, troosters bij sterfbedden. Toen Livia, de vrouw van Augustus, haar zoon Drusus had verloren, liet zij Aréus komen, den philosoof van haar man, hun beider vertrouweling, die ingewijd was in de geheimste roerselen hunner zielen. Dezen gelukte het de eerste uitbarsting van

Digitized by Google

moedersmart te kalmeeren, zoodat zij later kon verklaren: Niets heeft mij zóó getroost als deze man. Reeds tijdens Cicero hadden de wijsgeeren dezelfde rol gespeeld. Toen zijne dochter stierf, kwamen zij hem van alle kanten troosten. Bij de ongunst der tijden komt er steeds meer vraag naar hunne diensten. Een gelukkig mensch, zegt Dio Chrysostomus, zal er zich niet om bekommeren of hij een philosoof hoort, maar laat zijne vrouw, of zijn zoon of zijn broeder komen te sterven, o, dan zal hij den philosoof roepen om troost van hem te krijgen. En Tacitus verhaalt, hoe Thraseas, ter dood veroordeeld, het hem omringende schitterende gezelschap verlaat en met den wijsgeer Demetrius over de scheiding van lichaam en ziel gaat spreken; als hij zich de aderen heeft laten opensnijden houdt hij Demetrius bij zich en richt zijne laatste blikken op hem.[9])

In zijn „Gastmaal" geeft Lucianus ons eene humoristische, satyrieke beschrijving van de preek, die een beroepsphilosoof na den maaltijd houdt en die de plaats inneemt van onze muziek aan tafel: zij wordt voorgelezen van een klein, dichtbeschreven stukje papier. Athenaeus' *Deipnosophistae* en Plutarchus' *Quaestiones convivales* zijn getuigen voor deze gewoonte. Op eene mozaïekvloer in eene groote villa in Noord-Afrika staat de *philosophi locus*, het kamertje van den huisphilosoof, aangegeven. Lucianus hekelt deze kategorie van menschen en de behandeling waaraan zij blootstaan in zijn geschrift *de mercede conductis*. *Mercede conducti* zijn zij, die hun gezelschap aanbieden tegen betaling, gezelschapsheeren; onze Prof. Hartman betitelt ze geestig met den naam: mannetjes-juffrouwen van gezelschap. De vriend, dien Lucianus door de charge van deze loopbaan tracht af te schrikken, wil als philosoof de wereld ingaan. Komieke staaltjes van de behandeling, die zij moeten dulden, geeft hij ten beste: een Stoïcijn, Thesmopolis, wordt door eene voorname dame in de reiskoets met de zorg voor haar schoothondje belast; het dier werpt onderweg jongen in den mantel van den philosoof, waarop een der aanwezigen de opmerking maakt: „nu is de Stoïcijn tot

Digitized by Google

Cynicus geworden." Natuurlijk hebben wij hier met overdrijving en caricatuur te doen, maar het bevestigt, wat wij ook van elders weten[10]) en wat eigenlijk al van te voren verwacht kon worden: dat eene van buiten ingevoerde wijsheid in kwaliteit dreigt achteruit te gaan en in huichelachtig vertoon kan verloopen naarmate zij tot eene modezaak wordt. Stellig waren er onder de Romeinsche grooten ook ernstiger menschen, die hunkerend uitzagen naar voorlichting door een wijze en uit Griekenland nog wel iets anders verlangden dan de nieuwste modes en toiletartikelen, de galante taal en de verfijnde luxe. Gelukkig waren er wijsgeeren, die zich koninklijker gedroegen dan die Thesmopolis; een leermeester van Seneca, Attalus, noemde niet alleen zichzelven koning, maar zijn dankbare discipel heeft aangaande hem getuigd: meer dan koning scheen hij mij toe, omdat hij over heerschers censuur oefenen mocht. Naast hem zijn ons uit Seneca's geschriften de beide Sextii, vader en zoon, Demetrius en Fabianus als machtige wekkers van zedelijk leven in hun tijd bekend.

De Romeinsche Stoa gaat uit van de vooronderstelling dat de empirische mensch niet de normale is; als zieke heeft hij den medicijnmeester vannoode. Wij herinneren ons de Cynische herkomst dezer uitspraak. Seneca vindt: „daarom komen wij zoo bezwaarlijk tot gezondheid, omdat wij niet weten dat wij ziek zijn. Hij is zich van zijn eigen ziekelijken toestand bewust; „hier woont geen geneesheer, maar een kranke," zegt hij van zichzelven. „Ik lig met u in een zelfde herstellingsoord," schrijft hij aan zijn vriend Lucilius, „ik spreek met u over onze gemeenschappelijke kwaal en deel de geneesmiddelen mede. Een wijsgeer heeft tot taak de menschen beter te maken." Zijn gehoorzaal vergelijkt Epiktetus met de spreekkamer van een dokter, die men niet blijde doch bedroefd verlaten moet, omdat men daar het inzicht heeft gekregen in zijne kwalen en gebreken. Zonder innerlijk besef van zijne ellende kan de mensch niet goed worden; hij moet tot het bewustzijn komen van zijn onrust en strijd; hij moet

Digitized by Google

weten, dat het hem slecht gaat en hij eer dan alle mogelijke dingen denkt dan aan datgene, waaraan hij allereerst denken moest: zijne ellende. „Wilt gij goed zijn, begin met te gelooven dat gij slecht zijt!"

Het begin van het heil is de kennis der zonde. Telkens stelt de Stoa de vraag: „Wie zijt gij, o mensch? waartoe zijt gij geroepen?" Wij mogen ons hoogste goed niet in het vleesch gelegen achten; het is geestelijk. Uit de veelheid hunner zorgen en bekommernissen moeten de menschen worden teruggeroepen tot het ééne noodige: het heil hunner ziel. „Laat ons van ganscher harte ons hierop toeleggen en met terzijdestelling van wat ons afleidt op één ding ons met inspanning van alle krachten richten, dat wij niet de snelheid van dezen allervluchtigsten tijd, die wij niet kunnen tegenhouden, te laat beseffen, wanneer wij ten achter gekomen zijn." Aldus Seneca. In dichterlijke taal drukt Persius dezelfde waarheden uit, als hij oud en jong oproept om te komen leeren wat het doel des levens is en teerkost te ontvangen voor den kwaden dag. Alle uitstel is uit den booze; met morgen! morgen! roepen gaat de beste tijd verloren. Vrijheid is het doel, dat de Stoïcyn den menschen voorspiegelt, maar een geheel andersoortige dan die waarmede de praetor een slaaf begiftigen kan; de wijze belooft innerlijke vrijheid. Evenmin als de hond, die zich losbreekt, volkomen vrij is: een groot stuk ketting sleept hij nog mede aan zijn hals, — zoo de mensch, die meent aan zijne hartstochten zonder meer de gehoorzaamheid te kunnen opzeggen, zonder dat hij den ouden mensch nog heeft afgelegd. Hij moet leeren, hoe hij schijn van waarheid kan onderscheiden en wat God wil dat hij zijn zal en wat zijne plaats is ten opzichte van zijn medemensch.[12]) Verbetering van den mensch is het doel der philosofie; zij maakt aan God gelijk. Als redelijk wezen gevoelt Epiktetus zich genoopt God groot te maken.

Men ziet: de wijsbegeerte is geen wetenschappelijk onderzoek, geen zaak van de school; zij is een toevlucht geworden in den nood des levens, een wegwijzer, die de richting aangeeft. De droeve tijdsomstandigheden, de groote

Digitized by Google

onzekerheid omtrent den dag van morgen, de oververzadiging met weelde, — dat alles werkt samen om de belangstelling in dergelijke philosofie te verhoogen. De oude nationale deugden gingen teloor in de wereldstad, waar alle natiën elkander ontmoetten; een soortgelijk kosmopolitisme heeft zijn bedenkelijken kant. De satyren van Horatius, Juvenalis en Persius geven ons een somber beeld van het diepe zedenbederf der eerste eeuw. Uit den aard der zaak overdrijft de moralist de gebreken van zijne omgeving; maar het bestaan en de bloei van de Satyre wijst op zichzelf reeds op misstanden. Trouwens: bedrog, moord van familieleden, afpersing waren schering en inslag en alleen namen als Messalina en Agrippina spreken al boekdeelen.

De Stoïcijnen hadden altijd meer belangstelling gekoesterd voor praktische wijsheid of zedeleer dan voor bespiegeling; in verhoogde mate geldt dit van de Romeinsche Stoa, in het bijzonder van Seneca. Een systeem van philosofie zal men tevergeefs bij hem zoeken. Hij is eclecticus: in zijn jeugd heeft hij onderricht genoten van den Pythagoreër Sotion; hij bewondert Plato, luistert gaarne naar Demetrius den Cynicus, spreekt van „onzen Epicurus" evengoed als van „onzen Chrysippus". Van overal verzamelt hij zich de wijsheid, waardoor menschenzielen behouden en geheiligd kunnen worden en hij predikt in de hoop, dat eens zijne woorden zullen inslaan. Sommigen hebben noodig, dat men hun de waarheid inhamere. Daarom predikt hij met dezelfde taaie volharding het goede als waarmede de menschen het kwade doen. Hij houdt zich overtuigd van de algemeene zondigheid van het menschdom „Wij allen zijn onbedachtzaam, onvoorzichtig, onbetrouwbaar, klaagziek, eerzuchtig. Waartoe zoek ik door zachtere termen den algemeenen kanker te verbergen? Wij allen zijn slecht. Wat men in een ander laakt, zal men in eigen boezem vinden. Waartoe let gij op de bleekheid van den een, op de magerheid van den ander? De dood is bij iedereen. Laat ons dus wat zachter jegens elkander wezen; wij zijn slecht en leven onder ons gelijken. Eén ding kan ons ge-

Digitized by Google

ruststellen: de afspraak, toegevend jegens elkaar te zijn." Niemand kan zichzelven vrijspreken van schuld en wie zich onschuldig noemt, doet dit slechts, omdat hij geen uitwendige getuige bij zijne verkeerdheid heeft gehad; maar zijn geweten is er toch óók nog! Wij zijn allen slecht, wanneer wij namelijk den algemeenen toestand onzer ziel beschouwen; ofschoon wij een bepaald kwaad misschien niet hebben bedreven, wij kunnen het niettemin bedrijven. Het is de klacht van onze voorouders geweest, het is onze klacht en het zal de klacht van onze nakomelingen zijn, dat de zeden zijn bedorven, het onrecht zegeviert, de wereld hoe langer hoe slechter wordt en alle deugd verdwijnt. Het is de *Verelendungstheorie*, door de pessimistische wereldbeschouwing, het gevoel van onrust, ontstaan. De wereld wordt oud, de aarde onvruchtbaar; er komen stoornissen in den loop der sterren, de menschen worden er slechter op, — ja, dit laatste is de oorzaak van al het andere. Deze gedachten zijn zeer algemeen in dezen tijd. Volgens Seneca is de som van het kwaad vrijwel constant; nu eens treedt het ééne kwaad op den voorgrond, dan het andere; maar dat er kwaad is, blijkt onvermijdelijk, zoodra men bedenkt: „wij zijn slecht, wij zijn slecht geweest en wij zullen slecht zijn." Allen zijn ondankbaar. Dat alleen? Begeerig bovendien; en allen zijn kwaadwillig en allen zijn vreesachtig, zij allermeest, die vermetel schijnen. Voeg er gerust aan toe: en allen zijn eerzuchtig en allen zijn goddeloos. Maar gij moet er u niet boos om maken; vergeef het hun: allen zijn onwijs." „Wij allen hebben gezondigd, de één zwaar, de ander lichter; de een opzettelijk, de ander door het lot gedreven of door de slechtheid van anderen meegesleept; sommigen onzer hebben bij hunne goede voornemens te weinig ferm stand gehouden en hun onschuld verloren tegen hun zin en onder protest. En niet alleen *ziet* men ons zondigen, maar men *zal* ons zien zondigen tot onzen laatsten dag. Ook al heeft iemand zijne ziel gereinigd, zóó goed, dat niets haar meer in beroering of ten val kan brengen, dan is zij toch tot dien staat van onschuld gekomen door zondigen heen. Aan den meest

Digitized by Google

bescheiden eisch van onschuld kunnen wij nog niet eens voldoen. Tusschen dwalingen verloopt ons gansche leven en de algemeene dwaasheid of zondigheid der menschen bederft den enkeling.[13]) Reeds boven zagen wij met hoe schrille kleuren Seneca *la bête humaine* heeft geschilderd. Het pessimisme van een decadenten tijd spreekt uit zijne woorden. Het is eene treffende gebeurtenis in het geestelijk leven van de menschheid, wanneer de Stoïcijn, dien wij ons als een zelfgenoegzamen en al te fieren zedelijkheidsprotzer plegen voor te stellen, aan zichzelven gaat twijfelen. Wel predikt Seneca zelfvertrouwen en raadt hij de menschen aan, in stede van de goden met geloften te vermoeien, zichzelven gelukkig te maken.[14]) Maar daarnaast klinkt een ander geluid en het gaat zeker niet aan met verwijzing naar Seneca te zeggen: „de wijze helpt zichzelf." „Wat is het toch," vraagt hij, „dat ons, terwijl wij naar het ééne streven, tot het andere trekt en ons voortdrijft tot datgene, waarvan wij ons willen verwijderen? Wij dobberen tusschen verschillende voornemens en onze wil is nooit vrij, nooit volkomen en duurzaam gevestigd." Geen wonder, dat deze verscheurde gemoedstoestand tot de belijdenis komt: „Niemand heeft alleen kracht genoeg om de dwaasheid te boven te komen; iemand moet ons zijne hand toesteken en ons uit de dwaasheid omhoog trekken."[15]) Reeds had Posidonius geleerd, dat men slechts met Gods hulp een buitengewoon mensch kan zijn.[16]) Seneca raadt zijn vriend Lucilius aan, zich een helper te kiezen, wiens levenswandel en woord hem behagen; want een groot deel der zonden heeft geen voortgang, als er een getuige bij is, wanneer wij op het punt staan van kwaad te doen. Dat heeft Epicurus reeds ingezien toen hij zeide: „Wij moeten den een of anderen goeden man uitkiezen en altijd voor oogen houden, opdat wij zoo leven alsof hij op ons toeziet. De ziel moet iemand hebben, dien zij vereert, door wiens gezag zij zelfs haar geheimsten schuilhoek heiliger maakt. Gelukkig hij, die niet enkel door zijne tegenwoordigheid maar ook door de herinnering verbeterend werkt. Gelukkig hij, die iemand

Digitized by Google

zoo kan vereeren, dat hij zelfs door aan hem te denken zich tot kalmte en regelmaat voegt. Wie iemand zoo vereeren kan, zal zelf spoedig vereerenswaardig zijn.... Houd hem altijd voor oogen als wachter of voorbeeld. Wij hebben iemand noodig, zeg ik u, naar wien onze zeden zich kunnen richten: Gij zult het kwade niet kunnen verbeteren tenzij volgens een bepaalde norm."

Bij Epiktetus lezen wij: „Als het waar is, dat allen tegen hun wil zondigen, gij echter de waarheid grondig hebt leeren kennen, zoo kunt gij immers in het geheel niet anders dan goed handelen." Waarop dan dit antwoord volgt: „Maar, bij Zeus, ik volg den wil der natuur niet." En elders bij denzelfden wijze: „Elke misstap sluit een strijd in. Want daar de overtreder niet den wil heeft om te overtreden, maar om goed te handelen, zoo is het duidelijk: hij doet niet datgene wat hij wil. Wat wil de dief bereiken? Zijn voordeel. Bij gevolg, als toch het stelen hem geen werkelijk voordeel brengt, zoo doet hij niet dat, wat hij (eigenlijk) wil. Elk redelijk wezen is echter van nature in zichzelven gescheurd tot een strijd en zoolang iemand niet begrepen heeft, dat hij in tweeën is verdeeld, zoo lang is hij niet verhinderd het tegenstrijdige te doen. Heeft hij het echter eens begrepen, dan is het dringend noodzakelijk, uit dezen tweespalt uit te komen en er zich aan te onttrekken, gelijk het eene bittere noodzakelijkheid is, afscheid te nemen van de leugen, als men bemerkt, dat zij leugen is. Zoolang men zich dit echter niet duidelijk maakt, zoolang hecht men zijne goedkeuring aan haar, alsof zij waarheid ware. Een geweldig redenaar zou hij zijn, en tegelijk een vermaner en gewetenswekker, die in staat zou wezen, iedereen zijn innerlijken strijd te toonen, tengevolge waarvan hij misstappen doet en hem duidelijk aan te wijzen, hoe hij niet doet wat hij wil en wel doet wat hij niet wil." [17])

Hier is dus ook al de behoefte aan een goddelijk menschenleven tot uiting gekomen. Wij hebben gezien, hoe reeds sedert de dagen van Sokrates het zedelijk ideaal van verschillende wijsgeerige scholen zich in de gestalte

Digitized by Google

van den wijze belichaamd heeft. Leeringen wekken, voorbeelden trekken. Verschillende personen, mythische èn historische, deden in den loop der tijden als zoodanig dienst: Herakles, de held der sage, en Cyrus, de held der geschiedenis. De Sokratici hebben Sokrates als het verwerkelijkt ideaal van den wijze beschouwd; onder de Cynici zullen Antisthenes en Diogenes zichzelven daarvoor gehouden hebben. Ook de oudste Stoïcijnen, Zeno en Kleanthes, zullen van hun eigen voorbeeldige wijsheid overtuigd zijn geweest. Het opkomende individualisme bracht als vanzelf de vereering van de menschelijke persoonlijkheid mede. Bleek ons boven, dat zelfs de ongodistische school van Epicurus en Lucretius tot vergoddelijking van haar stichter kwam; voor Torquatus is de leer van den hemel nedergedaald en zelfs de sceptische Lucianus noemt Epicurus „een heilige, een goddelijk man, die alleen waarachtig de waarheid heeft gekend en haar aan zijne discipelen, wier bevrijder hij werd, heeft overgeleverd." Kolotès ging nog verder: hij omarmde Epicurus' knieën en wilde hem aanbidden. Plutarchus, die het ons mededeelt, voegt er aan toe, dat Epicurus met dat eerbetoon zoo gevleid was, dat hij wederkeerig Kolotès aanbad, en dat niets vermakelijker was dan de scène, waarbij deze beide mannen zich voor elkander neerwierpen![18])

Langzamerhand werd echter onder de Stoïcijnen het ideaal van den wijze zóó hoog opgevat, dat het nauwelijks meer voor verwerkelijking vatbaar scheen en men niet langer aan zijn feitelijk bestaan in het verleden kon gelooven. Naarmate de Stoa zich van de Cynische school, waaraan zij haar oorsprong dankte, emancipeerde, kwamen Antisthenes en Diogenes om hunne bekrompenheden en ruwe kanten haar ongeschikt voor om voor de ideëele wijzen door te gaan. Zelfs de eerste Stoïsche schoolhoofden: Zeno, Cleanthes, Chrysippas kwamen hiervoor niet langer in aanmerking; blijkens hun onderling meeningsverschil op vele punten had het hun blijkbaar ontbroken aan de noodige onfeilbaarheid. Zoo wordt het tusschen 100 en 50 v. Chr. algemeen Stoïcynsche opvatting, dat

Digitized by Google

de wijze er nooit is geweest. Dit bevreemdt ons niet, als wij hem op hooggestemden toon als wetgever der wereld hooren bezingen, als dengene, „van wiens deugd en wijsheid de wereld afhangt, wiens leven het eenig ware is, die meer dan iemand anders koning, dictator, rijke mag heeten, omdat hij het volk kan leiden en zelf geene behoeften heeft. Alle dingen kan men zijn eigendom noemen, omdat hij ze weet te gebruiken; terecht zal hij ook schoon worden genoemd, want de gelaatstrekken der ziel zijn schooner dan die van het lichaam; terecht zal hij alleen vrij heeten, daar hij niet gehoorzaamt aan iemands heerschappij noch een slaaf is van de begeerte; terecht onoverwinnelijk hij, aan wiens geest nooit boeien kunnen worden aangelegd, al wordt ook zijn lichaam stijf vastgebonden." Zoo iemand is met een lampje te zoeken. Cicero heeft de Stoïcijnen op het oog met zijn woord: „Wie de wijze is geweest plegen zij zelven zelfs niet te zeggen," en Plutarchus zegt ronduit: „Deze wijze is nergens ter wereld en is er ook nooit geweest." „Tot nu toe is hij, die volgens hen de wijze is, niet gevonden," meent ook Sextus Empiricus.[19]) Ja, nog bij Seneca vinden wij denzelfden twijfel: „Waar zult gij hem vinden, dien wij al zoovele eeuwen zoeken? Bij den beste vergeleken is hij de minst slechte." Tot wijsheid kan men het eigenlijk niet brengen; als surrogaat voor de wijsheid geldt nu de *prokopè*, het voortschrijden in deugdzaamheid[20].)

Eerst ten tijde der Romeinsche keizers, wanneer de menschen niet langer door op elkaar volgende revolutiën in spanning worden gehouden en weer ongestoord kunnen gaan dwepen, zoowel in religieuzen als in philosofischen zin, is ook het ideaal van den wijze nog eens tot nieuw leven ontwaakt. Het wordt weer voor verwezenlijking vatbaar geacht. Epiktetus noemt Diogenes en Heraklitus meer dan tafelgenooten der goden, hunne medeheerschers, en spreekt van hen als van „goddelijken." Zeno, Kleanthes, Sokrates gelden hem elders ook als wijzen.

Komt de Grieksche philosofie met haar ideaal van den wijze naar Rome, dan openbaart zich al spoedig de wensch,

Digitized by Google

dit laatste op Romeinschen bodem aan te wijzen. Reeds tijdens Cicero is Cato ideaal. De redenaar heeft hem tot den hemel verheven. Hij vergeleek hem met Sokrates, die zich gewillig aan zijn doodsvonnis onderwierp en het niet poogde te ontgaan. „Cato ging zoo uit het leven weg, dat hij zich verheugde eene geldige reden om te sterven verkregen te hebben"; hij verkoos nl. de eer boven de schande. Ook P. Rutilius Rufus, die Sokrates' houding voor het gerecht heeft nagevolgd. De schrijvers van den keizertijd steken deze beide mannen: Rutilius en Cato, nog veel meer in de lucht. Vellejus Paterculus, een historicus der eerste eeuw onzer jaartelling, zegt van den eerste, dat hij niet alleen van zijn tijd, maar in alle eeuwigheid de beste mensch is geweest. Cato is het type van den volmaakten burger. Sterk drukt vooral genoemde Vellejus Paterculus het uit, als hij van den wijze van Utica zegt: „een mensch die het meest gelijkt op de Deugd (in eigen persoon) en in alle opzichten wat zijn inborst betreft, den goden nader dan den menschen, die nooit goed handelde om *gezien* te worden, maar omdat hij niet anders handelen *kon*; immuun voor alle menschelijke ondeugden had hij zijn geluk steeds in zijne macht." In denzelfden trant spreekt ook Seneca over Cato: „de onsterfelijke goden hebben in hem ons een beteren modelwijze gegeven dan in Ulysses en Hercules voorheen." Ja, Seneca gelooft, dat Cato nog boven het ideaal van Nero's dagen is uitgegaan. Deze opmerking leidt hij in met de woorden: „Kom mij nu niet aan met het gewone zeggen, dat die wijze van ons nergens te vinden is. Wij verzinnen maar niet een ijdel beeld om daarmede de menschelijke natuur te verheerlijken en wij fantazeeren geen grootsch ideaal van iets dat onbestaanbaar is, maar zooals wij hem uitbeelden, zoo hebben wij hem laten zien en zoo zullen wij hem laten zien. Misschien is hij zeldzaam en is er in groote tijdsruimten slechts een; maar al wat groot is en uitsteekt boven de gewone en alledaagsche maat wordt immers niet in grooten getale geboren." Men gevoelt welke innige gemoedsbehoeften achter de volgende woorden

Digitized by Google

liggen: „Als gij een mensch ziet, onverschrokken in gevaren, onvatbaar voor hartstochten, in tegenspoed gelukkig, midden in de stormen rustig, die de menschen beneden zich ziet en de goden naast zich, zal u niet vereering voor hem bekruipen? Zult gij niet zeggen: dat is iets grooters en hoogers dan dat men het voor gelijksoortig zou mogen houden met het nietige lichaam waarin het woont? Hier is eene goddelijke kracht nedergedaald. Eene hemelsche kracht is het, waardoor de voortreffelijke, bezonnen geest bewogen wordt, die zich boven alle dingen als boven het minderwaardige verheft, en lacht om wat wij vreezen en wenschen. Zoo iets groots kan niet zonder hulp der godheid bestaan; derhalve is hij voor het grootste deel dáár, vanwaar hij is nedergedaald. Gelijk de zonnestralen de aarde weliswaar aanraken, maar toch dáár zijn, vanwaar zij worden gezonden; zoo is het ook met den grooten en heiligen geest, die herwaarts is afgezonden om ons de goddelijke dingen nader bekend te maken; weliswaar verkeert hij met ons, maar hij blijft aan zijn oorsprong gehecht. Vandaar is hij afhankelijk, daarheen ziet hij op en streeft hij; onder de onzen verwijlt hij als een betere. Wie is deze nu? De geest, die op geen enkel goed dan op zijn eigen steunt .... Vraagt gij wat het eigen goed van den mensch is? De ziel en de volmaakte rede *(ratio = Logos)* in haar. Want een redelijk wezen is de mensch. Daarom bereikt het goed des menschen z'n volkomenheid, als hij zijne (redelijke) bestemming heeft vervuld."[21])

Uit dergelijke citaten, die gemakkelijk te vermeerderen zouden zijn, ziet men, hoezeer destijds het hart der menschen uitging naar bovenaardschen steun en zekerheid, naar onmiddellijke goddelijke openbaring. Het geschokte vertrouwen in eigen kracht deed behoefte gevoelen aan een bovenmenschelijk wezen als leidsman hier beneden; door in zichtbare gedaante te verschijnen moest God den menschen nader worden gebracht. De verwerkelijking van het ideaal werd zedelijk postulaat: dat er iets onoverwinnelijks is; dat er iemand is, tegen wien het lot niets vermag; dit noemt Seneca eene zaak van het allerhoogste belang voor

Digitized by Google

de menschelijke gemeenschap. Maar hoe zal de mensch anders handreiking van boven kunnen genieten dan doordat een uitvloeisel van de godheid als *Logos Spermatikos* zich met een menschelijk lichaam verbindt? Seneca is het alweer, die hiervan spreekt.[22])

Op dezelfde behoefte aan goddelijke openbaring berust de Keizervereering. Bruno Bauer heeft den Heiland der Christenen en den drager van het Romeinsche imperium uitingen van dezelfde kracht genoemd, die de verwachtingen en geestelijke goederen der Oudheid in ééne persoonlijke almachtige gestalte zocht samen te vatten. Naast de hoogste wereldlijke bezat de keizer ook de hoogste geestelijke macht; niet alleen heerscher over de Romeinen was hij, ook hoofd der geheele menschheid.[23]) Aristoteles' schildering van den absoluten, Godgelijken ideaalheerscher had Alexander verlangend gemaakt om zich in Egypte gelijk de Farao's te laten vereeren. In navolging van hem deden Seleuciden en Ptolomaeën desgelijks. Antiochus IV die door zijne tyrannie de Joden tot den Makkabeënopstand dreef, heette Epiphanes d.i. de zichtbare God. Caesar ontvangt reeds bij zijn leven in den tempel van Quirinus een beeld met het opschrift: „den onverwinnelijken god"; na zijn dood wordt hij onder de sterren opgenomen. Aan Augustus wordt op het eiland Thera een altaar gewijd met de woorden: „den alleenheerscher Caesar, den Zoon Gods." In 28 v. Chr. voltooit hij den tempel van den goddelijken Julius op het Forum Romanum. Ondanks Vergilius en Horatius, die ook hèm ten hemel verheffen, heeft hij voor zichzelven dit niet gewenscht. Wel heeft hij toegelaten, dat men bij zijn genius zwoer en dat in de liederen der Saliërs zijn naam naast de namen der goden werd genoemd. Als Horatius hem vergelijkt bij den op aarde verschenen god Mercurius, die vrede brengt; als Seneca later van den god Augustus en van de goddelijke handen des keizers spreekt, dan is dat alles geen laffe vleitaal; het denkbeeld zat in de lucht. Vergilius' Venus-Aeneas-Julus legende stak Augustus nog meer in de hoogte. Reeds Caesar zal beweerd hebben, dat de

Digitized by Google

Julii van Venus afstammen. Aeneas, Venus' en Anchises' zoon, was uit Ilium naar Latium gekomen; van diens zoon Julus leidden de Julii hun geslacht af.

In een opschrift ter eere van Augustus te Pergamum, nog bij diens leven vervaardigd, heet het: „den Zelfheerscher *(autokratôr)* Caesar, Gods Zoon, God Sebastos (= Augustus), van alle land en zee den opziener." Wij kunnen ons voorstellen, dat Augustus, die de gruwelen van de burgeroorlogen had doen ophouden, als Vredevorst, Heiland, Redder uit den grootsten nood werd beschouwd; hij zou de gouden eeuw doen wederkeeren, hij, Jupiter zelf, van den hemel nedergedaald om onder de menschen woning te maken. Het prestige van de Romeinsche cultuur, gevoegd bij de rust en veiligheid, door 's keizers bewind gebracht, leidden als vanzelf tot hooge waardeering van de eenheid des rijks, die door den vorst gerepresenteerd werd geacht. Men weet, hoezeer Joden en Christenen zich tegen deze keizervergoding hebben verzet. Clemens Alexandrinus zal b.v. zeggen, dat de keizers door inbeelding opgeblazen menschen zijn, die zichzelven tot goden maken. Niettemin erkent Tertullianus, dat na God de keizer ook voor de Christenen de allereerste is. Het is Hellenistisch gedacht, wanneer plichten jegens den Staat als eene gewetenszaak en als berustende op godsdienstigen grondslag worden beschouwd. Ammianus Marcellinus, een geschiedschrijver uit de 4de eeuw na Chr. drukt het treffend in deze woorden uit: „Het welzijn van den wettigen vorst, den voorvechter en verdediger van de braven, is de bron, waaruit voor de anderen welzijn wordt gevraagd en daarom moeten allen met vereenigden ijver zijn welzijn beschermen." Het keizerschap dankt volgens hem zijn ontstaan aan een bevel des hemels. Daarom leert Seneca de heerschappij des vorsten te dulden onverschillig of deze billijk is of niet. Het zoogenaamde kalenderopschrift van Priene, dat de invoering van den Juliaanschen kalender verheerlijkt (± 9 v. Chr.) behelst de merkwaardige woorden: „deze dag heeft aan de wereld een geheel ander aanzien gegeven; de wereld zou tot ondergang

Digitized by Google

vervallen zijn, als niet in den thans geborene voor alle menschen een gemeenschappelijk geluk ware aangelicht. *Hij* oordeelt juist, die in dezen geboortedag het begin van het leven en van alle levenskrachten voor zichzelven erkent. Nu is eindelijk de tijd voorbij, dat men er spijt van moest hebben, geboren te zijn. Van geen dag ontvangt de enkeling en de gemeenschap zooveel goeds als van dezen voor allen even gelukkigen geboortedag. Het is onmogelijk, op gepaste wijze dank te zeggen voor zoo groote weldaden als deze dag gebracht heeft. De voorzienigheid, die over alles in het leven heerscht, heeft dezen man tot welzijn van de menschen met zulke gaven vervuld, dat zij hem aan ons en aan onze nakomelingen als Heiland heeft gezonden; aan allen twist zal hij een einde maken en alles heerlijk tot orde brengen. In zijne verschijning zijn de verwachtingen der voorvaderen vervuld; hij heeft niet slechts de vroegere weldoeners der menschheid gezamenlijk overtroffen, maar ook den nakomelingen geene hoop op iets nog grooters overgelaten. De geboortedag van den god heeft aan de wereld het begin van de vreugdeboodschappen *(euangelia)* gebracht, die zich aan die geboorte vastknoopen. Met zijne geboorte moet eene nieuwe tijdrekening beginnen." Soortgelijk geluid vernemen wij uit een opschrift te Halicarnassus: „daar de eeuwige en onsterflijke natuur van het heelal den menschen het hoogste goed.... toedacht, heeft zij, opdat ons leven gelukkig zou worden, ons den Caesar Augustus gebracht, die de Vader van zijn vaderland, van het goddelijke Rome, is, de vaderlijke Zeus en Heiland van het geheele menschengeslacht, wiens voorzienigheid aller gebeden niet slechts vervuld, maar zelfs overtroffen heeft. Land en zee verheugen zich in vrede, de steden bloeien in welgeordenden staat, eendracht en rijkdom; elk goed ding is in overvloed voorhanden".

Tot dusver was het nog 's keizers genius, die vereerd werd; eene abstractie, zijn beter ik, zijne *fortuna*, van belang voor het geheele volk. Met Caligula werd de zaak anders en grover: een cultus van den regeerenden keizer,

Digitized by Google

het absolutisme „von Gottes Gnade"; hij had verschillende tempels te Rome en hield er deze theorie op na: „gelijk de herder van eene kudde ossen, geiten of kleinvee niet zelf een os of ander kuddedier, maar een mensch is, die in waardigheid en bekwaamheid hoog boven de door hem beheerschte dieren staat, zóó moet men gelooven, dat ook ik als opperherder van de beste aller kudden, het menschdom, daarvan verschil en niet een menschelijk, doch een hooger begaafd goddelijk wezen ben". Zijn moordenaar Cassius Chaerea leverde echter het voldingend bewijs, dat hij een sterveling was! De dichter van de op Seneca's naam staande tragedie *Octavia* legt Nero de woorden in den mond: „het is een geschenk van de goden, dat Rome en de Senaat mij dienen". Ja, reeds onder Tiberius wordt in den Senaat verkondigd, dat de heerscher op den troon der Caesaren door de genade der goden in ééne persoon den hoogsten priester en den hoogsten mensch vereenigt en vrij van ijverzucht en haat, ja zelfs van bijzondere voorliefde is. Domitianus wenschte als „onze Heer en God" te worden aangesproken. De vleier Martialis vindt, dat de goden aan hem offers moeten brengen. Hij spreekt van de twee donderaars, den Tarpejischen of Capitolijnschen, d.w.z. Jupiter, en den Palatijnschen, d.w.z. Domitianus; beiden worden goden genoemd. „Wanneer twee boden mij naar zeer verheven plaatsen ten maaltijd kwamen nooden, de een bij U, o Caesar!.... de ander bij Jupiter; al waren ook de sterren dichterbij en Uw verblijf verder weg; ik zou *dit* antwoord aan den hemelgod laten weten: zoek iemand, die liever de gast van den donderaar wil zijn, *mijn* Jupiter houdt mij op aarde terug". In de hoftaal heette de keizer *Heer, divi filius* (Godszoon), *Sotêr* (Redder), altemaal sacrale termen, die op den alleenheerscher zijn toegepast.[24])

Zoo zien wij, dat de Sotêr- of Heilands-gedachte den Romeinschen tijd beheerscht. Als tegenhanger van dezen keizerlijken god, die bij Valerius Maximus middelaar tusschen hemel en aarde heet, wordt in de Stoa een andere middelaar voorbereid, de God in bedelaarsgestalte, de

Digitized by Google

daklooze zwerveling, die geen steen heeft voor zijn moede hoofd. De ware Cynicus, zegt Epiktetus, moet zich bewust zijn, dat hij van Zeuswege tot de menschen is gezonden als bode, als engel, om hen over goed en kwaad te onderrichten; hun aan te toonen, dat zij op een dwaalweg zijn. Slechts de vrije ziel is gelukkig. „Het goede is dáár, waar gij het niet vermoedt en het niet zoeken wilt. Want zoo gij wildet, zoudt gij het binnen in u vinden en niet daarbuiten ronddwalen en niet het vreemde zoeken als ware dat van U. Keert tot uzelven in! Werkt aan uwe ziel, zorgt voor uwe ziel, zoekt dáár het geluk!" „Maar hoe kan men zonder bezit, naakt, dakloos, zonder huisvesting, vuil, zonder bedienden en vaderland tevreden leven? Zie, God heeft U dengene gezonden, die u metterdaad toont, dat het kan. Ziet op mij, dat ik zonder vaderland, huis, bezittingen en bedienden ben. Ik slaap op den grond, ik heb geen vrouw, geen kinderen of paleis, maar alleen aarde en hemel en een pij. En wat ontbreekt mij? Ben ik niet opgeruimd, onbezorgd, vrij? Wie meent niet, als hij mij ziet, zijn heer en koning te zien?" Geslagen slaat hij niet terug; als aller vader en broeder moet hij hen, die hem slaan liefhebben. Zeus, die hem van den hemel heeft gezonden en dien hij dient, vormt hem door zijn lijden. Huwelijksgeluk en vadervreugde offert hij op, geen particuliere verplichtingen jegens menschen staan hem bij zijn dienen van God in den weg; hij is bode, opziener, heraut van Godswege. Op alle menschen moet hij naar vermogen toezicht houden als *episkopos* (opziener). Is hier niet het prototype gegeven van den Christelijken bisschop, maar gestoken in de pij van den bedelmonnik? Merkwaardig, dat bij de Stoïcijnen de daemonen als dienaren Gods ook *episkopoi, ephoroi* en *epoptai,* d.w.z. opzieners, heeten over de menschen en hunne werken. En wederom treft ons de religieuze grondtoon: wie voor de wijsheid propaganda wil maken kan bij deze grootsche onderneming Gods hulp niet missen; zonder die hulp laadt hij zich Gods toorn op den hals en maakt hij zich te schande voor de menschen. Bovenal zij zijne ziel rein als de zon; ware

Digitized by Google

hij zelf overgegeven aan het kwaad, dan kon hij op anderen geen censuur uitoefenen; slechts een goed geweten kan hem gehoorzaamheid van de zijde der menschen verzekeren.[25]) De Stoïcijn op den keizerstroon, Marcus Aurelius, zal liefde en nederigheid prediken in Christelijken trant.

Het religieuze optimisme van de Stoa erkent de noodzakelijkheid van den levensstrijd voor den wijze. Seneca leert de blijmoedige offering van alles en mannelijke berusting. Volgens Epiktetus heeft Hercules zijne werken niet kunnen missen; zonder deze zou hij zich in zijn mantel hebben gewikkeld en ingeslapen zijn. „Begrijp dit alles; richt uw oog op de krachten, die gij in u hebt en zeg: zend mij nu, o Jupiter, de omstandigheden, die gij wilt, want ik bezit de middelen mij door U geschonken om partij te trekken van alle gebeuren." Daarom kon Seneca's leermeester Demetrius een onbezorgd leventje, dat zonder eenigen tegenslag der fortuin verloopt, eene doode zee noemen en niemand ongelukkiger vinden dan hem, wien nooit iets tegenliep, daar die geene gelegenheid heeft gehad om zijne krachten te beproeven, terwijl het succes naar de wereld den mensch slechter maakt. Het lijden van den rechtschapene is een noodzakelijk gevolg van de onvolmaaktheid der stoffelijke wereld; maar zijn ziel is daartegen gewapend en zoo staat hij zelfs hooger dan de goden, die door geen kwaad kunnen worden beroerd, maar ook het geluk van een zegepralend dulden niet kennen. Voorbeelden van ware grootheid vinden wij slechts in het ongeluk. Seneca's geheele geschrift over de voorzienigheid is als eene predikatie over den tekst: degenen, die de Heer liefheeft, kastijdt Hij. De deugd verslapt, als zij geen tegenstand ondervindt. Voor God is het allerschoonste schouwspel de wijze, die moedig worstelt met het ongunstige lot. Seneca pleegt zich den dood van den wijze voor te stellen als omringd van wreed geweld, openlijken smaad en schande; doch dit alles wordt door hem tot de hoogste zedelijke zegepraal omgezet. Gelijk reeds Plato in het tweede boek van zijn Staat den waarachtig rechtvaardigen mensch tot in den dood onveranderlijk had genoemd, al wordt hij ook, — zoo is 's werelds

Digitized by Google

loop! — evengoed als de onrechtvaardige gegeeseld, gefolterd, gebonden, met een gloeiend ijzer blind gemaakt en tenslotte aan een paal genageld. Beter dan in het leven, meent Seneca, kan een man zijn moed openbaren in het aangezicht van den dood. De publieke opinie moet hij durven tarten, enkel en alleen gehoorzaam aan zijn geweten, *(conscientia)*, dat niemand ontloopen kan. Het is de god in de borst van den mensch, wiens gezag zelfs de slechte moet erkennen, anders zou hij zijn beraad niet geheim trachten te houden; de innerlijke stem, die van zonde overtuigt. Niet vrees voor ontdekking is de ergste straf, maar een slecht geweten. De ongeschreven wet waarover Plato reeds had gesproken, wordt door Cicero bezongen op eene wijze, dat de Christelijke schrijver Lactantius vond: een Christen had het hem niet kunnen verbeteren. Lucanus ziet in Cato's vrijwilligen dood een offer, gebracht om met zijn bloed de volkeren vrij te koopen en de slechte zeden der Romeinen te verzoenen. De zelfmoord van zwakkelingen komt daarentegen Seneca niet loffelijk voor.[26]

Het verbaast ons niet, dat latere onderzoekers somtijds op een dwaalspoor zijn geleid door de min of meer Christelijke kleur, die het beeld van den Stoïschen wijze kon vertoonen. Zoo heeft Amédee Fleury bij Seneca, Ep. 120, in den volmaakten deugdzamen mensch Christus willen zien. Van hem heet het nl.: „Noodzakelijkerwijze is de groote verschenen, die nooit over rampen heeft gezucht, zich nooit over zijn lot heeft beklaagd, velen met zijne deugd heeft bekend gemaakt en, niet anders dan het licht, in de duisternis heeft gestraald; aller aandacht richtte hij op zichzelven, daar hij vreedzaam en zachtmoedig was en in menschelijke en goddelijke dingen gelijkelijk rechtschapen. Hij had een volmaakt gemoed en was tot het toppunt van zijn eigen wezen opgeklommen, waar niets boven gaat dan Gods geest, waarvan ook een deel in dezen sterflijken boezem was nedergedaald." In dezen 120sten brief toont Seneca aan, dat de kennis van het goede eene historische aanleiding heeft; uit gevallen der ervaring, door voorbeelden van edele mannen, komen wij geschied-

Digitized by Google

kundig tot een ideëel beeld; dat beeld zou niet alleen door fantazie en nadenken geschapen kunnen worden. In bepaalde individuën hebben trekken van dit beeld geleefd; veelszins vergroot en verfraaid worden zij in den wijze geprojecteerd.

De citaten toonden ons reeds, hoe het religieuze element onder dit alles versterkt werd. Om verdieping van het innerlijk leven, versterking van het beter Ik is het te doen. Een verlangen naar bovenaardsche hulp wordt openbaar om de zedelijke onvolmaaktheid en het gevoel van macht te overwinnen. Had Plato reeds geleerd, dat in het koor van de goden voor de afgunst geen plaats is, Seneca zegt, dat zij ons gaarne tot zich toelaten, ons de hand toesteken, als wij tot hen opklimmen. „Verwondert Gij U, dat een mensch tot de goden gaat? God komt tot de menschen, ja, wat meer zegt, Hij komt in de menschen; geen goede geest is zonder God. God is u nabij, Hij is bij u, Hij is in u; een heilige geest woont in ons en niemand is een goed mensch zonder God .... in elk goed mensch woont een god. Hoe zal men een rechtschapen, goeden, grooten geest anders betitelen dan als God in een menschelijk lichaam hospiteerende?" Groote, goede daden der menschen worden als openbaringen van goddelijke krachten beschouwd.

Van zekere zijde, waar het denken cortrabande is, heeft men het willen voorstellen alsof dit Hellenistische Godsbegrip „slechts uit denken en redeneeren" is voortgesproken. Zou het echter niet bedenkelijk wezen, als een begrip uit iets anders dan denken voortsproot? Dat echter het denken der Romeinsche Stoa gepaard ging met bewogenheid des gemoeds had men niet moeten vergeten, noch mogen twijfelen aan de echtheid der gevoelens van schuldbesef, zedelijke onmacht en vertrouwen op God, die in hare edelste vertegenwoordigers luide hebben gesproken. Hoe goed wist men onder deze ernstige menschen, dat slechts een geestelijke vereering Gode welgevallig kan zijn. Boven uiterlijk ceremoniëel hebben zij reinheid des harten als het beste offer gewaardeerd en het ware gebed de over-

Digitized by Google

gave aan Gods wil gevonden. Persius noemt het beste geschenk voor de goden: een rechtvaardig gemoed, heiligen vrede diep in het hart en een streng zedelijk leven. Epiktetus' bidden is geen vragen om wijziging in uiterlijke omstandigheden — die moeten ons immers als dingen, die niet in onze macht staan, onverschillig wezen, — hem is het gebed enkel dankzegging. Daarom bidde men aldus: „God, doe met mij wat Gij wilt! Ik ben eensdenkend met U, — ik kan niet om afwending vragen van datgene wat U behaagt. Trek mij het kleed aan dat Gij wilt". Immers wat tot ons bestwil dient, heeft onze God en Vader in onze naaste nabijheid gesteld; op ons vragen heeft Hij niet gewacht, vanzelf heeft Hij het gegeven.

De Godsvereering is dus een zaak van het hart. Een heilige geest zetelt in ons, die op ons kwaad en goed let als een wachter; naar gelang deze heilige geest door ons behandeld is, zoo behandelt hij ons. Daarom wordt van ons eene heilige gezindheid geeïscht, die meer waard is dan de goede daden. God moet niet geëerd worden door offers en veel bloed, meent Seneca, maar ieder moet hem door een zuiver hart, een goed en deugdzaam voornemen in eigen boezem heiligen. Een mensch van reine en heilige gezindheid kan God in zich dragen en wordt dan Gods navolger, niet slechts wat zijne handelingen betreft, maar zijne geheele persoon wordt tot een beeld Gods. Niets is voor Hem verborgen, Hij is binnen in onze ziel en dringt door tot het diepste van onze gedachten. Deze geestelijke God doet in Zijne voorzienigheid niets om ons te schaden; integendeel alles wat Hij zendt moet dienen tot ons heil. Had Plato gezegd dat den van God geliefde alles wat God hem zendt, zoo goed mogelijk is, Seneca betuigt, dat God zelfs over de misdadigers Zijne zon laat schijnen. Daarom kan de liefde tot God niet met vreeze gemengd zijn. Het gewichtigste moment der godsvereering is het *geloof* in God. Daarbij blijve alle loondienst verre: de ware vroomheid maakt van het hoogste en beste geen handelszaak. Wie echter zijn ideaal van religie zóó hoog stelt, zal licht tot de verzuchting komen, dat de ware vrome

Digitized by Google

niet te vinden is: „velen heb ik jegens de menschen goed bevonden, jegens de goden niemand".

De mensch, zagen wij, is van nature slecht en dwaas. Zijn overgang tot goddelijke wijsheid geschiedt niet geleidelijk langs den weg van zedelijk streven; neen, plotseling, door een wonderbare bekeering. De rheor Dio is o.a. tot een Cynisch wijsgeer geworden, Plutarchus heeft met de bekeering der Stoïcijnen den spot gedreven: „'s Avonds gaan die lui leelijk, arm, slecht naar bed; den volgenden morgen staan zij wijs, deugdzaam, rijk op. Soms weten zij zelven niet, dat zij bekeerd zijn". De overgang geschiedt zóó snel, en er zijn zoo weinig punten van aanknooping met den vroegeren toestand, dat het bewustzijn van den mensch met deze bekeering geen gelijken tred kan houden. In dat verband vergelijkt Plutarchus den Stoïcijn met den Caeneus der legende, die niet gewond kon worden; de Stoïcijnen kunnen lichamelijk wel worden gewond, maar niet naar den geest. „Hij wordt, ook als hij opgesloten is, niet vastgehouden; al smijt je hem in een afgrond, hij gaat niet onder; leg je hem op de pijnbank, gefolterd wordt hij niet; wordt hij verminkt, hij bekomt geen letsel; hij is onoverwinnelijk, al ligt hij in de worsteling onder; hij wordt niet belegerd, al is zijne stad van alle kanten ingesloten en al verkoopen zijne vijanden hem als slaaf, hij raakt toch niet in krijgsgevangenschap. Gister was hij zeer leelijk en op en d'op slecht, maar vandaag is hij opeens veranderd in een toonbeeld van deugd en van een rimpelig vaalbleek.... door heupjicht jammerlijk mismaakt en deerniswaardig grijsaard is hij een lieflijke, goddelijke, schoone verschijning geworden.... Hoewel krom, tandeloos, eenoogig, is hij niet leelijk, noch wanstaltig, noch onaangenaam om aan te zien. Bij de Stoïcijnen is wie 's morgens heel slecht is, vaak 's avonds heel goed; ingeslapen als een waanzinnige, een domoor, onrechtvaardige, een losbandige, ja als een slaaf, een arme of een behoeftige, — staat hij den volgenden morgen op als een koning, een rijke, een gelukzalige, een ingetogene, een rechtvaardige, een standvastige, een van waan bevrijde... Niet langzamerhand is zijne slechtheid

Digitized by Google

verminderd; neen, plotseling is hij, zou ik haast zeggen; van het slechtste beest een heros, daemon of god geworden. Want heeft men van de Stoa de deugd ontvangen, dan kan men tot zichzelven zeggen: „bid wat gij wilt, 't valt alles u ten deel." Het is eene boosaardige satyre in Plutarchus' mond en wij proeven daaruit al zijne verachting voor de door hem zoo gehate Stoa; maar hoe leerrijk is het beeld, dat hij van de Stoïcijnsche deugd teekent: deze deugd bezit dezelfde kracht als het geloof bij den Christen. De mensch heeft niet trapsgewijze volmaking van noode, maar geheele verandering, *transfiguratio* = metamorfoze, — volgens Seneca alweer. Marcus Aurelius spreekt van *anabiônai*, d.i. herleven. Wie geleerd heeft wat hij doen en laten moet, is nog niet wijs, als zijne ziel niet *transfiguratus* is tot datgene wat hij heeft geleerd. Hiermede is dus eene innerlijke verandering bedoeld, eene wijziging van de gezindheid; niet het louter theoretische inzicht, dat de oudste, meer intellectualistische Stoa, eischte; ook geen zedelijke verbetering alleen naar den regel: welgelukzalig is niet hij, die deze dingen weet, maar die ze doet (Sen, Brief 75, 6), — maar iets nog diepers. „Ik besef, niet dat ik mij gebeterd heb, maar dat ik een geheel ander mensch ben geworden. Dit is juist het bewijs, dat de ziel tot een beteren staat is gekomen, dat zij hare gebreken inziet, welke zij tot dusver niet kende. Vele zieken mag men gelukwenschen als ze maar eens tot het besef komen, ziek te zijn." Hoe gaarne zou Seneca bij zijn vriend dezelfde plotselinge verandering zien plaats grijpen, die hij zelf ondergaan heeft! Toch is het met die bekeering of *transfiguratio* nog niet gedaan; met haar begint pas de ware heiligmaking, die echter alleen op den bodem der wedergeboorte bloeien kan. Wie naar boven streeft en zich ten hemel verheft is nog niet volmaakt vrij, maar toch zoo goed als vrij.[30])

Tegenover de onwetenden en dwazen maakt God van de wijzen en goeden gebruik als getuigen, *martyres*. Zij getuigen van de nietigheid der dingen, die buiten 's menschen bereik liggen. De wijsgeer als getuige voor den wereld-

Digitized by Google

lijken rechter is eene bekende figuur in de letterkunde. Prototype en model van den Christen-martelaar is de getuige van Zeus of van den god der Stoa, die eigenlijk ook pas door zijn lijden, strijd, kamp en worsteling de ware getuige is.[31])

Plato's dualisme, dat eene strenge scheiding maakt tusschen God en wereld, Idee en verschijning, goed en kwaad, werkt in de latere Stoa door en leidt tot de wereldontvluchting van de Orphisch-Pythagoreesche secte. In het aardsche lichaam kan men God niet volkomen kennen, slechts als in een droom. God is immers het goede, de materie het kwaad; slechts door bevrijding van de banden der materie kan de ziel tot volle ontplooiïng komen. Zelfbezinning, ascese en extaze zijn daartoe behulpzaam[32]). Een mensch moet leeren inzien, dat al het aardsche ijdel is. „Al wat ons van buitenaf door het lot ten deel valt: kinderen, eerambten, rijkdom, ruime zalen, voorhoven vol cliënten, die niet allen binnen kunnen, eene beroemde, voorname of schoone vrouw en al wat verder afhankelijk is van het onzekere, wisselvallige lot, dat alles is ons slechts ter leen gegeven, niets hebben wij ten geschenke ontvangen." Vegetariaat en hoogst eenvoudige leefwijze beschouwde men mede als middelen om de ziel vrij te maken van de banden der materie. Seneca raadt Lucilius zelfkastijding aan, niet bij wijze van een spel, maar als zelfbeproeving. Van tijd tot tijd moet deze Epicureesche procurator van Sicilië een dag of drie, vier, soms meer, op een bank met paardedeken slapen en zich voeden met ordinair hard brood. Het vleesch is immers het minderwaardige en dient derhalve gekastijd te worden; hoort men Persius over het zondige vleesch spreken, dan is het of men een Christelijk prediker hoort.[33])

In het zoogenaamde *Carmen aureum*, het gulden gedicht, van Pythagoreesche herkomst, vinden wij de vermaning: „Laat nooit toe, dat uwe oogleden wijken voor den slaap, voordat gij alle daden van den dag aan uw denken hebt onderworpen. Waarin ben ik te kort geschoten? Wat heb ik gedaan? Welk gebod heb ik nage-

Digitized by Google

laten? Nadat gij de eerste uwer daden beoordeeld hebt, neem ze alle, de een na de ander, evenzoo onder handen. Hebt gij fouten begaan, wees er doodsbedroefd over; hebt gij goed gedaan, verheug u!" Wonderlijk, dat deze eenvoudige raad door velen is misverstaan: zij hebben er niets dan een middel tot oefening van het geheugen in gezien! Maar Seneca en Epiktetus verstonden het woord beter; het was immers uit hun hart gegrepen. Sextius placht zich elken avond rekenschap te geven van zijn doen gedurende den afgeloopen dag; hij vroeg zich af: welk kwaad van uw ziel hebt gij vandaag genezen? welk gebrek wederstaan? in welk opzicht zijt gij beter geworden? Seneca, die het ons mededeelt, voegt er aan toe: „de toorn zal gematigder worden en ophouden, als hij weet dat hij elken avond voor een rechter verschijnen moet. Wat is schooner dan deze gewoonte om den dag nog eens te doorloopen? En welk een slaap volgt op zulk zelfonderzoek!" Aan deze gewoonte danken wij het kostelijk boekje van Marcus Aurelius, dat onder den titel „Beschouwingen over zichzelven" ons een blik vergunt in de ziel van den nobelen vorst, wiens leven Augustinus den Christenen als voorbeeld ter navolging heeft gesteld.[34])

De Diatribe kwam tot eene soort casuïstiek; zij stelde een lijst van plichten op, waarin 's menschen gedrag ten opzichte van vaderland, ouders, bloedverwanten en huwelijk geregeld werd, zoo bij Hierokles en Plutarchus, bij Persius en Epiktetus. Zij gaf tractaten in het licht, die den lezer moesten opwekken tot wijsgeerige belangstelling (*protreptikoi*), troostschriften bij den dood van geliefde betrekkingen, werken op het gebied van opvoeding en volksontwikkeling[35]).

De behoefte aan zelfbezinning en ascese deed ook Plato's vermaning naar waarde schatten; dat men zich moet toeleggen op het sterven om te komen tot het ware leven, onlangs door Dr. Daubanton eene „evangelische kerngedachte" genoemd. Eveneens Plato's eisch om niet te zinnen op wraak, nederigheid te betrachten en zich te spenen van rijkdom.[36]) Was het klassieke ideaal geweest, de

Digitized by Google

vijanden te overtreffen in kwaad doen en de vrienden in weldoen. — aldus nog bij den Xenophontischen Sokrates! — Plato laat zijn leermeester zeggen: onrecht doen is altijd slecht, ook wanneer men zelf onrecht en kwaad geleden heeft of benadeeld is. Had Sokrates zelf het goede niet gedaan alleen omdat het goed was, zonder egoïsme of berekening? en was hij niet liever gestorven dan dat hij onrecht zou hebben gedaan? In Plato's Gorgias wordt de lijdende rechtschapene geteekend; moet het zijn, dan duldt deze kaakslagen, berooving, verbanning, slavernij, dood, ja ook den schandelijken kruisdood ten aanschouwen van zijne kinderen en zijne vrouw; in het hooge gevoel zijner geestkracht is hij gelukkiger dan zijn vervolger. Hij weet, dat het onrecht voor den onrechtpleger schandelijker en erger is dan voor den onrechtlijder; daarom mag men zelfs zijn vijand niet benadeelen. Wij hebben gezien, hoe het Cynisme met zijne philanthropie deze denkbeelden heeft gepropageerd. Niet minder de Stoa. „Geen secte is welwillender, zachter, menschlievender en meer op weldoen belust," getuigt Seneca van haar. Van Epiktetus is de volgende gelijkenis: Een zeeroover leed schipbreuk aan de kust en werd in deerniswaardigen staat door een voorbijganger aan het strand gevonden. Deze gaf hem een mantel, bezorgde hem onderdak in zijn eigen woning en al wat hij verder noodig had. Toen hem nu een ander het verwijt deed, dat hij aan slechte menschen diensten bewees, antwoordde hij: ik heb in hem niet den mensch geëerd, maar de menschheid. Als in de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan is hier de hulpbehoevende als de naaste erkend. Het is de *humanitas*, die spreekt, de welwillendheid, de algemeene menschenliefde, die niemand buitensluit, waarvoor de grenzen van nationaliteit en sociale positie wegvallen. Marcus Aurelius bracht zijn stelregel, elk oogenblik tot vergiffenis bereid te zijn, zelf tegenover zijn veldheer Cassius in praktijk, toen deze zich als tegenkeizer had opgeworpen; enkel uit onwetendheid zijn de menschen immers slecht. Daarom achtte hij het een voorrecht ook hen lief te hebben, die hem beleedig-

Digitized by Google

den; zij kunnen toch het beste in ons, de Rede, den Logos, niet deren. Met machteloosheid worden de boozen geslagen, wanneer men vriendelijk jegens hen blijft en hun zachtzinnig tracht bij te brengen, dat hunne slechte handelwijze alleen henzelven schaadt. De goden te eeren en den menschen wel te doen, dat is voor den Stoïcijn op den keizertroon het groote gebod. Maar de liefde zij waarachtig en van zijne weldaden make men geen ophef; men moet zelf nauwelijks weten, dat men ze bewijst.[37])

Met zijn cultus der vriendschap heeft Epicurus weliswaar den kring zijner belangstelling minder wijd getrokken, maar met het oog op dien kring zegt hij niet alleen: in de vriendschap is het beter goed te doen dan goed te ontvangen, maar ook: de wijze zal, moet het zijn, sterven voor zijn vriend. Ook hier dus de leer van de zelfverloochenende liefde, van het offer, tot zelfs van het eigen leven. De laatste gedachte van den stervenden Epicurus is aan de vriendschap gewijd geweest, toen hij sprak: „Ondersteunt de kinderen van Metrodorus!"[38])

Met het ontwakende individualisme komt gewoonlijk het geloof in de individueele onsterflijkheid op. De voorstellingen der Ouden aangaande het hiernamaals waren verward en bijzonder hebben zij daaraan niet gehecht. Maar door de geschiedenis der oude cultuur gaat eene onderstrooming henen, die wij als Pythagoreesch-Orphisch geloof hebben leeren kennen, waarvoor de ziel balling op aarde is en in den kerker des lichaams tot hare loutering moet boete doen. Bij dezen gedachtengang wordt de dood des lichaams de weg tot het ware leven en de sterfdag de geboortedag voor de eeuwigheid. Seneca's weifeling op het stuk van onsterflijkheid is ons reeds bekend. Nu eens noemt hij het lichaam eene tijdelijke behuizing Gods en verlangt hij naar den dag, waarop hij het verlaten mag; dan weer zegt hij met Epicurus: het niet-zijn na den dood is volkomen gelijk aan het niet-zijn vóór de geboorte. Met Cicero en Marcus Aurelius stelt hij het volgende dilemma: de dood vernietigt ons òf opent ons een nieuw leven; beide alternatieven schijnen hem even troostrijk toe. Epicurisme

Digitized by Google

en Stoa waren het roerend eens op het punt van ongeloof aan de oude Hadesvoorstellingen: verhaaltjes voor tijdverdrijf, die moeders en minnen aan kleine kinderen te hooren geven; Seneca vindt het zelfs beneden zijne waardigheid ze te bestrijden. Maar eene hoogere opvatting aangaande onsterflijkheid zat in de lucht en velen werden door dit denkbeeld bekoord. In het bijzonder Seneca. „Als de dag komt, die dit lichaam, waarin goddelijke en menschelijke bestanddeelen samenwonen, oplost, dan laat ik het stoffelijke daar achter, waar ik het ontvangen heb en zal ik mij vereenigen met de goden. Wel ben ik ook zelfs hier niet van omgang met hen verstoken, maar mijne zware aardsche gevangenis is mij eene belemmering. Het sterflijke leven van thans is slechts het voorspel van een langer en beter." Gelijk wij in den moederschoot moeten rijpen voor een nieuw bestaan, zoo dient het geheele aardsche leven om ons rijp te maken voor eene andere geboorte. „De dag, dien men vreest, alsof het de laatste is, is de geboortedag der eeuwigheid. Werp uw last af! Wat aarzelt gij? Hebt gij vroeger ook niet een lichaam moeten verlaten, waarin gij werdt gevormd? Gij aarzelt en streeft tegen? Indertijd werdt gij door uwe moeder ook gewelddadig uitgestooten. Gij zucht en weent? Dat doen ook de pasgeborenen." Het omhulsel moet te niet gedaan worden. „Groote geesten vinden een langdurig verblijf in het lichaam niet gewenscht; levendig verlangen zij er uit te komen, uit te breken; slechts noode verdragen zij de opsluiting, omdat zij liever omhoog zweven en van de hoogte uit neerzien op het gedoe van de menschen." De invloed van Posidonius is hier niet te miskennen, evenmin als bij de nadere uitbeelding van de zaligheid in het hiernamaals. Marcia, eene deftige Romeinsche matrone, die haar eenigen zoon verloor, wordt door Seneca aldus getroost: „Gij behoeft niet naar het graf van uw zoon te loopen; dáár is niets meer van hem. Hij is opgevaren. Een poos heeft hij nog boven ons te zweven totdat hij volkomen gereinigd is van zijne menschelijke smetten; daarop stijgt hij omhoog en ijlt den zaligen geesten tegemoet. Eene heilige schare neemt

Digitized by Google

hem op, de Scipio's en de Cato's. Uw vader, Marcia, zal (schoon daarboven alles verwant is) zijn kleinzoon tot zich trekken en hem de banen der nabijgelegen sterren leeren kennen; in alle geheimen der natuur zal die hem binnenleiden. Zij beiden zijn verheerlijkt; gemakkelijk bewegen zij zich in de eindelooze ruimte, van ster tot ster. Daar is het licht en vreedzaam; men overziet alle eeuwen, den geheelen samenhang van alle tijden. Het is dezelfde voorstelling als die wij vinden in den droom van Scipio, het slot van Cicero's laatste boek over den Staat: de groote zaligheid van het leven hiernamaals ligt in de bevrediging van onzen dorst naar kennis, in de oplossing van de raadselen, waaraan hierbeneden het vleesch in den weg staat. Aan zekeren Polybius, die een broeder verloren had, schreef Seneca: „in zijne onbegrensde vrije vlucht ontdekt uw broeder al de schatten der natuur in verheven vervoering." [39])

Maar van die hoogere kennis kan reeds hier iets ons deel worden in den droom en in extatische toestanden; dan is de ziel vrij van het lichaam en ziet der dingen samenhang. Sedert Posidonius wordt het verlangen naar extatische aanraking met het goddelijke steeds sterker.[40]) Hiermede zijn wij echter genaderd tot een nieuw hoofdstuk, waarin occultistische opvattingen ter sprake moeten komen.

Digitized by Google

IV. HET OCCULTISME.

Wij hebben den keizertijd in verhouding tot vorige tijdvakken der Romeinsche geschiedenis leeren kennen als een alleszins godsdienstigen tijd. Is het vertrouwen in de kracht van het denken geschokt, dan legt het bovennatuurlijke beslag op den menschelijken geest en wordt voortaan niet van het onderzoek, maar van het geloof alles verwacht. Tot dusverre hebben wij dat geloof gadegeslagen in zijn redelijksten vorm, gelijk het gekoesterd werd door de groote denkers. Het geloof der menigte pleegt anders te wezen. Menigeen zal, bij nadere kennismaking, geneigd zijn liever van „bijgeloof" dan van „geloof" te gewagen. Seneca, door Augustinus bewonderd om den moed, waarmede hij het bijgeloof heeft bestreden, heeft daarvan eene treffende definitie gegeven, toen hij schreef: het geloof eert de goden, het bijgeloof doet hun geweld aan, en vreest hen, terwijl hen lief te hebben het eenig normale is.[1])

Staan wij allereerst bij het geloof aan droomen stil. Zelfs een scepticus als de oude Plinius (23—79), de bekende veelweter op het gebied van natuur en kunst, heeft aan droomen gehecht; hij verhaalt van een gardesoldaat te Rome, die tengevolge van een hondebeet aan watervrees leed en genezen werd door een middel, dat aan zijne moeder in Spanje in den droom werd geopenbaard. Zij was onkundig van zijne ziekte en deed niet anders dan hem dien droom schriftelijk mededeelen, wat tot zijne beterschap leidde. Ook de geneesheer Galenus (129—199) behandelde patiënten volgens ingevingen in den droom. Legde men zich in een tempel, met name in dien van Aesculapius, te slapen, dan kon men daar door droomen openbaringen ontvangen van den god, de zoogenaamde incubatieorakels. Maar de droom vereischt verklaring en zoo ontwikkelde zich eene nieuwe wetenschap; beroemd zijn in dezen de vijf boeken *Oneirocritica* (ed. Hercher, 1864) van Artemidorus van Efeze (± 170 na Chr.), waarin

Digitized by Google

deze droomen vertelt en verklaart. Op reizen verzamelde hij de stof voor dit werk; volgens eigen mededeeling heeft hij zich levenslang met niets anders dan met droomuitlegging beziggehouden. Een enkel staaltje van zijne kunst, die hij gelooft op bevel van Apollo tot heil van de komende geslachten te beoefenen! Zijns inziens loopen zijne tijdgenooten veel te licht heen over droomen, waarin tanden voorkomen; deze zijn juist bijzonder belangrijk, want de mond vertegenwoordigt het complete huisgezin van den droomer: de kiezen van de bovenkaak beteekenen de hoogerstaande leden der familie, de benedenkaak de lagere; rechts de mannelijke, links de vrouwelijke. Droomt men nu een kies te verliezen, dan beteekent dit, dat de daardoor aangeduide persoon sterft. Hoe groot de concurrentie en rivaliteit tusschen dergelijke voorspellers was, blijkt uit de volgende uitspraak van denzelfden Artemidorus: „Wij menschen moeten in de allereerste plaats aan de góden gelooven, want hun is àlle bedrog vreemd; dan aan de koningen, wier macht van de goden stamt; voorts aan de priesters, die bij de menschen gelijke eer als de goden genieten; eindelijk aan de waarzeggers, doch onder dezen slechts aan hen, die geene bedriegers zijn". En wie zijn dan volgens Artemidorus de bedriegers? Neo-Pythagoreërs, physiognomici, hand- en lichaambekijkers, zeef-, kaas-, dobbelsteen-, schotel- en doodenprofeten — „wat deze allen ook mogen zeggen, 't is al ijdele leugen en bedrog; want *hun* kunst is maar een nietige schijn en van het voorspellen hebben zij totaal geen verstand, maar het zijn bedriegers en goochelaars, die het volk dwaas maken. Zoo blijft dan als alleen wáár over: de leer van de offer- en vogelschouwers, van de sterren-, droom- en teekenduiders en van de onderzoekers der ingewanden." Gelijk men ziet: deze droomverklaarder is zeker van zijne zaak en weet de grens tusschen waarheid en leugen scherp te trekken[2]). Belangrijker voor ons is uit zijn woord te hooren, hoeveel soorten van mantiek in gebruik waren. De Stoa heeft zich daarmede goed kunnen verdragen. Epicurus is eigenlijk de eenige wijsgeer geweest, die met

Digitized by Google

orakels en wichelarij den spot dreef. Wanneer het Christendom later het bijgeloof bestrijdt, sluit het zich bij de wijsheid van Epicurus aan en beschouwt haar als bondgenoot. Een boek van Cicero over de voorspelkunst, door de Epicureesche leer geïnspireerd, werd in 302 op bevel van Diocletianus te zamen met den Bijbel verbrand. Zoowel Epicureïsme als Christendom zijn door de heidenwereld vogelvrij verklaard. De overige philosofische richtingen konden het alle min of meer goed vinden met de onder Oosterschen invloed herlevende belangstelling voor het occulte. Vooral in het Neopythagorisme verbonden zich Oostersch toovergeloof met Grieksche wijsheid. Apollonius van Tyane (in Capadocië) is typisch voor deze richting. Op verlangen van Keizerin Julia Domna heeft Philostratus (ca 220) zijn leven beschreven in een wijsgeerig-godsdienstigen roman. Apollonius, een tijdgenoot van Nero, moet de gave der profetie en van het *second sight* hebben bezeten. Te Efese vertoevende en in gesprek gewikkeld, zweeg hij plotseling en riep uit: Stoot hem neer, den tyran! Het was juist op het oogenblik, dat Domitianus te Rome vermoord werd. Apollonius kende de onuitgesproken gedachten der menschen en bevrijdde bezetenen van de hen kwellende daemonen. Te Rome ontmoet hij eens den begrafenisstoet van eene bruid; hij treedt toe, beveelt de dragers stil te staan, daar hij de tranen van de bedroefden wil drogen; hij raakt 't meisje aan, mompelt geheimzinnige woorden: zij gaat overeind zitten, begint te spreken en keert terug in het ouderlijke huis, terwijl Apollonius een geschenk voor haar uitzet bestemt [1]). Hij houdt zichzelven voor den zoon van Zeus en treedt op als godsdienstig hervormer, vegetariër en asceet, die door zich licht te maken, zich boven den grond verheffen en door de ruimte zweven kan. Belangrijker komen ons zijne zedelijke kwaliteiten voor: zijn menschelijk gevoel, dat zich in verzet tegen gladiatorenspel en dierenmishandeling in elken vorm, alsmede in waardeering voor de slaven openbaarde[3]).

Juist de vermenging van de godsdiensten, die wij nog uitvoeriger zullen moeten behandelen als kenmerkend voor

Digitized by Google

den keizertijd, bereidde den bodem, waarop wonderverhalen ontluiken. Geen tijd voor mythenvorming zoo geschikt als deze. Booze geesten waren, meent men, door de lucht en kunnen het menschelijk lichaam binnendringen, waar zij ziekten veroorzaken. Plutarchus stelt in zijn geschrift over Isis en Osiris tegenover de z.i. al te abstracte Voorzienigheid van de Stoa, den kleurrijken godsdienst der Egytenaren, waarin daemonen een zoo groote rol spelen. Lucianus verhaalt van een Syriër, die maanzieken met rollende oogen en schuim op den mond geneest, door de in hen wonende daemonen uit te drijven met tooverij en bedreiging. Terwijl de patiënten zelven zwijgen, antwoorden de booze geesten op de hun gestelde vragen. Een blinde verzoekt Vespasianus te Alexandrië op grond eener openbaring zijne oogen te bestrijken met speeksel; een man met eene lamme hand belooft zich beterschap, wanneer Vespasianus deze met de zool van zijn voet aanraakt. Wonderbare bevrijdingen uit gevangenissen, wandelen op het water, doodenopwekkingen, geestverschijningen worden in de literatuur van het Hellenisme herhaaldelijk vermeld[4]). Sommige menschen gelden als Godszonen, zij zijn door God gezonden en worden om de wonderen, die zij verrichten, voor goden gehouden[5]). Simon Magus verklaart: „Ik ben de Zoon Gods, die uit den hemel is nedergedaald en gezonden," — misschien werd hij geacht door engelen te zijn gedragen, — en uit den mond van rondreizende profeten bij Celus heet het telkens: „Ik ben een god," of „een godszoon", of „een goddelijke geest; ik ben gekomen, want reeds gaat de wereld onder en gij, o menschen! zijt verloren door uwe zonden. Ik echter wil redding brengen en gij zult mij weder zien terugkeeren met hemelsche macht. Gelukkig, wie mij nu vereert!" Deze Hellenistische Godszonen zijn de redders, de *Sotêr's* der menschen, doordat zij hun heil, „licht en leven" brengen; zij redden hen door goddelijke kennis en macht van het verderf en zijn wegwijzers voor de blinden. Zij geven niet enkel openbaringen maar vergoddelijken de menschen en bevrijden hen zoodoende van de macht van het noodlot. Bij God hebben

Digitized by Google

zij zich met het gehoor of met het gezicht, de kundigheden verworven, die zij dan aan de menschen prediken [6]). Mogen wij Lucianus gelooven, dan is een ander luisterrijk voorbeeld van bovennatuurlijke begaafdheid een bedrieger geweest. Alexander van Abonoteichos in Paphlagonië heeft zich door de wonderen van zijn slangengod met menschenhoofd, Glykon geheeten, vermogen en aanzien verworven; naar Lucianus' schatting verdiende hij met zijne orakels een paar honderd gulden per dag. Waaruit in elk geval blijkt, dat er vraag naar was.

Toen te Rome het geloof in Jupiter Capitolinus verloren ging en men toch behoefte bleef gevoelen aan een god, die zich in de natuur openbaarde, kwam de astrologie op, door een Duitsch geleerde treffend gedefiniëerd als „von religiöser Empfindungsweise durchdrungene Wissenschaft" [6]). Vergeleken bij het primitieve toovergeloof hebben wij haar te beschouwen als een grooten vooruitgang; zij heeft den blik omhoog gericht en het streven naar een wereldbeeld bevorderd. Hoofd en hart vonden bij haar gelijkelijk bevrediging; niet alleen beloofde zij oplossing van het raadsel der wereld, maar zij zag ook het lot van den afzonderlijken mensch in verband met den geheelen kosmos.

Lang voordat de Grieken den hemel systematisch doorzochten, hebben de Babyloniërs allerlei dienaangaande geconstateerd: den aequator en de ecliptica, de vijf of zeven planeten, de beelden van den dierenriem, de indeeling van de sterrenbeelden, het onderscheid tusschen heldere en nietheldere sterren. In Babel kon eene georganiseerde priesterkaste onder begunstiging van een heerlijk klimaat dan ook geregeld waarnemingen doen. Als vanzelf moest de sterrenhemel voor haar het tooneel worden, waar de goden werkten en hun wil den menschen kenbaar maakten. Zoo ontstond de astraalmythologie. De hemellichten, die de meeste verandering vertoonden: maan en planeten, konden uit den aard der zaak op de meeste belangstelling rekenen. Uit de bibliotheek van den Assyrischen koning Assurbanipal zijn een groot aantal kleitafeltjes bewaard met berichten van de hofastrologen over hemelverschijnselen.

Digitized by Google

Hoofdzaak voor de opstellers daarvan waren echter niet de verschijnselen zelve, doch hunne beteekenis, de voorspellingen, die zich daaraan lieten vastknoopen. Nauwkeurige waarnemers en rekenaars waren die oude Babyloniërs. De Chaldeër Berosus van Cos, die tijdens Alexander den Groote en Antiochus I heeft geleefd en in het Grieksch drie boeken Babylonische Geschiedenis gaf, beweerde te beschikken over waarnemingen van 490.000 jaren. Hij vond in Griekenland warme belangstelling voor deze sterrekundige gegevens. Stelselmatig hebben de Grieken met hunne wiskundige kennis en hunne Westersche wetenschappelijkheid zich de resultaten der Babyloniërs ten nutte gemaakt. Vóór Alexander was de Grieksche astronomie vrij gebleven van astrologie; het Hellenisme heeft hierin echter verandering gebracht. Voortaan werd door velen de sterrekunde als technisch hulpmiddel voor de sterrenwichelarij beschouwd en deze laatste eigenlijk voor de belangrijkste wetenschap gehouden [8]).

Ongeveer 150 vóór Christus verschenen te Alexandrië Grieksch geschreven mystieke verhandelingen, apocalypsen, op naam van Farao Nechepso en diens vertrouweling Petosiris; dit werden de heilige boeken der astrologie. De genethlialogie, het trekken van horoscopen, kwam in zwang, vooral onder de keizers; eerst in aristocratische kringen, later onder het volk. Voor alles ging men den astroloog consulteeren, ook in de onbeduidenste zaken: wanneer zal ik mij laten kappen? Wanneer mijne nagels knippen? Hieruit blijkt, hoezeer de astrologie het leven beheerschte. Op het voetspoor van de Chaldeën kende men aan de sterren, die als bezielde wezens, als goden werden beschouwd, eene alles beheerschende macht toe. Er waren punten van aanknooping in de Grieksche wereld zelve; anders zou dit nieuwe niet zoo licht zijn weg hebben gevonden. Pythagoras en Plato hebben de hemellichamen goden geacht. Daarin zijn zij door Chrysippus gevolgd, die planeten en vaste sterren goddelijke, eeuwig levende wezens noemde. De menschelijke ziel is ook goddelijk, een deel van het goddelijk leven, dit ziet men aan haar zedelijk vermogen,

Digitized by Google

duidelijker nog aan haar enthousiasme in geëxalteerde momenten van voorspellen, extaze, profetische droomen. Er is dus samenhang tusschen de goddelijkheid van den hemel en de goddelijkheid van de menschenziel, tusschen makrokosmos en mikrokosmos. De astrologie is meer dan bijgeloof of waarzeggerskunst in die dagen; zij bekleedt bij velen de plaats der religie.

„Wij maken een deel uit van onzen Schepper," zegt Manilius[9]), „en naderen tot de sterren, uit wie wij zelf geboren zijn. Of is het twijfelachtig, of een god in ons hart woont en de ziel tot den hemel terugkeert, van waar zij gekomen is? .... Wat wonder, indien de mensch den hemel kan leeren kennen, die toch ook in hem woont, nademaal ieder in het klein een beeld van den god is, naar wien hij is geschapen.... De mensch is het wezen, dat alles regeert.... Minacht uwe krachten niet, omdat zij in een klein lichaam wonen!.... Dring door in de krachten, die de rede heeft, doch de stof ondanks haar gewicht niet bezit. De rede overwint alles. Aarzel dan niet, den mensch een goddelijken blik toe te kennen."

Allerlei omstandigheden werkten mede om aan de astrologie burgerrecht in het westen te verzekeren. Reeds had Plato de zon vereenzelvigd met de idee van het goede; de Perzische dienst van den *Sol invictus* Mithras, waarover straks meer, hield zijn intocht, en in Griekenland bestond een ritus van de zon. Daarnaast werden de zeven planeten als levende wezens, als goden beschouwd, kosmische elementen of factoren, *stoicheîa*. Er waren reeds zeven *stoicheîa*, de klinkers; hunne letterteekens werden tot mystieke aanduiding voor de planeten. Magische formules en geheimzinnige gebeden kwamen in gebruik.

Hoe grooten indruk al deze Oostersche voorstellingen op de Grieksch-Romeinsche wereld maakten, bewijst een woord van den wijsgeer Theophrastus, dat het merkwaardigste verschijnsel van zijn tijd de leer der Chaldëen was, die niet alleen gebeurtenissen van algemeen belang, maar zelfs leven en dood der individuën voorspelden. De voornaamste uitspraak in dezen is van Diodorus Siculus,

Digitized by Google

Wij hebben haar boven reeds vermeld. Inzonderheid wijst deze schrijver nog op de beteekenis van de zeven wandelaars of planeten, die tolken worden genoemd; onder hen is Saturnus de voornaamste. Hun taak is, de gedachte der goden van te voren te vertolken. Door hun opgang en ondergang en door de kleuren, die zij aannemen, voorspellen de Chaldëers groote winden en stormen, stroomen van bovenmatige hitte, kometen en aardbevingen en in het algemeen alle veranderingen die van wel of wee vol zijn niet alleen voor de volkeren en landen der wereld, maar ook voor hunne koningen en voor gewone mannen en vrouwen. Onder die zeven staan dertig raadgevende goden, half onder en half boven de aarde; alle tien dagen komt er een bode of engelster van boven naar beneden en een andere van beneden naar boven. Boven deze goden zijn twaalf meesters, die de twaalf teekenen van den Dierenriem zijn; en de planeten gaan door alle huizen van deze twaalf beurtelings heen.

Onder de maan is de plaats van het Toeval, boven de maan is het gebied der noodzakelijkheid; daar heerscht de wil van de andere zes wereldheerschers *(kosmokratores)*. Nog hooger ligt eene achtste streek: de *Ogdoas*, het huis van den Oppergod, die vóór de planeten bestond; daar is het verblijf van het ware Zijn en van de Vrijheid, daar is vereeniging met God. Van God komt de ziel des menschen en zij kan tot de wereldheerschers zeggen: ik ben uw medezwerver, uw mede-ster. De Orphicus heette reeds kind van de aarde èn van den sterrenhemel. Het was Chaldeesch-Perzische leer, dat de zielen tengevolge van een bitter noodlot ter aarde nederdalen en een lichaam krijgen. Elke planeet, die zij onderweg passeeren, deelt haar van hare hoedanigheden mede. Na den dood moet de ziel denzelfden weg terug naar het lichte verblijf van de goden, waar zij onttrokken zal zijn aan de macht van het Noodlot en van den tijd. Dit is het denkbeeld van de hemelreis der ziel, dat in de dagen der Diadochen over het geheele Hellenistische cultuurgebied verspreid is geweest. Voor de verschillende stations van de hemelreis

Digitized by Google

werden reisgidsen en toegangskaarten vervaardigd; er moesten gevaarlijke plaatsen gepasseerd worden, die door daemonen werden bewaakt; door riten, wijdingen, tooverformules, heilige namen en spreuken kon men deze voorbijkomen. *Hyperanô heimarmenês* = boven het noodlot uit" dat was het ideaal. Zooals Vettius Valens in zijne *Anthologiae* (2de eeuw v. Chr.; ed. Kroll 1908) het uitdrukt: „die door de studie van de toekomstvoorspelling eene ziel gewonnen hebben, welke niet geknecht kan worden en vrij is, verachten de *Tyche* (het toeval) en hechten hun hart niet aan de hoop; zij vreezen den dood niet en leiden hun leven in zielsrust, daar zij hunne ziel tot dapperheid hebben geschoold; zij jubelen niet in het geluk en laten zich niet door het ongeluk buigen; zij vergenoegen zich met wat de dag geeft". Fortuna of Tychê onder de goden te verplaatsen is volgens Juvenalis ongeoorloofd, maar zijn verzet daartegen een bewijs, dat het geschiedde.[10]) Het lot van de ziel was de kwestie van den dag geworden; de omwentelingen hadden dit in de hand gewerkt. Wie door de verwarde toestanden niet tot loochening van de Voorzienigheid en van eene vergelding in het hiernamaals kwam (gelijk Epicurus en Panaetius), gevoelde zich aangetrokken tot mystieke bespiegeling. De sympathie des heelals, het grondbeginsel van de Stoa, vond aanknooping bij het primitieve besef van een duister verband tusschen sommige personen, dingen en woorden. Posidonius verbond een en ander tot eene grootsche wereldbeschouwing, waarin de verwantschap der vurige ziel met de goddelijke sterren den grondslag vormde. Zijne astrologisch-theologische wereldbeschouwing heeft hij van Rhodus naar Rome gebracht. Pompejus en Cicero hebben hem gehoord. Zijne denkbeelden zijn door zijne leerlingen verspreid. Philo Judaeus en Seneca toonen zich telkens van hem afhankelijk. Vooral Manilius is door hem geïnspireerd. Van Manilius' persoonlijkheid en leven weten wij geene bijzonderheden; zelfs zijn naam is onzeker, want die staat slechts in enkele handschriften en dan nog veelal verminkt. Maar hij is een oorspronkelijk dichter, met groot enthousiasme bezield.

Digitized by Google

Zijn werk *Astronomica* draagt hij aan Tiberius op. Augustus en Tiberius, evenals de oude republikeinsche aristocratie, onder welke Posidonius zoovele leerlingen had, waren geneigd de denkbeelden te aanvaarden van iemand, die met het oude nationale particularisme brak en voor het geheele keizerrijk eene theologie kon geven. Het Neo-Pythagorisme werkte te Rome in dezelfde richting: Cicero's vriend Nigidius Figulus (+ 45 v. Chr.) had Pythagoras' leer vernieuwd en groote belangstelling gekoesterd voor magie, geheimleer en astrologie; hij het eerst zette in het Latijn de beteekenis uiteen van de „barbaarsche sfeer," eene serie constellatiën, die niet door de Grieksche astronomen, maar wèl in het Oosten werd erkend.

Het eerste der vijf boeken van Manilius' *Astronomica* geeft den astronomischen grondslag, de kennis van den sterrenhemel; Boek 2—5 zijn speciaal astrologisch. Hij herinnert in zeggingskracht aan Lucretius, als wiens pendant hij mag beschouwd worden. Evenals Lucretius is hij zich de moeilijkheden van de behandeling zijner stof bewust. Voor het eerst moet hij in Latijnsche dichtmaat deze dingen uiteenzetten; maar de verhevenheid van zijn onderwerp geeft hem moed. Groot is zijne kennis op astronomisch en geografisch gebied. Telkens treft ons de diepte van zijn religieus gevoel: als Stoïcijn gelooft hij in de goddelijke rede, die het heelal bestuurt. Alles wordt door eene goddelijke kracht geregeerd. „Alles wisselt en verandert, geschapen volgens de wet der sterflijkheid en de aarde herkent zichzelve niet meer, daar in den loop der eeuwen de volken het oude gewaad afleggen en een ander aannemen. Maar de sterrenhemel blijft ongerept en houdt al het zijne in stand. Noch de lange tijd doet hem groeien noch de ouderdom afnemen, geen beweging doet hem een oogenblik buigen, geen loop brengt hem vermoeienis. Altijd zal hij dezelfde zijn, omdat hij altijd dezelfde geweest is. Geen anderen hebben onze vaderen gezien, geen anderen zullen onze naneven aanschouwen, het is God, die niet in eeuwigheid verandert. Dat de zon nooit zijwaarts naar de Noordpool afwijkt, dat zij haar baan niet verandert enz. enz.,

Digitized by Google

dat is niet het werk van het toeval, maar dat is de wereldorde, door eene goddelijke macht gegrondvest. „Wie zou kunnen gelooven, dat dit grootsch heelal zonder een god is en de wereld uit atomen door een blind toeval geschapen?" Helaas, de menschen verstaan het niet, hun geloof in den hemel te stellen. „Ik zal zingen van een god, die in stilte door zijn geest macht heeft over de natuur, die in hemel, aarde, zee doordringt en het groot heelal volgens één wet bestuurt; ik zal beschrijven, hoe de gansche schepping in onderlinge eendracht leeft en door den invloed van eene hoogere Rede bewogen wordt, doordat één geest in alle onderdeelen woont en door zijn alomtegenwoordigheid de wereld bezielt en haar tot een levend wezen vormt.... Deze god dan en deze rede, die het al bestiert, maakt de aardsche schepselen afhankelijk van de sterrenbeelden aan den hemel. Hoewel hij deze op grooten afstand van den mensch geplaatst heeft, wil hij toch, dat zij hun invloed zóó sterk doen gevoelen, dat zij den volken hun levenslot, den enkeling zijn karakter toewijzen." Twijfel aan den band tusschen mensch en hemel schijnt Manilius niet mogelijk: in 's menschen ziel daalt de godheid af, woont daar en zoekt daar zichzelf. Maar omgekeerd stijgt de mensch ook ten hemel: „Nergens weet de natuur zich meer te verbergen; wij doorzien haar geheel en al, hebben den hemel veroverd en in onze macht, kennen onzen Schepper, omdat wij zelf een deel van hem uitmaken en naderen tot de sterren... De mensch, het eenig schepsel, dat zich oprichtte met het hoofd als een burcht naar boven, wendde zegevierend zijn stralende oogen tot de sterren, aanschouwde den hemel van meer nabij en zocht daar naar den oppergod,.... aldus het hem verwante naspeurend, zocht hij zichzelven in de sterren." [11]) Er is een stellig en onvermijdelijk noodlot: de stof moet gehoorzamen, de hemel gebieden. „Wie zou dus den hemel kunnen kennen anders dan door de gave des hemels en den god vinden, indien hij zelf niet een deel van dien god is"? Het is de wil van het noodlot, dat men zijne wet zal kennen, en daarom spant de dichter zich in,

Digitized by Google

haar te verkondigen. Niets is zonder reden of doelloos geschapen. Maar met deze theologische beschouwing, ons uit de Stoa reeds bekend, gaat bij Manilius samen de evenzeer Stoïcijnsche opvatting van de algemeenheid der zonde. „Welk een berg van misdaden door alle eeuwen heen, welk een niet te verontschuldigen last van zonde op aarde!... In den boezem des volks huist de misdaad, alles is vol van razernij. Recht en onrecht worden door-eengemengd, boosheid woedt door middel van de wetten zelve, de schuld gaat reeds alle straf te boven... Evenals de hemel, zoo is ook de aarde met zichzelve in strijd en wordt het menschengeslacht door een boos lot vervolgd."

Tot het allerschoonste van Manilius behoort de aanhef van het vierde boek, waarin de leer van het fatum wordt gepredikt: „Waarom brengen wij de jaren onzes levens in angst en kommer door, laten wij ons door vrees en blinde begeerte naar aardsche goederen kwellen, zijn wij grijs door onze eeuwige zorgen en verbeuzelen wij het leven, dat wij trachten te rekken? Waarom zijn wij nooit gelukkig door eenige bevrediging onzer wenschen, leven wij altijd in de toekomst en nimmer in het heden? Hoe meer rijkdommen iemand verlangt, des te armer is hij, want men telt niet, wat men heeft, maar begeert slechts wat men niet heeft. Ofschoon de menschelijke natuur slechts weinig behoeften heeft, trachten wij toch, al biddende, de bouwstoffen op te stapelen voor een groot fortuin, dat ten ondergang gedoemd is; streven wij door woekerwinst naar weelde, door weeldezucht naar roof en buit en is het verspillen van het vermogen de grootste belooning, die het vermogen ons geeft. Daarom, o stervelingen, slaakt de banden, die uw hart beknellen, schudt de zorgen van u af en verlost uw leven van zooveel ijdele klachten! Het noodlot regeert de wereld, alles geschiedt volgens een vaste wet, en ons leven draagt het kenmerk, een lange reeks te zijn van vast elkaar opvolgende lotswisselingen. In onze geboorte ligt reeds de kiem voor onzen dood en van ons geboorteuur hangt het oogenblik van ons sterven af. Dit uur schenkt macht en rijkdom, maar meer-

Digitized by Google

malen ook armoede; het geeft talent en karakter, maar ook ondeugd en tegenspoed, het brengt gewin in zaken, maar ook verlies. Niemand kan zich onttrekken aan wat hem gegeven wordt, of ontvangen wat hem ontzegd is; hij kan door zijn gebeden de fortuin niet tegen haar zin voor zich winnen, of, als zij dreigend nadert, haar ontvluchten. Ieder moet het lot dragen, dat hem beschoren is".[12])

Intusschen deed zich de stem der kritiek ook hooren. Als het oogenblik der geboorte dat van den dood bepaalt, vraagt Karneades reeds in de 2de eeuw vóór Chr., zijn alle gesneuvelden in éénen veldslag of alle verongelukten bij een zelfde schipbreuk op hetzelfde moment geboren? Hoe is het mogelijk, dat tweelingen een geheel verschillend karakter en levenslot hebben en hoe komt het, dat geheele volkeren in hunne zeden en gewoonten overeenstemmen, als de aanleg van den enkeling van de constellatie der sterren afhankelijk is? Manilius weet een antwoord op de laatste vraag: het is de leer der dodekatemoriën. Elk sterrenbeeld beslaat dertig graden van den dierenriem; maar elk sterrenbeeld is weer in twaalf onderdeelen verdeeld, dodekatemoriën, die elk 2 $^1/_2$ graad bevatten. „Door den invloed der sterren is de geboorte der menschen ingewikkeld, omdat ieder sterrenbeeld afzonderlijk in zijn onderdeelen weer verschilt en zijn eigen krachten wijzigt overeenkomstig de dodekatemoriën".[13]) Dat de sterren invloed oefenen op de verschijnselen der natuur en op het karakter der individuën stond voor de geloovigen vast, al kwam de voorzegging vaak niet uit: dàt lag aan den horoscooptrekker en niet aan de astrologie als zoodanig; evenals de medische wetenschap was de astrologische te beschouwen als een kunst en niet uitsluitend als een weten.

Tevergeefs heeft de Romeinsche Senaat in 139 v. Chr. getracht de wichelarij te onderdrukken door verdrijving van de astrologen uit Italië. Wel worden die pogingen telkens herhaald, maar tijdens Tiberius, Vespasianus, Titus en Domitianus is er te Rome een hofastroloog. Hadrianus berekende zelf zijn levensloop en Septimius Severus stelde leerstoelen in voor de astrologie. Naast ernstig hechten

Digitized by Google

aan dit geloof ontmoet men in den keizerstijd ook een profiteeren daarvan door handige bedriegers; Juvenalis teekent geestig de plaats, welke de astrologie naast andere waarzeggerij in het leven der Romeinsche dames inneemt. De sterrenwichelaar geniet het allergrootste vertrouwen, vooral wanneer hij reeds eens verbannen of anderszins veroordeeld is; maar er zijn ook dames, die zelven de kunst verstaan en geen hulp van noode hebben.[14])

Een man als Tiberius deed niet aan den godsdienst, omdat alles toch beheerscht wordt door de onverbiddelijke Noodzakelijkheid; blijde berusting in het onvermijdelijke was hem het hoogste. Maar de groote menigte kon het daarmede niet stellen: ten koste van de logica handhaafde zij steeds het godsdienstig karakter van de astrologie. Planeten en constellatiën golden hun voor goden, die hooren en zien en eeredienst en offerande moeten ontvangen; een ongunstig gesternte liet zich daardoor nog verbidden. Alexander van Aphrodisias, de commentator van Aristoteles ten tijde van Septimius Severus, heeft daarin inconsequentie gevonden: „Zij, die in hunne verhandelingen met macht en kracht de onontkoombaarheid van het noodlot verdedigen en al wat gebeurt daaruit afleiden, schijnen door hun daden toch geen vertrouwen in hun leer te toonen... Want zij roepen *Fortuna* aan en kennen haar dus een vermogen toe, dat niet aan het noodlot onderworpen moet wezen. Bovendien laten zij het bidden tot de goden niet na. Alsof dezen hunne beden konden verhooren, zoo het lot zich daartegen verzet! Jammerlijke sophismen zijn alle betoogen, waardoor zij hunne leer en hun leven in overeenstemming trachten te brengen." [15])

Maar hierover waren allen het vrijwel eens, dat alles op aarde slecht is, onderworpen aan de macht van de *Heimarmenê;* dat de mensch verloren is en niets kan doen tot zijne verlossing, omdat hij een aardsch wezen is en de banden van het Fatum niet verbreken kan. „Niets in het lichaam is waarachtig, in het onlichamelijke is alles onbedrieglijk; niets in den hemel is dienstbaar, niets is op aarde vrij." [16])

Digitized by Google

Als middel tegen de ijzeren *ananke* (noodzakelijkheid), waaronder de menschen gebukt gingen, wendden zij magie aan. De beroemde geograaf Claudius Ptolemaeus, tijdens de Antonijnen (in de 2de eeuw), de schrijver van het astronomisch werk, dat als *Almaghest* in de Middeleeuwen bekend staat (Al Maghesti, Arabisch; ontstaan uit *megistê*, nl. *syntaxis* = groote samenvatting), heeft ook een boek geschreven, dat onder den naam van *Tetrabiblos* de beginselen der magie uiteenzet. „Though this be madness, yet there's method in it", kan men van dit boek zeggen. Onsystematisch en verward schijnen magische geschriften, toch steekt er meer redeneering in dan men wel meent. Cumont noemt de magie: gedéraillеerde metaphysica, en de astrologie: verkeerde astronomie. Beide onderstellen orde in de natuur en verwachten van gelijke oorzaken gelijke uitwerkselen. Daarom kon Frazer dan ook over de magie spreken als over eene bastaardzuster van de wetenschap èn van den godsdienst.

In Griekenland en Rome was de tooverij oorspronkelijk veracht geweest. Door den invloed van het Oosten werd de Magiër echter een gezien, ja gevreesd persoon. Door middel van geheimzinnige formules en praktijken kan hij de goden naar zijne hand zetten; booze geesten brengt hij tegen zijne vijanden in het veld; hij behekst hen, maar kan ook duivelen uitbannen; hij voorspelt de toekomst en geneest de zieken. Evengoed als hij de geesten der afgestorvenen onschadelijk vermag te maken, kan hij de zielen uit den Hades verlossen en ze met de godheid vereenigen, ja zelf ten hemel varen. Vooral de Joden stonden in het Romeinsche rijk als toovenaars en waarzeggers bekend. Juvenalis schildert ons die Joodsche wondermannen en -vrouwen als rondtrekkende zigeuners, wier eenig bezit in een mandje en een bos hooi bestaat. Dames van de Romeinsche groote wereld zien zonder eenig bezwaar in eene havelooze Jodin een betrouwbare bode van den hoogsten hemel.

Het is duidelijk, dat het Westen, twijfel en onzekerheid moede, zich in de armen van het occultisme geworpen

Digitized by Google

heeft. Dezelfde oorzaak verklaart veler belangstelling voor de Oostersche geheime godsvereeringen, die thans ter sprake dienen te komen. Hare verspreiding hangt nauw samen met het Syncretisme, dat in het Romeinsche rijk zijn hoogsten bloei beleeft. Onder Syncretisme verstaat men de verbinding en de vermenging, die verschillende godengestalten, godsdienstige voorstellingen en gebruiken onderling aangaan. De propaganda van Oostersche godsdiensten naar het Westen was reeds in het Perzische tijdvak begonnen, Behendig en liberaal waren de Achaemeniden tegemoet gekomen aan de belangen van invloedrijke priesterschappen en aanzienlijke tempels, al bleef Ahuramazda de nationale god, dien zij bij voortduring vereerden. Hunne politiek heeft de versmelting van godsdienstige voorstellingen voorbereid. Vreemde overheersching maakt, dat het godsdienstig leven losser wordt van de nationaliteit, waarmede het tot dusver onafscheidelijk scheen verbonden te zijn. In Egypte werden allerlei goden met de Zon als opperste godheid in verband gebracht; in Voor-Azië vereerde men den Baäl Schemin, den Heer des hemels, en Astarte, de hemelkoningin; in Babylon verbond men Marduk met Bel tot Bel-Mâtâti, den Heer der landen en ook Istar werd universeel, als koningin des hemels, opgevat.

Al die uitheemsche goden versmolten de Grieken met hun eigen goden. Niet de polisgoden, zooals Athene, leenden zich tot deze vermenging, maar wel degenen, die een meer kosmisch karakter droegen, zooals Zeus en Dionysos, Asklepios en Hermes. Goden, wier bijzondere taak het was, den stadstaat te beschermen moesten zich wel verzetten tegen dezen Oosterschen invloed; komt echter de stadstaat te vallen, dan stort zich een niet te keeren vloed van vreemde godsvereeringen over Griekenland uit. Dan krijgen de geheimzinnige machten, die het leven der menschen beheerschen, eene bijzondere beteekenis. Het exotische vond trouwens punten van aanknooping in de Grieksche wereld zelve. Hadden niet van ouds de aardgoden in bepaalde kringen groot aanzien genoten en had de Dionysosdienst het zelfs niet tot staatsgodsdienst gebracht[17])?

Digitized by Google

Hoe had de tijdgeest zich gewijzigd! Trotsch op hunne beschaving hadden de oude Grieken verachtelijk neergezien op de barbaren. Zegevierend waren zij diep in hun land binnengedrongen: in Susa voerden zij Euripides, in Petra Aristophanes ten tooneele, bewust van hunne geestelijke meerderheid. Maar van lieverlede werden de rollen omgekeerd en zagen de Hellenen in de barbaren de dragers en belichamingen van hun eigen idealen. Aan Egyptenaren of Indiërs legde men Cynische of Stoïcijnsche wijsheid in den mond. Reeds op het laatst van Alexander's leven kondigt zich deze geestelijke ommekeer aan, wanneer in het met offeraars, reinigers en waarzeggers gevulde keizerlijk paleis aan voorteekenen ongewone waarde wordt toegekend. Scepticisme bereidt steeds een vruchtbaren bodem aan fatalisme, astrologie en tooverij. Maar ook al was de alleenheerscher persoonlijk onvatbaar voor dergelijk geloof, dan nog dwong hem welbegrepen politiek belang zich het geloof der menigte ten nutte te maken.

Een typisch verschijnsel van het Hellenistisch syncretisme is de dienst van Serapis, door Ptolemaeus Sotêr uit Pontisch Sinope te Alexandrië ingevoerd; Egyptisch gekleurd en tegelijk Grieksch verklaard. Zeus, Hades, Dionysos, Asklepios en Osiris schuilen allen tegelijk in dezen Serapis en tevens werd hij in betrekking gedacht met het Ptolemeesche vorstenhuis en de nieuwe hoofdstad Alexandrië. Godsdienstige en politieke tendenzen hebben samengewerkt tot het instellen van deze godsvereering. De Egyptische godin Isis had te Athene reeds in 333 een heiligdom en de Grieken zagen in haar eene andere Demeter, terwijl zij Osiris vereenzelvigden met Dionysos-Zagreus; het lag voor de hand, dat Grieksche mysteriën zich met de geheime Egyptische diensten konden verbinden. De Samothracische, tot syncretisme geneigde godsvereeringen, mochten zich eveneens in de gunst der Ptolemaeën verheugen.

Het exotische en geheimzinnige pleegt overal en altijd op velen eene magische aantrekkingskracht uit te oefenen. Wie aan de traditioneele godsvereering niet genoeg had, of wie er genoeg van had, sloot zich aan bij de dienaren

Digitized by Google

van Dionysos of van de Phrygische godenmoeder Cybele. Godsdienstige genootschappen worden geboren, *thiasoi*, die de maatschappelijke gelijkheid bevorderen, daar onderscheid van stand en nationaliteit in haar boezem wegvallen: slaven staan er met vrijen, vrouwen met mannen gelijk.[18]) Het particuliere initiatief treedt in de plaats van wat de polis voorheen had geboden; en de oude eenheid van staat en godsdienst openbaart zich ten slotte alleen nog maar in den cultus van den regeerenden vorst.

De verschillende nationaliteiten, die in het groote Romeinsche rijk samenwonen, maken elkander niet alleen deelgenoot van hunne kennis en nijverheid, maar ook van hunne godsdienstige voorstellingen. Niet dat men daarom eigen goden afzwoer, — neen, maar gelijk thans de geloovige Roomsch-Katholiek zich andere heiligen, genadeoorden en wonderkrachtige middelen laat aanpraten dan die, waarvan hij zich gewoonlijk bedient, zoo beproeft men het in de Hellenistische periode ook eens met andere dan de eigen godheden. Steeds grooter werd het getal der vereerde wezens, zoodat Lucianus Zeus zich er over kan laten beklagen, dat de menschen hem eertijds veel meer in eere hielden dan thans: „toen waren vol van Zeus alle straten en markten der menschen; toen kon ik vanwege den rook der offers de oogen niet open houden. Maar sedert te Delfi Apollo zijn orakel en te Pergamum Asklepios zijne kliniek heeft gesticht, sedert er een heiligdom voor Bendis is in Thracië, voor Anubis in Egypte, voor Artemis in Efeze, loopt heel de wereld daar naar toe, en ze vinden het al mooi, als ze me eens in de vijf jaar te Olympia een offer brengen." [19])

Steeds grooter werd het getal der goden. Maar dit wassend polytheïsme sloeg om in zijn tegendeel. De monotheïstische gedachte werd er door bevorderd. Want de verwante trekken in de verschillende godengestalten moesten vroeg of laat in het oog springen en dan leiden tot de gevolgtrekking: alle volkeren vereeren eigenlijk ééne en dezelfde godheid, al doet elk volk dit op zijne bijzondere wijze. Zoo bereidt eene massa van goden tezamen de

Digitized by Google

monotheïstische gedachte voor. De Egyptische Isis, Osiris en Serapis; de Syrische Baäl en Atargatis; de Phoenicische Thammuz; de Klein-Aziatische Mèn; de Perzische Mithras; de Phrygische Attis en Cybele — zij zijn allen bijzondere goden, maar elk hunner wordt aangeroepen als Algod *(Pantheos)*. Men stelt de namen van verwante goden voor elkander in de plaats en Isis zegt bij Apulejus: „de Phrygiërs noemen mij de Godenmoeder, anderen Minerva, Venus, Diana, Proserpina, Ceres, Juno, Bellona, Hekate, Nemesis; Aethiopiërs, Ariërs en Egyptenaren echter noemen mij bij mijn *waren* naam: Koningin Isis."[20]) Als straks Alexander Severus, die van 222—235 regeert, in zijne hofkapel Abraham, Christus, Orpheus en Apollonius van Tyana naast elkander vereert, dan is dit niets anders dan een treffend staaltje van de syncretistische neigingen, die sedert Alexander den Groote van lieverlede krachtiger worden.

Als religie staan de Oostersche diensten hooger dan de oude nationale Romeinsche, die, gelijk wij gezien hebben, praestatiegodsdienst was. Zij vereischen nog iets meer dan bepaalde handelingen, zij leggen den nadruk op de ware gezindheid van de vereerders, op hunne persoonlijke toewijding. Zij richten zich niet tot den burger van een bepaalden staat, maar tot den individu; internationaal vatten zij hare taak op en onder hare ingewijden brengen zij eene nieuwe broederschap tot stand, inniger en hechter dan de banden van nationaliteit en verwantschap ooit hadden vermocht. De God dezer diensten is universeel; alle menschen zijn zijne kinderen; als ménschen hem allen even lief ondanks hunne vele verschillen; in de extaze heft hij ze tot zich omhoog, en geeft hun de ervaring van met hem verwant, zijne kinderen te zijn. In tegenstelling met den Romeinschen vormelijken en prozaïschen godsdienst bevredigden deze Oostersche diensten zinnen en gevoel. Door hunne geheimzinnigheid wekten zij vrees en hoop. Schitterende feesten, rijke liturgieën, optochten met gezang en muziek, zoenmiddelen, symbolen, extaze door vasten en contemplatie, soms — zooals bij de Gallen, de priesters van de

Digitized by Google

Phrygische moedergodin — door dans, muziek en bedwelmende dranken[21]). Deze goden zijn niet de onsterflijken van den Olympus; zij lijden, sterven en herleven. Oorspronkelijk moeten zij astrale of vegetatie-goden zijn geweest: Mithra, de Zonnegod, die 15 Dec. is geboren; Istar, bij wier hellevaart alle leven op aarde ophoudt; Demeter, die over hare dochter Persephone rouw bedrijft. Zoo beweent Isis Osiris, Cybele Attis, Astarte Adonis. Een jong god wordt het slachtoffer van een wreed noodlot, in den bloei zijner jaren sterft hij, vrouwen beweenen hem, maar als hij na korten tijd herleeft, barsten zij los in uitgelaten jubel. Het was de wegstervende en herlevende natuur, die men dus als vermenschelijkten god voorstelde. De mysteriën vertoonen deze goden niet als schitterende godengestalten, maar in hunne gebondenheid door de machten van stof, lijden en dood, waarop de blijde wedergeboorte volgt. Zoo was hun beeld vertroostend voor de vermoeide en lijdende menschheid. In het door zegepraal gevolgde leed van den zwaarbeproefden god kon zij zich een voorgevoel verwerven van haar eigen verlossing. Oorspronkelijk bekleedde in deze diensten de vrouwelijke godheid de voornaamste plaats: zij representeerde Moeder Aarde, die den lentegroei voortbrengt als haar zoon of zich met dien lentegroei, als met haar geliefde, vereenigt. Zoo is het de godin, die den god bemint, en de heiligdommen zijn aan haar gewijd. Langzamerhand kreeg de god hoogere waarde, terwille van de beteekenis van zijn sterven en verrijzen; als Zonnegod is hij de hoogste god. Zijne geschiedenis is niet alleen voorbeeldig voor de menschen, maar door mystieke vereeniging met den god wordt zijne geschiedenis in den geloovige gereproduceerd. 't Vurige verlangen naar verlossing, verzoening en eenwording met de godheid verzekerde aan deze geheime diensten een buitengewonen bloei. De dag van de inwijding in de mysteriën is de heilige geboortedag van den nieuwen mensch; de priester, die de inwijding voltrekt, heet vader. Alle tooveronderricht en geheimleer wordt in het Hellenisme als leer van vader op zoon gegeven; het onderwijs maakt tot zoon en de novices worden daardoor broeders als

Digitized by Google

gewijden (*hosioi* of *hagioi*).[22]) Men viert de inwijding bij wijze van een vrijwilligen dood, waarna het heil uit genade wordt geschonken (*charizomenê sotêria*). Door het mysterie van goddelijk leven vervuld, wordt de sterveling tot god; want als hij het lot der godheid zich drastisch voor oogen ziet gesteld, wordt hij geacht dit mede te doorleven: zelf sterft hij evenals de god. In Egypte werd de gestorvene tot Osiris; is deze herleefd, dan zal de geloovige ook leven. Bij vele mysteriën past de formule, die in den Phrygischen dienst bij Attis' terugkeer uit het doodenrijk weerklinkt en die men de heidensche Paaschboodschap kan noemen:

„Schept moed, o vromen! nu de god behouden is, nu wachten wij voor ons ook heil uit allen nood." [23])

Gelijk Pindarus reeds aangaande de Eleusinische geheime diensten had gezongen: „Zalig de mensch, die deze heilige handelingen aanschouwd heeft; die weet het einddoel des levens, die weet zijn goddelijken oorsprong!" zoo was het ook in deze exotische godsvereeringen: de stervende en verrijzende god brengt het heil aan de geloovigen doordat dezen één worden met hem. De Olympiërs waren te hoog geweest om met de menschen mede te leven, te majesteitelijk om te deelen in der stervelingen leed. Langen tijd had hun dienst de meer mystieke vereeringen op den achtergrond gedrongen. Thans konden deze Eleusinische en Dionysische diensten en de Orphisch-Pythagoreesche richting, die alle *athanasia* en *aphtharsia*, onsterfelijkheid en onverderflijkheid bedoelden, zich met de buitenlandsche soortverwante vereenigen.

Exclusief waren die nieuw ingevoerde religiën namelijk geenszins. Het vurig verlossingsverlangen van den tijd dreef dan ook menigeen er toe, zich in meer dan één mysterie tegelijk te laten inwijden, om aldus ten volle verzekerd te zijn van een zalig lot in de toekomst; grafschriften wijzen dit uit. Alle volkeren vereeren immers dezelfde godheid onder wisselende namen en ritueel. Het is de gedachte, door Plutarchus klassiek uitgedrukt: „de goden der Egyptenaren moeten wij gemeenschappelijk

Digitized by Google

voor ons allen houden, gelijk zon en maan, hemel, aarde en zee voor allen gemeenschappelijk zijn, maar door dezen zus, door anderen zoo genoemd worden. Zoo zijn er van de ééne rede, die alles ordent; de ééne voorzienigheid, die alles bestuurt; de ondergeschikte machten, die over de verschillende deelen zijn gesteld, bij het ééne volk deze, bij het andere die eeredienssten en benamingen, overeenkomstig de wetten. En men bedient zich van heilige symbolen, het eene volk van meer duistere, het andere van meer duidelijke, die de gedachte leiden naar het goddelijke toe; iets wat niet geheel zonder gevaar is, want sommigen dwalen geheel af en glijden af in het bijgeloof, anderen in het ongeloof" [24]). Plutarchus' woord is aan velen bewaarheid, die in koortsachtig verlangen naar verzoening en zaligheid door overprikkelde zinnen van de eene wijding zich spoedden naar de andere; de warmte hunner devotie voerde tot ziekelijkheid. Geweldig moet de indruk zijn geweest, dien b.v. het *taurobolium* maakte, dat in den dienst van Cybele plaats had. Men liet den novice neder in een met planken overdekte kuil, die het graf moest voorstellen; daarboven slachtte men dan een stier; de besprenkeling met het doorsijpelend bloed maakte den aan de wereld afgestorvene tot een nieuw schepsel, wedergeboren tot de eeuwigheid (*renatus in aeternum*). Hij is begraven als mensch en staat weer op als god. De vreezingen des doods, de verschrikkingen der onderwereld maken rijp voor des te grooter zaligheid. Wat Plutarchus aangaande de Eleusinische mysteriën bericht, is ook toepasselijk op deze geheime diensten: „Eerst dwalingen en vermoeiende ommegangen en temidden der duisternis zekere verdachte en niet tot het doel leidende gangen en dan, vóór het einde zelf, al het verschrikkelijke, huiveren en sidderen en zweet en ontzetting; daarop echter straalt een wonderbaar licht. Geen wonder, dat dergelijke zinnenprikkelende ceremoniën fanatisme in de hand werkten. In zijn „Berg van Licht" schetst Louis Couperus de koortsachtige opwinding, die de dienst van den zonnegod te Emessa in Syrië wekte:

Digitized by Google

„Wie de mysteriën kende, zwolg in extaze; wie niet meer dan zinnelijk was, voelde zijne zinnelijkheid opzwiepen tot een verlangen van razernij: mannen verlangden, vrouwen verlangden; kinderen strekten de handen uit naar het idool." Het geldt van alle mysteriediensten, dat zij mystiek en zinnelijk tegelijk waren. Reeds in Eleusis stelde men geen zedelijke eischen en Diogenes heeft op grond daarvan spottend gevraagd: „Zal de dief Pataecion na zijn dood een beter lot krijgen dan Epaminondas, omdat hij ingewijd is geworden"[25]). Hoe groot moest dan niet het gevaar zijn, dat menigeen inwijding verlangde louter uit hoop op loon en vrees voor straf in het hiernamaals!

In de oude Grieksch-Romeinsche wereld had het geloof iets kinderachtigs gehad; de *mos* gold en de denkers hadden er niet al te veel notitie van behoeven te nemen. In het Oosten zijn de wijzen echter priesters; daarbij is de godsdienst wel gevaren. De vroomheid werd daar tot eene Gnosis, eene hoogere kennis; men achtte de verlossing afhankelijk van de openbaring van zekere waarheden aangaande goden, wereld en mensch. Behalve de oorspronkelijke openbaring uit het grauwe verleden, die door overlevering was bewaard, kende men eene nog steeds voortgaande openbaring als extaze. Deze laatste, het onmiddellijke schouwen Gods, dat reeds in het lichaam vergoddelijking bewerkte, had den voorrang. Was de Romeinsche geestelijke niet meer dan een bewaarder van heilige traditie, die een onbegrepen antiek formulier moest opzeggen, in de mysteriën is de priester belast met de zielezorg en leert de menschen wat zij moeten doen en laten ter verwerving van de zaligheid. Bij sommige gelegenheden predikt hij, — wat in een Romeinschen tempel nooit geschiedde, — hij leeft *voor* het heiligdom en ook *van* het heiligdom. De stand der priesters, in alle opzichten van de leeken onderscheiden, is hiërarchisch ingericht; zij vormen een heiligen krijgsdienst met vaste regelen en hebben eene eigenaardige kleeding, zij houden zich buiten het gewone leven en laten zich niet leiden door alledaagsche begeerten. Onder de leiding van een mystagoog, die zelf reeds den trap der

Digitized by Google

volmaaktheid bereikt heeft, worden de geloovigen volmaakt, *teleioi*. Allerlei graden van geloovigen of proselieten (*advenae*) kan men in de Isisgemeente onderscheiden; maar de ware Isisdienaren zijn toch eigenlijk pas zij, die het jawoord hebben gegeven aan de godin, die hun leven haar hebben toegezegd, de mysten, die het juk op zich hebben genomen en zich aangemeld tot den heiligen krijgsdienst (ook bij Mithras vinden wij denzelfden term), die door den krijgseed (*sacramentum*) zich tot levenslangen dienst en strenge ascese hebben verplicht. Tegenover de proselieten, den leekenstand, is Isis toegeeflijk; streng is zij tegenover de mysten, omdat dezen een priestervolk zijn, dat deelt in de rechten van den hoogsten priester, die goddelijke kracht heeft en als god wordt beschouwd. De mysten zien immers niet slechts wat er met Osiris of Horos gebeurt, zij beleven het zelven en worden aldus tot Osiris of Horos.

Vooral omtrent den Isisdienst zijn wij ingelicht en wel door den beroemden roman *Metamorphoses* van Apulejus van Madaura in Africa, tijdens de Antonijnen. (2de helft 2de eeuw). Het zijn de avonturen van den tengevolge zijner nieuwsgierigheid in een ezel veranderden Lucius[26]), die door de genade van Isis zijne menschelijke gedaante terugkrijgt. In zijn grootsten nood wendt hij zich tot de godin met deze bede; „Koninginne des Hemels.... met welken naam, met welken ritus, onder welke gestalte gij ook wilt aangeroepen worden: kom gij nu mijnen uitersten bekommernissen te hulpe, geef gij na het dulden van het wreedste lot verpoozing en vrede, laat het met de moeiten en de gevaren nu genoeg zijn!" In den droom verschijnt hem de godin, wier heerlijkheid bij de armoede der menschelijke taal boven alle beschrijving is. Zij spreekt hem aldus toe: „Hier ben ik, Lucius, door uwe gebeden aangetrokken, ik de moeder van al wat groeit, de beheerscheres van alle elementen, de oerkweekster van alle leven, de hoogste der eeuwige machten, de koningin der schimmen, de eerste der hemelingen, de één-zelvige gestalte van alle goden en godinnen; ik die de lichtende toppen des hemels, de

Digitized by Google

heilzame winden der zee, de klaaglijke stilten der onderwereld door mijne wenken bestuur. Heel het wereldrond vereert mijne eenige godheid onder veelvormige gestalte met onderscheiden plechtigheden, onder wisselenden naam.... Hier ben ik, mij ontfermend over uw lot, hier ben ik, u gunstig en genegen. Laat varen uw geschrei en staak uwe weeklachten. Zet uw smart van u. Dra zal door mijne bevelen de dag des heils voor u aanlichten" .... Zij belooft hem voorts, dat hij in hare hoede gelukkig leven zal, en ook na den dood hare genade zal ervaren, die de duisternissen van de onderwereld doorlicht. „Indien gij door gestadige gehoorzaamheid en godsdienstige verrichtingen en strenge onthouding u onze gunst zult hebben waardig gemaakt, weet dan, dat het ook mij alleen vergund zal zijn om boven de besluiten van het noodlot u het leven te verlengen."

Door het eten van een roos uit den krans, dien de opperpriester van Isis bij den plechtigen optocht droeg, wordt Lucius in een mensch herschapen. En de opperpriester spreekt hem aldus toe: „Na vele bonte zwarigheden doorstaan te hebben, zijt ge nu, Lucius, door groote stormen en wervelwinden der Fortuin heen en weder geslingerd, eindelijk aan de Haven der Rust en het altaar der Barmhartigheid gekomen en noch uw geboorte noch uw stand, noch zelfs de leertucht zelve, welke gij rijk zijt, heeft u ergens in gebaat, maar tot slaafsche wellusten tengevolge uwer weelige jeugd uitgegleden en gestruikeld, hebt gij het ongeluksloon weggedragen van een onheilbrengende nieuwsgierigheid. Maar hoe dan ook, de blindheid der Fortuin heeft, terwijl zij u in de ellendigste gevaren martelt, door haar onvóórziende kwaadwilligheid u tot deze godsdienstige wijding gebracht. Dat zij nu heenga en met de grootste dolzinnigheid een ander voedsel zoeke voor hare wreedheid. Want op degenen, wier leven de majesteit onzer godin zich heeft toegeëigend, heeft het vijandig toeval geen vat. Wat hebben roovers, wat wilde dieren, wat slavernij, wat de slingerende kronkelwegen der warrigste reizen, wat de vrees voor een dagelijkschen

Digitized by Google

dood, wat hebben zij de kwaadwillige Fortuin gebaat? Nu zijt gij onder de voogdij gekomen der Fortuin, maar der Ziende, die door de schittering van haar licht ook de andere goden verlicht. Neem nu een blijder aangezicht aan, dezen uwen staat passend, begeleid met feestelijken tred den optocht der heilbrengende godin. Dat de ongodsdienstigen het zien, dat zij het zien en hunne dwaling begrijpen, zeggende: Zie hier Lucius, die verlost van zijn vroegeren kommer, in de groote voorzienigheid van Isis zich verheugende, over zijn eigen noodlot triumpheert. En opdat gij te veiliger en te meer beschut zijt, laat u inschrijven in de heilige heirschare, tot welker eed gij later nog eenmaal zult aangezocht worden; en wijd u reeds nu aan het volgen van onzen godsdienst, ga vrijwillig onder het juk van onze dienstbaarheid; want wanneer gij begonnen zult zijn de Godin te dienen, dan zult gij te meer gevoelen het genot uwer vrijheid."

Zeer merkwaardig staat hier dus het ziende noodlot tegenover het blinde; de Voorzienigheid is het tegendeel van het noodlot *(Heimarmenê)*, beide zijn zij van den beginne af bepaald. Uit genade wordt men geroepen tot de gemeente van uitverkorenen en verlosten, die door de Voorzienigheid der godin redding (*sotêria)* uit het vijandige noodlot erlangen.

Lucius volgt 's priesters raad. Reeds heeft hij zich aangemeld voor den krijgsdienst der godin,[26]) hij woont op het tempelgebied als haar gevangene, *(katochos* of *desmios)*. Aan de wijding ging nl. een tijd van gevangenschap vooraf, een proeftijd, een novitiaat van jaren lang dienstbetoon; de dienaar (*therapeutês*) van de godheid mag nooit het tempelgebied verlaten[27]). Met voortdurende droomgezichten wordt Lucius door de godin begenadigd en beijvert zich daags in den eeredienst. Hij snakt naar den dag zijner inwijding. Maar de Opperpriester maant hem tot geduld. De vervulling van zijn wensch staat nl. niet in de macht van een mensch, maar hangt geheel af van den wenk der godin, die zoowel den dag der wijding bepaalt als den priester aanwijst voor het verrichten der plechtigheid. Wie on-

Digitized by Google

geroepen in haar allerheiligste (*adyton*) binnengaat, sterft; de godin zelve moet toegang in haar rijk (*basileia*) verleenen. Door onthouding kan Lucius zich op de groote gebeurtenis voorbereiden. Lang behoeft hij niet te wachten. Na eene reiniging door een bad en besprenkeling en eene tiendaagsche onthouding van vleesch en wijn verschijnt dan eindelijk de groote dag. „Misschien vraagt gij angstig, nieuwsgierige lezer, wat daarna gezegd is, wat daarna gedaan is; ik zoude het zeggen, als ik het zeggen mocht, en gij zoudt het vernemen als ge het mocht hooren. Maar even groote schuld zouden de ooren en de tong zich berokkenen, deze van ongeoorloofde babbelzucht, gene van schendige nieuwsgierigheid. Maar ik zal u niet martelen door onvoldane begeerte naar nieuwe godsdienstleering. Dies hoor, maar geloof ook de waarheid: Ik geraakte tot de grenzen van leven en dood, ik betrad met voeten den drempel van Proserpina; ik liet mij door alle elementen henendragen en keerde weder terug. Te middernacht zag ik de zon van wit licht flonkerend; ik kwam van aangezicht tot aangezicht voor de goden van onder- en bovenwereld en van dichte-bij bad ik ze aan. Zie, zoo heb ik u verteld wat gij toch niet kunt begrijpen, al hoort gij het ook. Derhalve zal ik alleen vertellen wat zonder heiligschennis tot het verstand der onheiligen mag worden gebracht."

Tallooze pogingen ter verklaring van deze duistere plaats zijn voor en na door geleerden beproefd; men heeft gegist, dat de Onderwereld, het rijk van Proserpina, op eenigerlei wijze in het mysterie werd voorgesteld en de stralende zon door kunstmatige lichteffecten werd nagebootst. Anderen denken aan subjectieve visioenen van den inwijdeling, aan helderzien of magnetischen slaap; laatstelijk heeft men spiritistische en somnambulistische verschijnselen ter verklaring trachten aan te wenden[28]).

Intusschen waren de plechtigheden voor Lucius ten einde en, omhangen met twaalf heilige gewaden, — symbool van de twaalf verschillende gedaanten, die de doode als de god op zijn reis door de twaalf uren van den nacht aanneemt — komt hij midden in den tempel op een

Digitized by Google

houten stellage te staan, die vóór de beeltenis der godin was opgesteld. Daar draagt hij de zoogenaamde Olympische stool, den kostbaren staatsiemantel, met bontkleurige dieren beschilderd, het hemelkleed, dat het hemelsche lichaam voorstelt en de verheerlijking bewerkt en hem zelven tot een beeld van den Zonnegod stempelt; in de rechterhand houdt hij een grooten fakkel, en zijn hoofd is omwonden met een krans van glanzende palmbladeren, die als stralen schijnen. Dat lichtende Osirisgewaad zal de ingewijde na den dood wederom aanhebben; hij is daardoor met God vereenigd; als hij het hiernamaals binnengaat, heeft hij niets aan dan God.

Noode neemt Lucius afscheid van de heilige plek. Hij werpt zich voor de godin op de knieën, kust hare voeten, zijne tranen vloeien en met hevig gesnik spreekt hij: „Gij, heilige behoudenis van het menschelijk geslacht, die nimmer ophoudt met uwe gaven de stervelingen te troetelen, geeft ook de zoete liefde van eene moeder aan de benardheden der ellendigen. Geen dag, geen slapens-tijd, ja geen oogenblikje zelfs verloopt ledig van uwe weldaden, of zonder dat gij te zee en te land de menschen onder uwe schutse neemt, de stormen des levens keert en hun de reddende rechterhand toesteekt, waardoor gij de onontwarbaarst ineengewarde draden des lots ontwart en stormen der fortuin strookt en de schadelijke ommegangen der sterren onschadelijk maakt. De hemelgoden eeren u, de goden der onderwereld zien ú naar de oogen, gij draait den hemelbol, ontsteekt het licht der zon, bestuurt de wereld, treedt den Tartarus met voeten. Op uw roepstem antwoorden de gesternten, komen de getijden terug, verheugen zich de overige godheden, en bieden de elementen hunne diensten aan. Op uwen wenk waaien de winden, voedsteren de wolken, kiemen de zaden, groeien de uitspruitsels. Voor uwe majesteit huiveren de hemeldoorzwervende vogelen, de bergen-doordolende wilde dieren, de op den bodem schuifelende slangen, de gedrochten, die in de zee krioelen. Maar uwen lof uit te spreken ben ik nooddruftig van geest, om u offers te brengen arm aan

Digitized by Google

gaven; en de volheid van mijn stem schiet te kort om te zeggen wat ik denk over uwe majesteit en geen duizend monden en even zoovele tongen noch een eindlooze woordenreeks zouden daartoe voldoende zijn. Dies het eenige wat een wel godvruchtig, maar arm mensch vermag, zal ik zien te volvoeren: uw godengelaat en allerheiligste majesteit zal ik in het allerbinnenste van mijn borst voor altijd bewaren en mij voor oogen stellen."

Dit gevoel van levenslange dankbaarheid, van persoonlijke liefde voor de godheid is typisch voor de mysteriediensten. Geloof (*pistis*) is hier een persoonlijke wilsdaad, eene goddelijke kracht, die op persoonlijke ervaring in het mysterie berust. De begenadigde is voortaan niet meer zijn lichaam, dat zondigen kan; in het vervolg staat het Ik boven de *Heimarmenê*, het Lot en de Wet: eene merkwaardige verdubbeling van de persoonlijkheid. Het nieuwe Ik van den wedergeborene is een ander wezen, een god.

Behalve den Isisdienst waaraan reeds vóór 80 v. Chr. te Pompeji een tempel was gewijd, heeft ook de Attisvereering grooten opgang gemaakt in het Romeinsche rijk. De Phrygische God, de goede herder, op wonderbaarlijke wijze uit eene maagd geboren, staat in nauwe betrekking tot Cybele, de groote godenmoeder van het Idagebergte (*Magna Mater*), wier zoon of priester, minnaar of metgezel hij heet. Krachtens eene voorspelling van de Sibyllijnsche boeken zou Hannibal niet eer den bodem van Italië verlaten vóór de groote godin te Rome haar tempel gekregen had. Ten jare 204 v. Chr. heeft men dan Cybele's heiligen steen uit Pessinus naar Ostia vervoerd en vandaar in plechtigen optocht naar Rome gehaald. Het heeft echter nog tot Claudius' tijd geduurd eer de Attismysteriën een door den Staat erkende dienst werden. Den 22sten Maart begon het groote feest van den god: een den, de hem gewijde boom, werd dan in het heilige bosch der groote godin gekapt, de stam omwonden met witte banden en kransen van viooltjes en in het midden daarvan het beeld van een jongen man bevestigd; de *dendrophoren* of boomdragers brachten het in het heiligdom. Den volgenden dag had de

Digitized by Google

wijding der trompetten plaats; de 24ste heette de dag des bloeds, opgewonden danste men onder wilde muziek rondom het beeld van den god, dat met het bloed der priesters bespat werd, die zich te zijner eere kerfden. Den 25ste vierde men de *Hilaria*, het vreugdefeest, waarop de opstanding van den god verkondigd werd; op de klacht volgde nu het gejuich. Volgens anderen ritus werd het godenbeeld begraven; had het rouwbedrijf zijn toppunt bereikt, dan werd een licht aangestoken en bleek het graf geopend te zijn; de god was opgestaan. Deze plechtigheden waren nog exoterisch. Van de eigenlijke mysteriën weten wij weinig: door reinigingsbaden en vasten bereidde men zich daarop voor. Dan genoot men het heilige maal met brood en wijn en visch. Over het taurobolium hebben wij reeds boven gesproken.

Nauw verbonden met dezen Attisdienst was in het Romeinsche rijk de vereering van Mithras. Deze oorspronkelijk Perzische god van den lichtenden hemel is den 25sten December uit een rots geboren, terwijl herders zijne wonderbare geboorte hebben verkondigd. Als wereldschepper, middelaar en verlosser wordt hij door de geloovigen in holen of crypten vereerd. Zeven graden van ingewijden zijn te onderscheiden in den Mithrasdienst; de mysten noemen elkander broeders; hunne sacramenten zijn wasschingen, maaltijd en zalving van het voorhoofd. Hierdoor worden zij vereenigd met Mithras, en als deze den goeden god Ahura-Mazda helpt in zijn strijd tegen den geest des kwaads Angromainyu, dan zijn zij zijne *milites* door het sacrament, dat eigenlijk „eed aan het vaandel" beteekent. Krachtig was de moraal van den Mithrasdienst: zij kweekte mannen door den wil te versterken; in dit opzicht verwant met de Stoïcijnsche zedeleer. Met Chaldeesche astrologie verbonden is deze religie eene machtige mededingster geweest van het opkomende Christendom; reeds sedert de dagen van Nero dragen de keizers den stralenkrans van den Zonnegod, den Schepper en Onderhouder van het heelal[29]).

Op de groote menigte hebben deze ritueele diensten

Digitized by Google

meer indruk gemaakt dan de theosofie der zoogenaamde Hermetische geschriften, die als een philosofische neerslag van de mysteriën kan worden beschouwd. Zij dragen den naam van Hermes Trismegistos, den driewerf grooten Hermes. Zoo werd later de Egyptische Thoth of Tat genoemd, de god van maat en getal, schrift, beeldende kunst en bibliotheken, de openbaarder van het verborgene en schrijver van oude heilige boeken, Isis' leermeester. Hij heeft den dag ingedeeld in twaalf uren; astrologie en muziek komen van hem. Zoo geldt hij als de vertegenwoordiger van het geheel der oude Egyptische wijsheid. De Ptolemaeën hebben hem met Hermes vereenzelvigd. „De groote, de groote" luidt zijn bijnaam, hetgeen door *Trismegistos* weergegeven werd; Hermes is „alle dingen alleen en driewerf de Eene" [30]). Toch duidt deze titel hem alleen als schrijver van een 17-tal geschriften aan, die dikwijls naar het eerste *Poimandres*, Mannenherder, worden geheeten en van eene reeks andere tractaten, die voor een deel slechts fragmentarisch en verspreid ons zijn overgeleverd. Poimandres is de naam van een geheimzinnig wezen, leidsman en leermeester van Hermes, het hoogere Ik van Hermes zelven. Lactantius vond in dezen bundel bijna de geheele Christelijke waarheid[31]). Een afgerond systeem van leeringen moet men in deze geschriften niet zoeken; allerlei elkander uitsluitende voorstellingen staan hier naast elkaar. Maar het geheel wordt beheerscht door de verlossingsgedachte. Het Platonische dualisme vormt den grondslag: zoo goed als het gaat is dit verbonden met het pantheïsme der Stoa. Ter eener zijde staat de godheid met de wereld der wezenlijk zijnde dingen (de Platonische ideeënwereld); ter andere zijde de stof, die als de wortel van alle kwaad heeft ter gelden. God is het goede beginsel; bij hem is licht en rust; de stof is duisternis en verandering. Bij God behoort de Eeuwigheid (*Aeôn*), bij de stof de Tijd (*chronos*). Daarom mag de hoogste god ook niet als Schepper worden beschouwd, zelfs niet als Wereldziel; hij is hooger dan beide, boven de bezoedelende aanraking met de wereld, ja boven alle denken en zijn verheven. Hij is niet het denken, maar de

Digitized by Google

oorzaak van het denken; niet de geest, maar de oorzaak van den geest; niet het licht, maar de oorzaak van het licht. Ofschoon hij zichzelven genoeg is *(autarkês)*, heeft hij zich toch geëmaneerd; in den tweeden god verkrijgt de eerste gestalte, de tweede is de Demiurg (wereldschepper), de Logos. De wereld moet als het inbegrip van alle slechtheid, God van al het goede worden beschouwd. Het eenige wat van God gezegd kan worden is, dat hij goed is. „De titel goed behoort aan God: hij is het goede en niets anders dan dat. Alle andere wezens staan buiten de natuur van het goede; lichaam en ziel zijn ze en in hen is voor het goede geen plaats. — Zeg niet van een ander wezen, dat het goed is, dat is eene oneerbiedigheid; zeg niet van God, dat hij iets anders dan het goede is; ook dat is eene oneerbiedigheid . . . Voor God is het goede geene waardigheid, het is zijne natuur. God en het goede zijn één en dezelfde zaak. God is het goede en het goede is God" [32]). Van alle dingen de Heer en Vader, de bron en het leven, de macht en het licht, het denken en de geest, wordt hij geacht boven den hemel te zetelen in het gebied, waar geen sterren zijn. Hetgeen niet belet, hem in Stoïcijnschen trant met de wereld identiek te denken als de levenskracht, die haar doortrekt, schept en onderhoudt. Onophoudelijk scheppen is hem eigen, werkeloos zijn kan hij niet [33]). Alles is van hem vervuld; daarom draagt hij alle namen, of, wat op hetzelfde neerkomt, hem past geen afzonderlijke naam. Hij is het Al, dat één is en het Eéne, dat alles is. Eeuwig schept hij zichzelven. De goden van het volksgeloof, die in deze wereld heerschen, moeten wij van hem geheel afscheiden: Jupiter is niets anders dan zijn *dispensator* (huisbestierder). Menschelijke aandoeningen zijn hem vreemd. Zijne vurige lichtnatuur doet zijne werkingen als stralen verschijnen, als een alles bewegend en levendmakend *Pneuma*. Ons menschelijk denkvermogen, hem verwant, kan hem begrijpen. Alleen het denken ziet het onzichtbare, omdat het zelf ook onzichtbaar is; aan het oog des geestes wordt het geopenbaard. Om God te kennen moet men hem gelijk worden. Louter verstandelijke

Digitized by Google

kennis wordt daarmede echter niet bedoeld, maar eene, die op goddelijke openbaring berust. De mensch kan God ontvangen en aan hem deel hebben; des nachts verkeert hij door droomen met hem in gemeenschap, des daags door voorteekenen: vogelvlucht, het ruischen der boomen, de samenstelling van het ingewand der offerdieren enz. Op grond van dit alles kan de mensch zeggen, dat hij verleden, heden en toekomst kent.

Zagen wij, dat de stof vereenzelvigd wordt met het kwaad en de duisternis, toch speelt zij op andere plaatsen in de Hermetische geschriften een nobeler rol. Met behulp van de ideeënwereld of den Logos heeft God haar geschapen als den grondslag voor al wat geboren wordt. Volmaakt en schoon mag de wereld, vooral de sterrenhemel, heeten in zooverre zij door God geschapen en onderhouden wordt: het grootste en machtigste wezen, Gods Zoon. Als geheel onvergankelijk, vergankelijk wat hare deelen betreft, en daarom niet goed. De hemel is de zichtbare, materiëele god en ook de gesternten zijn goden, inzonderheid *Helios*, de Zon, die zelfs als wereldschepper voorkomt en afbeeldsel van de wereld, voorbeeld voor den mensch wordt genoemd. Zijn straal verlamt de daemonen. De overige planeten doen den mensch zuchten in de banden van het noodlot; zij veroorzaken de veranderingen in het ondermaansche; — hier herkennen wij de astrologische wereldbeschouwing. De mensch, wiens lichaam is samengesteld uit stof, maar wiens ziel deel uitmaakt van het goddelijke denken, staat in het midden tusschen de goddelijke wereld en de lagere; zijn lichaam is het weefsel van onwetendheid en slechtheid, „de levende dood." Overeenkomstig de algemeene opvatting in de mysteriën beteekent het leven van het lichaam den dood der ziel; de ziel, door begeerte meegesleept, verzinkt in de golven der stof. Als in het sprookje van Narcissus, die zichzelven een lichaam schept uit verliefdheid op zijn eigen spiegelbeeld, dat hij in het water, en zijn eigen schaduw, die hij op den grond ziet; de stof schenkt hem hare liefde terug en uit beider vereeniging ontspruit de vorm. Man en vrouw tegelijk is

Digitized by Google

die oorspronkelijke mensch, gelijk in Plato's *Symposion;* maar ook God, die immers de kiemen aller wezens omvat, vereenigt beide sexen in zich[34]). Orphisch-Pythagoreesche bestanddeelen zijn in dit gedachtencomplex licht te herkennen, maar ook de Syrische Zonnedienst kan hebben bijgedragen tot zijne vorming.

Hoogst merkwaardig is het volgende Poimandres-fragment uit eene Cynisch getinte predikatie, die onwetendheid aangaande God 's menschen allergrootste zonde acht. „Waar loopt gij heen, beschonkenen? Gij hebt den wijn der onwetendheid gedronken en verdragen kunt gij dien niet; reeds geeft gij hem weer terug. Wordt nuchter, en opent de oogen uwer harten, zoo niet allen, dan althans wie het kunnen; want de geesel der onwetendheid overstroomt de gansche aarde, bederft de ziel, die in het lichaam is opgesloten en verhindert haar de haven des behouds binnen te gaan. Laat u niet medesleuren door den stroom; keert terug, zoo gij kunt, naar de haven des behouds! Zoekt een loods, die u geleiden kan naar de havens der Gnosis, waar het stralende licht schittert, zuiver van duisternis, waar niets zich bedrinkt, waar allen matig zijn en de oogen des harten wenden naar Hem, die geschouwd worden wil, den ongehoorde, onuitsprekelijke, onzichtbaar voor de oogen, zichtbaar voor het denken en voor het hart. Vóór alles moet gij verscheuren dit kleed, dat gij draagt, dit kleed van onwetendheid, beginsel van slechtheid, keten van bederf, duister omhulsel, levenden dood, met gevoel begaafd lijk, graf, dat gij met u draagt, diefachtigen dienaar, vijand in de liefde, jaloersche in den haat. Zoo is het vijandige kleed, waarmede gij bekleed zijt; het trekt u tot zich omlaag, uit vrees, dat het schouwspel van de waarheid en van het goede u zijne slechtheid doet haten, doet ontdekken de hinderlagen, die het u legt; verduisterend voor u wat óns helder schijnt, u verstikkend onder de stof, u bedwelmend met schandelijke wellusten, opdat gij niet kunt hooren, wat gij hooren moet, niet kunt zien, wat gij zien moet." — De onwetendheid, hier bedoeld, is identiek met de goddeloosheid. Elders heet

Digitized by Google

het: „en ik begon aan de menschen de schoonheid van de Gnosis en de vroomheid te prediken: Gij menschen, aardgeborenen, die u hebt overgegeven aan dronkenschap, slaap en goddeloosheid (*agnôsia tou theou*), wordt nuchter! Houdt op in den roes te waggelen, in zedeloozen slaap verstrikt. Waarom hebt gij, aardgeboren menschen, u aan den dood overgegeven, daar gij toch de macht hebt, de onsterflijkheid te genieten? Doet boete (*metanoeîte*) gij metgezellen van de dwaling, genooten van de onwetendheid; rukt u los van het duistere licht; laat de vergânkelijkheid achter u en grijpt de onsterflijkheid aan. En sommigen van hen spotten, gingen heen en gaven zich over aan den weg des doods; anderen echter smeekten, terwijl zij zich vóór mijne voeten wierpen, dat ik hen onderwijzen zou. Ik liet hen echter opstaan en werd voor het menschelijk geslacht een leidsman door hen te onderrichten over de wijze, waarop zij konden behouden worden. En ik zaaide hun de woorden der wijsheid en zij werden met het ambrozijnen water gevoed."[35])

Deze Gnosis moet men vooral niet opvatten als een weten om het weten; zij is godsdienstige kennis, slechts verkrijgbaar voor de van zinnelijkheid en vergankelijkheid bevrijde ziel; een weten, dat gevoel en beleven is tegelijk. Slechts de geloovige begrijpt de goddelijke woorden. Doel der Gnosis is *Sotêria*, verlossing van de eindigheid, van de stof, van de wereld, aan alle welke machten de mensch onderworpen is door zijne onwetendheid ten aanzien van de vragen: vanwaar? en waarheen? Het onmiddellijke schouwen van God, de *thea*, is eene genadegave, waardoor de mensch verlicht wordt en van wezen veranderd, in de wereld van het bovenzinnelijke opgetrokken en vergoddelijkt. Wie de Gnosis heeft, of in de Gnosis is, is reeds goddelijk; want zij is een weten van de geheimen der godheid, dat uit onmiddellijk verkeer met haar is geboren, maar den natuurlijken mensch verborgen blijft. In Poimandres wordt God geprezen, omdat hij gekend worden wil en door de zijnen gekend wordt. Dit is juist het eigenaardige van God, van den Goede, dat hij zich mededeelt. De Vader heeft den

Digitized by Google

Mensch, zijn Zoon, de gnosis aangaande zichzelven gegeven, het bevel die over te leveren aan hen, die haar waard zijn. De kinderen der wereld bespotten hen „die in de Gnosis zijn," omdat dezen goddellijke gedachten produceeren, geheel in strijd met de gedachten der menigte; daarom behagen zij niet aan de menigte en de menigte niet aan hen. Men gelooft, dat zij waanzinnig zijn, men haat en veracht hen; zij kunnen zelfs ter dood gebracht worden, want hier beneden heeft de boosheid hare plaats. Maar de vrome mensch is boven alles verheven door de macht der Gnosis. Voor hem is alles goed, zelfs wat slecht zou zijn voor anderen. Zijne overdenkingen zijn alle op de Gnosis gericht, d.w.z. op zijne betrekking tot God, en hij alleen verandert de rampen ten goede. Door de Gnosis verwerft men zich *exousia*, wat zoowel weten als kracht beteekent. De Gnosis is te onderscheiden in eene actieve en eene passieve: God kent den mensch volkomen en wil gekend worden. Want dit alleen is redding voor den mensch: de kennisse Gods.[36])

Slechts weinige uitverkorenen bezitten het goddelijke denken en daarmede de zaligheid. Zij heeten volmaakten (*teleioi*), vromen (*eusebeis*), essentiëelen (*ousiôdeis*), „dit geslacht" (*touto to genos*) en zijn bevrijd van de benauwende heerschappij van het Noodlot; zij verachten het lichaam met zijne begeerlijkheden en gaan na den dood op in God, in de *Ogdoas* (de Achtheid), d.i. de wereld, die zich boven de zeven planetensfeeren verheft, terwijl het lichaam en de lagere zielsdeelen naar hun oorsprong, die planetensfeeren, teruggaan. Bij haar hemelvaart wordt de ziel geholpen door de reddende daemonen, die zij bij de maan aantreft. Bevrijd van de stoffelijke bekleedselen (*endymata*) herneemt de geest zijne oorspronkelijke vurige gedaante. Maar dit geheele proces wordt ook in geestelijken zin opgevat: men stelt de hemelvaart der ziel in de Hermetische geschriften met de Godskennis gelijk, de af te leggen kleederen met de hartstochten, en schildert in den breede de *palingenesie*, de wedergeboorte in den geest, die oorspronkelijk een Orphisch denkbeeld is.

Digitized by Google

Een vergoddelijkingsmysterie heet de samenvoeging van de leden van den Logos (*synarthrôsis tou Logou*). In ons huizen twaalf daemonen, die tegelijk als leden van ons aardsche wezen worden beschouwd. Zij nemen de wijk voor tien (oorspronkelijk zes of zeven) krachten Gods, die achtereenvolgens nederdalen. Dit heet het losmaken van de tent (*lyein to skênos*) of het verbroken worden van de (oude) leden (*diamelizesthai*). De nieuwe mensch of de god in ons bestaat dan verder uit die goddelijke krachten of deugden, die tot onze leden zijn geworden.

Wie niet uitverkoren zijn, heeten de stoffelijken, de *hylikoi*; hun ontbreekt het vermogen om God te schouwen; het eigenlijk doel van het aanzijn kennen zij niet, want juist het opzien ten hemel verheft den mensch boven de overige schepselen en door de beschouwing van dien waarneembaren god leidt de goddelijke geest ons tot de Gnosis, tot den extatischen toestand van de zalige *thea*, waarbij men in één oogenblik de gansche schoonheid der wereld overziet; „vol van onsterflijkheid" heet deze toestand; de zinnen zwijgen; de mensch, met God vereenigd, verandert geheel tot het wezen Gods. Daar hij buitendien nog de sterflijke natuur bezit, heet hij boven God bevoorrecht. Na God en wereld heet de mensch de derde god, of, anders uitgedrukt, God heeft twee afbeeldingen: de wereld en den mensch. Eene groote rol spelen in dezen gedachtenkring de daemonen, die de zielen tot booze gedachten en daden verleid hebben en ze dan ten slotte tusschen hemel en aarde straffen met vuur en water, ze dwingende steeds weder in andere lichamen over te gaan, menschelijke of dierlijke. Als de ergste straf geldt echter niet pijn in het hiernamaals, maar onvroomheid (*asebeia*); de ergste ziekte is goddeloosheid (*atheotês*).

Van eeredienst blijkt weinig; offers achtte men uit den booze, want God heeft geenerlei behoeften; de gebeden zijn de offers van woord en geest (*logikê thusia*). Zoo is alle cultus vergeestelijkt en tot zinnebeeld geworden; de eene Gode welbehaaglijke dienst is: niet slecht te zijn.[37]) In hoofdzaak is dit alles de wereldbeschouwing van Posido-

Digitized by Google

nius, die destijds veler denken beheerschte. Maar Neo-Pythagoreesche elementen hebben het theoretische in Posidonius' systeem overwoekerd. Zijn mystiek was door Plato geïnspireerd geweest, op wiens Timaeus hij een commentaar geschreven had; Orphisch-Pythagoreesche, Stoïsche en Syrische factoren waren mede bij hem te ontdekken. De Hermetica gaan nog meer den kant uit van de Gnostische systemen met hunne kosmogonieën, en hunne verpersoonlijkte abstractiën zooals *Physis* (natuur), *Sigê* (zwijgen). *Nomos* (wet) enz., hun sterk dualisme, hun geheimleer: die meent dat „een preek over de heiligste onderwerpen van den godsdienst ontwijd zou worden door een al te talrijk gehoor en dat het een goddeloos bedrijf is ter kennisse van de groote menigte een stuk te brengen, dat geheel van de goddelijke majesteit is vervuld" [38]). Schoon zijn de gebeden en lofzangen, die in de tractaten voorkomen. Na de eerste openbaring ontvangen te hebben brengt de ingewijde „God en den Vader" het volgende loflied toe „uit geheel zijne ziel en kracht": „Heilig is God, de Vader van het heelal; heilig is God, wiens raad vervuld wordt door Zijne machten; heilig is God, die gekend wil worden en gekend wordt door de Zijnen. Heilig zijt Gij, die door het Woord geschapen hebt wat bestaat; heilig zijt Gij, wiens beeld de wereld is; heilig zijt Gij, dien de wereld niet geheel afbeelden kan. Heilig zijt Gij, die machtiger zijt dan alle macht; heilig zijt Gij, die grooter zijt dan alle grootheid; heilig zijt Gij, die verheven zijt boven allen lof. Neem de reine offeranden des gebeds aan van hart en ziel, die tot U zich wenden, Onbeschrijflijke, Onuitsprekelijke, die slechts door zwijgen genoemd wordt. Als ik bid, uwe Gnosis, inzooverre mijn wezen die verdraagt, niet te verliezen, willig dan deze bede in; begiftig mij met Uwe kracht en vervul mij met Uwe genade, opdat ik de menschen verlichte, die nog in de onwetendheid toeven, mijne broeders, uwe kinderen. Want ik geloof en belijd: naar licht en leven voert mijn pad. Geloofd zijt Gij, Vader! De mensch, die Uw eigendom is, wil heilig zijn als Gij. Gij hebt hem daartoe immers

Digitized by Google

de kracht gegeven. En elders, sterk pantheïstisch: „Gij zijt wat ik ben; Gij zijt, wat ik doe; Gij zijt, wat ik spreek; want Gij zijt alles en er is niets anders, wat Gij niet zijt. Gij zijt al het gewordene, Gij al het niet gewordene." „God is alles en alles komt van Hem en hangt af van Zijn wil; buiten Hem is er niets geweest, is er niets, zal er niets zijn; want alles komt van Hem, is in Hem en door Hem[39]).

Het is een eigenaardig verschijnsel in de Hellenistische mystiek, dat zich met hoog geestelijke opvattingen zeer primitieve verbinden. Het goddelijk leven verschijnt als een overgangsvorm tusschen Geest en Natuur; het wordt gedacht als een geheimzinnig fluidum, dat in den mensch binnenstroomt, hem verandert en in hem werkt; het kan zich aan dingen en personen hechten en daardoor aan anderen worden medegedeeld. Begrippen als *Dynamis* (Kracht), *Charis* (Genade), *Phôs* (Licht) hebben de beteekenis van hooge geestelijke hoedanigheden, maar tegelijk van tooverkracht[40]). Nu eens heeft de louter physische voorstelling de overhand, dan weer de mystiek-religieuze. De mensch, die uit zichzelven het licht niet zien kan, moet in licht worden veranderd; hij moet het licht aantrekken als een kleed. In de sacramenteele handelingen der mysteriën beeldt een lichtverschijnsel als hoogtepunt niet slechts de begiftiging met goddelijke kracht af, maar bewerkt die meteen: kronen en witte kleederen zijn daarvan de uiterlijke teekenen. Wie herkent in dit alles niet de Babylonische astrologische religie, de pantheïstische lichtvereering van den sterredienst?

Transcendentie en immanentie van het goddelijke komen met name in de Hermetica telkens met elkander in tegenspraak, omdat Platonisch monotheïsme zich niet zoo gemakkelijk laat verzoenen met Stoïsch pantheïsme. Wij zullen in het volgende hoofdstuk zien, hoe eene dergelijke verbinding is beproefd onder Joden, van wie men dat op hun streng transcendent-monotheïstisch standpunt wel het allerlaatst zou verwachten.

Digitized by Google

V. JOODSCH ALEXANDRINISME.

Het oudste der Hermetische geschriften is stellig niet ouder dan de 2de eeuw na Christus, al zijn de daarin ontwikkelde denkbeelden heel wat ouder. In de Joodsch-Alexandrijnsche literatuur vinden wij tal van kenmerkende voorstellingen, die wij in het vorige hoofdstuk ontmoetten, terug. *Philo Judeaus Alexandrinus*, de combinatie van bijnamen laat reeds iets beseffen van het Syncretisme, dat wij bij hem zullen vinden; Jodendom en Alexandrijnsche cultuur hebben zich in hem vermengd. Maar nog aan Philo vooraf gaat het Boek der Wijsheid, naar het gebruik dier dagen op naam gesteld van eene beroemdheid uit lang vervlogen eeuw: niemand minder dan Salomo heet de auteur te zijn! Ten onrechte heeft men gemeend, dat aan dit, waarschijnlijk uit de eerste eeuw vóór Christus dagteekenende geschrift, een Hebreeuwsche tekst ten grondslag zal hebben gelegen [1]). Het zijn niet de denkbeelden van het Palestijnsche moederland, die deze Alexandrijnsche Jood voordraagt; hij blijkt ter schole te zijn gegaan bij de wijsgeeren van Griekenland. Plato en de Stoa, de Pythagoreesch-Orphische gedachtenkring zijn aan zijn werk niet vreemd. Wie dit loochent, maakt de fout, dat hij Pseudo-Salomo vergelijkt met Plato zelven en dan belangrijke afwijkingen constateert. Zoodoende miskent men echter de eigenaardigheid van het Hellenistische denken, dat, vooral door toedoen van Posidonius, Platonische elementen bevat zonder daarom orthodox Platonisme te zijn. Treffend komt Grieksche invloed op den dichter aan het licht, wanneer hij zegt: „Ik was een knaap van goeden aanleg en had eene goede ziel gekregen; of liever, daar ik goed was, was ik in een onbevlekt lichaam gekomen" (Wijsheid 8 : 19). Drieërlei is hier voorondersteld. Allereerst, dat de zielen een voorbestaan hebben gehad; voorts dat gedurende die praeëxistentie reeds van goed en kwaad sprake kon zijn; eindelijk, dat de gesteldheid van het lichaam, dat de ziel op aarde

Digitized by Google

ontvangt, van haar zedelijken toestand tijdens de praeëxistentie afhangt: eene *metempsychose* of zielsverhuizing dus, waarbij eene soort van *harmonie préétablie* wordt aangenomen tusschen de reeds bestaande ziel en het lichaam, dat haar later tot behuizing wordt verstrekt. Dit zijn allerminst orthodox-Joodsche voorstellingen. Hier is eene Platonische zielsleer aan het woord, gelijk wij die in den dialoog Phaedrus vinden, waar de zondeval der zielen tijdens haar voorbestaan in den hemel en hare opstanding door de hemelsche liefde beschreven wordt. Reeds meer dan eens zinspeelden wij op deze voorstellingen en herkenden ze als Orphisch-Pythagoreesch van herkomst.

Als Pseudo-Salomo zegt: „daar ik goed was, was ik in een onbevlekt lichaam gekomen," dan staat hij op dit zuiver Hellenistisch standpunt. Daarmede strijdt dan echter: „ik had eene goede ziel gekregen," — dit is Joodsch Creatianisme: God schept de ziel bij de geboorte van het lichaam. Maar aanstonds beseft de schrijver, dat hij zich onzuiver heeft uitgedrukt; de gangbare Joodsche voorstelling, dat God den mensch de ziel heeft ingeblazen, is met zijn hooger ontwikkeld inzicht niet te rijmen; daarom herstelt hij zijne fout: „ik had eene goede ziel gekregen, *of liever*, daar ik goed wás, was ik in een onbevlekt lichaam, gekomen." Het Ik was immers reeds vóór het lichaam en de gesteldheid van het lichaam hangt af van de vroegere gesteldheid van het Ik. Uit denzelfden kring stamt het denkbeeld, dat het vergankelijke lichaam de ziel bezwaart en de aardsche tent den veelszins bekommerden geest ternederdrukt. In eigen kracht kan de in het vleesch gekerkerde ziel de waarheid niet vinden; goddelijke bijstand is daartoe onmisbaar. Van de wijsheid zingt hij; „haar goede afkomst openbaart zij door met God samen te leven, de Heer van het heelal mint haar. Want zij is ingewijde in de kennis van God en de uitlezeres zijner werken." Het samenleven van de Wijsheid met den haar minnenden God is een beeld, aan het Oude Testament ontleend; „ingewijde in de kennis van God" is mysteriënspraakgebruik, waarmee de schrijver ook elders bekendheid verraadt; noemt hij de wijsheid „de

Digitized by Google

uitlezeres van Gods werken" dan spreekt daaruit eene, weliswaar gewijzigde, Platonische ideeënleer: God concipiëert ideeën en de Wijsheid kiest daaruit degene, die tot aanzijn moeten komen.

De voorstelling, die het oude Israël van de goddelijke wijsheid had, was dezen Alexandrijnschen Jood te naïef, te weinig in overeenstemming met zijn zuiverder Hellenistisch denken. Hem biedt de Stoïsche leer van de wereldziel gelegenheid om de middelaarster tusschen God en de menschen uit het Spreukenboek minder menschvormig op te vatten. „De wijsheid strekt zich met groote kracht uit van het eene wereldeinde tot het andere en heerscht weldadig door het heelal"[2]). Placht de Israëliet lang leven en kinderzegen zeer op prijs te stellen, onze auteur denkt daarover anders; een pessimistische toon klinkt door het geheele boek.

Merkwaardig is het beeld, dat Pseudo-Salomo teekent van het lijden van den rechtvaardige. Terwijl de goddeloozen in hunne lichtzinnigheid en overmoed over hem meenen te zegevieren, weet de wijze, dat God hem bewaart. Dit beeld van onschuldig lijden vertoont zóóvele trekken van overeenkomst met het beeld van de Evangelische lijdensgeschiedenis, dat men dikwijls aan een Christelijk invoegsel in het Joodsche boek heeft gedacht, waartoe echter geen genoegzame grond voorhanden is. „Laat ons den rechtvaardige belagen, omdat hij ons lastig is en onze werken tegenwerkt en ons zonden tegen de Wet verwijt en ons smalend voorhoudt onze zonden tegen de tucht. Hij beroemt er zich op Godskennis te bezitten en noemt zichzelven kind Gods. Hij is tot eene beschaming geworden voor onze gezindheid; als wij hem maar aanzien, dan vinden wij hem al lastig, omdat zijn leven zoo geheel ongelijk is aan (dat van alle) anderen en zijne paden geheel verschillend zijn; als valsche munt worden wij door hem geacht, en van onze wegen houdt hij zich verre als van bezoedeling. Hij prijst echter het einde der rechtvaardigen gelukkig en noemt pochend God zijnen Vader! Laat ons zien, of zijne woorden waar zijn en laat ons toetsen, wat bij zijn uitgang geschiedt. Want zoo de rechtvaardige een Zoon Gods is, dan zal

Digitized by Google

God zich Zijner stellig aannemen en hem uit de hand zijner tegenstanders redden. Met geweld en kwelling moeten wij hem (daarom) op de proef stellen, om eens kennis te maken met zijne zachtmoedigheid en een oordeel te kunnen vellen over zijne standvastigheid. Tot een schandelijken dood moeten wij hem veroordeelen; volgens zijn eigen zeggen zal hij immers toch worden beschermd! — Die dingen overlegden zij, maar zij hadden het mis, want hunne boosheid had hen verblind en zij kenden Gods geheimenissen niet, zij verwachtten niet, dat de vroomheid in het hiernamaals beloond zou worden en erkenden niet, dat onberispelijke zielen met het geschenk (des eeuwigen levens) worden vereerd." Plato, reeds wezen wij er terloops op, had lang te voren in zijn Staat het beeld van den rechtvaardige ontworpen, die, onbekend en ongeëerd, een leven van lijden en vervolging leiden moet. Hij wordt op de proef gesteld om zijne gerechtigheid te bewijzen en bereikt het hoogtepunt zijner deugd juist door zich onwrikbaar deugdzaam te betoonen in de verdrukking. „De rechtvaardige," zegt Plato, „zal gegeeseld worden, gefolterd, in de gevangenis geworpen, aan beide oogen blind gemaakt, — ten slotte, wanneer hij al dat kwaad heeft verduurd, gekruisigd worden, en tot het inzicht komen, dat men besluiten moet niet rechtvaardig te *zijn*, maar (slechts) te *schijnen*." Dit voorbeeld kan door Pseudo-Salomo nader zijn uitgewerkt. Hoe dit zij, de Katholieke Kerk en sommige Protestanten hebben in zijne schildering een profetie van Christus meenen te vinden.

Het Wijsheidsboek duidt het den heidenen euvel, dat zij niet van de zichtbare natuur tot den onzichtbaren God zijn opgeklommen. „Dwaas waren van nature alle menschen, die God niet kenden en die uit de *zichtbare* goede dingen den Zijnde niet vermochten te leeren kennen, noch op de werken acht gevende den Werkmeester leerden kennen.... Indien zij, door de schoonheid daaraan verheugd, sommige werken voor goden hielden, hadden zij moeten weten, hoeveel schooner dan deze de Heer is; want de schepper der schoonheid heeft ze geschapen. Indien zij over hun macht

Digitized by Google

en kracht verbaasd waren, hadden ze moeten bedenken, van die dingen uit redeneerende, hoeveel machtiger Hij is, die ze heeft gemaakt. Want uit de grootheid en schoonheid der schepselen wordt vergelijkenderwijze hun schepper gezien." Zoo komt de schrijver tot de conclusie, dat de heidenen niet te verontschuldigen zijn[3]).

Het Wijsheidsboek is een wegbereider voor Philo geweest. — Alexandrië was een brandpunt van cultuur. Haar museum, eene Akademie van wetenschappen, en hare Bibliotheek maakten haar tot de bakermat der Hellenistische geleerdheid. Aristarchus heeft daar de philologie, Euklides de wiskunde, Hippokrates de geneeskunde, Herophilus de anatomie, Eratosthenes de geografie wetenschappelijk beoefend en verder gebracht. Zelfs de Israëliet, over het algemeen weinig geneigd tot heidensche leefwijze, moest te Alexandrie ongemerkt onder de bekoring komen van het nieuwe. En was niet door het verlaten van Palaestina op zichzelf reeds zijn blik verruimd? De Synagoge, waarin voor het eerst een openbare Joodsche eeredienst zonder priester en offer plaats vond, — wel eene ongekende nieuwigheid! — moest op den duur in dezelfde richting medewerken. Aanvankelijk konden de Joden zelven nog nauwelijks vermoeden, dat de Synagoge eens den tempel vervangen zou. Door Bijbellezing, gezang en gebed werd daar het godsdienstig gevoel der geloovigen bevredigd; de bloederige offerdienst had afgedaan. Daarenboven was de Synagoge eene demokratische instelling: niemand had binnen hare muren een absoluut gezag. Te Alexandrië kwam men er toe, het wezen van het Mozaïsme te zoeken in het monotheïsme, de zedeleer, vooral menschenliefde, en het onsterflijkheidsgeloof. Nationale voorrechten worden niet langer erkend. Alle menschen zijn broeders, afstammende van dezelfde moeder: de redelijke natuur. De proselieten staan bij de geboren Joden niet ten achter. De overtuiging vestigde zich, dat Israël geroepen was de vaan van het monotheïsme te planten onder de Heidenen, afgoderij en zedeloosheid te bestrijden, de nadering van Gods strafgericht en de eindelijke zegepraal van Israël te verkondigen. Israël's God was God der geheele wereld,

Digitized by Google

dus ook van Griekenland; de Joodsche Sibylle spreekt Griekenland toe als eene zuster, die den verkeerden weg is opgegaan en zich tot God moet bekeeren, tot den éénigen, waren God. Israël is geroepen het priestervolk te zijn, „wegwijzers ten leven" voor de overige volkeren. Deze roeping legt zware verplichtingen op. Des te erger, als men te kort schiet. Dan gaat de vrome proseliet den onwaardigen Jood voor.[4])

De Apologetiek en de propaganda van het Jodendom grepen de allegorische interpretatie, ons reeds uit Cynisme en Stoa bekend, als hulpmiddel aan om de oude letter van de Heilige Schrift den nieuwen tijdgeest te doen openbaren. „Alle bepalingen over geoorloofde spijzen... heeft Mozes ons in zinnebeeldige taal gegeven. Want tweehoevig zijn en gespleten klauwen hebben is een symbool daarvan, dat men alle handelingen met oordeel des onderscheids op het goede richten moet en niet op het slechte... Alle dieren, die tweehoevig zijn en herkauwen beteekenen voor de menschen met inzicht (de Gnostici) de herinnering. Want herkauwen is niets anders dan herinnering." Aldus in den brief van Aristeas: en ook in den reeds christelijken, Alexandrijnschen brief van Barnabas: „geen varkensvleesch eten wil zeggen, de gemeenschap vermijden met menschen, die op varkens gelijken. Geen adelaar eten, dat is: menschen, die van roof leven, uit den weg gaan." Dit heet dan het juiste, diepere inzicht in de Mozaïsche spijswetten. Langs dezen weg kon men aanstootelijke dingen, zooals menschvormige voorstellingen aangaande God, uit de Heilige Schrift élimineeren. Maar de allegorische interpretatie had nog wijdere strekking. Philo gebruikt haar om de Bijbelsche geschiedenis om te zetten in eene heilsleer. Zijne godsdienstige en wijsgeerige gedachten ontwikkelt hij doorloopend in exegetischen vorm. Aan de opvolging van de gebeurtenissen en de voorschriften des Bijbels, illustreert hij het proces van de zondige ziel, in hare gebreken verzonken, of wel hopende op het heil en op den toegang tot de onzienlijke, hoogere wereld, dank zij de ontferming Gods. Dit is specifiek Philonisch. Maar Philo toont nog

Digitized by Google

andere Schriftverklaarders te kennen, die hij physici noemt, natuurvereerders; dezen haalden uit de wet eene fatalistische leer in Stoïschen trant; de boom des levens uit het paradijs was hun de aarde, de zon of de hemelsfeeren. Abraham's vaderen, tot wie hij verzameld wordt, zijn de hemellichamen of de elementen; de ark des verbonds is de wereld; de cherubs zijn de twee halfronden des hemels; de wanden der ark met hunne ringen zijn de beide dag- en nachteveningen met de vier jaargetijden.

Philo wil verder komen dan deze astrologische duiding der Schrift; Abram, wiens naam in Abraham wordt veranderd, symboliseert hem de overgang van astrologie tot zelfkennis en Godskennis. Kosmische allegorie kent Philo ook, maar de ziel is hem het belangrijkst en zoo verklaart hij de ark als de ziel met hare onvergankelijke deugden, hare onzichtbare gedachten en zichtbare handelingen; het plengvat op de tafel is de volmaakte ziel, die zich Gode offert; de olie der lamp is de wijsheid. Bijbelsche passages, die naar de letter onverklaarbaar zijn, krijgen volgens Philo zin, als men er de innerlijke geschiedenis van zielstoestanden in ziet. Genesis in haar geheel is aldus allegorisch door hem verklaard: de menschelijke ziel is éérst goed noch kwaad, keert zich voorts tot de misdaad en komt eindelijk, als de misdaad niet ongeneeslijk is, trapsgewijze tot de deugd terug. Elke trap in deze geschiedenis der ziel wordt door een bijbelsche persoon vertegenwoordigd. Adam is de zedelijk neutrale ziel, die door Eva, de zinnelijkheid, wordt verleid; zijzelve is meegesleept door de Slang, d.i. het genot. Dientengevolge brengt Adam bij Eva den hoogmoed (Kaïn) voort met al den nasleep van rampen, daarmede verbonden; het goede is uit de ziel uitgesloten (Abel). Door de hoop (Enos) kunnen echter goede zaden zich ontwikkelen; Henoch is het berouw, Noach de gerechtigheid. Ondanks terugval (Zontvloed, Sodom) komt de ziel tot heiligheid.

Met deze allegorische Schriftverklaring hangt ten nauwste samen eene accommodatietheorie. Philo's Godsbegrip is verheven; men kan enkel zeggen, dàt God is, niet wàt

Digitized by Google

Hij is; Hij is beter dan het goede en schoone, enkelvoudiger dan het ééne; daarom kan Hij niet door een ander, maar enkel door zichzelven worden gekend. Tegenstanders zeggen echter, wijzende op het Oude Testament, hoe is het mogelijk, dat uw Mozes aan God voeten, handen, wapenen tegen zijne vijanden, hartstochten als toorn en wraakzucht toekent? „Allen die dat vragen," zegt Philo dan, „zij geantwoord, dat Mozes als de volmaaktste wetgever allen zonder onderscheid tegelijk van nut wilde zijn. De geestelijke menschen kunnen de waarheid verdragen en haar groot geheimenis leeren, dat God op geen schèpsel gelijkt. Voor dezen geldt de bijbelsche grondstelling; God is niet als de mensch, noch als de hemel, noch als de wereld. Bij de stompzinnigen en onverstandigen daarentegen, wier opvoeding verwaarloosd werd, moet de Wetgever als arts werken en voor hunne krankheid het geschikte geneesmiddel verzinnen. Dus mogen dezen gerust onware dingen voor waar houden, als zij daardoor slechts beter worden gemaakt; want ook voor den zieke naar het lichaam verbergt de dokter dikwijls opzettelijk zijn toestand, omdat zijne ziekte, zoo hij de waarheid vernam, door vrees verergerd, ongeneeslijk zou worden." Ook bij het verhaal van Babel's torenbouw teekent Philo aan, dat de Wetgever hier over God „naar de wijze der menschen" spreekt, „tot nut en voordeel der onwetenden".

Bij deze allegorische verklaring treedt het *einmalige* der Oudtestamentische gebeurtenissen op den achtergrond. Wanneer men het autonome denken afwijst en toch de letterlijke openbaring niet meer kan aanvaarden, is deze methode de eenige uitweg. De innerlijke openbaring is alles, de uitwendige moet met haar in overeenstemming worden gebracht.[5])

In zijn hart is Philo scepticus: alles vindt hij betrekkelijk, onze kennis onbetrouwbaar, onze waarnemingen bepaald door onzen stand tegenover de dingen, onze oordeelvellingen door opvoeding, omgeving en andere factoren.[6]) In zijn werk over Jozef komt een passage voor, waarin hij 't geheele leven een droom noemt; Jozef is hem het type van den Staatsman, niet à la Lloyd George, von Hertling of

Digitized by Google

Cort van der Linden, — maar de man van den waren Staat, den Wereldstaat, de wijze der Stoa, de kosmopoliet, die leeft naar de wet der natuur, naar de zuivere rede. Die ware wereldburger is een droomverklaarder: niet de droomen der slapenden verklaart hij, maar de droomen der wakenden. Wat ons in den droom verschijnt beantwoordt niet aan de werkelijkheid; maar zoo is het volgens Philo ook met de voorstellingen van de wakende menschen; ze houden geen stand, ze komen en gaan in eeuwige wisseling. Alles verandert; niet alleen de dingen, ook onze zinnelijke waarnemingen en voorstellingen zijn bedrieglijk: eene betrouwbare kennis is onbereikbaar voor den menschelijken geest.

Juist dit scepticisme moest den religieuzen Philo drijven tot waardeering van de Openbaring. Nooit komt hij bewust in verzet tegen den positieven godsdienst van zijn volk: het theologisch beginsel van de overlevering is hem altoos gewichtiger dan het wijsgeerig beginsel van het vrije onderzoek. Zijne Scepsis verkeert zich in mystiek. „God heeft aan niemand Zijn eigenlijke natuur laten zien, en wie kan dus zeggen of de oorzaak aller dingen lichamelijk of onlichamelijk is, of zij eene bepaalde hoedanigheid heeft of niet, of wie kan zich over het algemeen met zekerheid over haar wezen, hoedanigheid, gesteldheid of beweging uitlaten? Zelfs Mozes mocht God niet van voren zien, maar alleen van achter, d.i. niet Zijn wezen, maar wèl Zijne krachten en werkingen". En toch is er óók volkomen Godskennis mogelijk. Maar slechts bij hen, aan wie God het openbaren wil. Philo's godsdienstig gevoel, door het denken in de engte gedreven, zoekt zich toevlucht en schuilplaats hoog boven het terrein, waarop het menschelijk denken zich beweegt. Als mysticus kan hij zich goed vinden in het spraakgebruik der Grieksche mysteriën. Mozes, den Wetgever en Heiland van het Jodendom, noemt hij een hierophant, een mysteriënverklaarder; ja, hij beschouwt Mozes zelfs als den insteller van die geheime godsvereeringen. Zoo werd een heidensch godsdienstig verschijnsel, dat meer dan eenig ander Philo's sympathie had, door Mozes' heiligen naam gedekt. Ver boven het denken gaat het

Digitized by Google

schouwen, wanneer de ziel door God zelven wordt aangeraakt, wanneer God zich openbaart in het menschelijk hart: dan eerst wordt Hij waarachtig gekend. Als het persoonlijk bewustzijn verdwijnt en Gods Geest kiest woning in de ziel; als de mensch door dien Geest bewogen wordt, gelijk de snaren eener harp door des kunstenaars hand: dan komt de *ware* Godskennis. Gen. 15:4 luidt: Er kwam eene Godstem tot Abraham zeggende: deze (nl. Eliezar) zal uw erfgenaam niet zijn, want hij, die van u zal uitgaan (nl. uw zoon Izak), zal uw ergenaam wezen." Nu vraagt Philo: wie zal de erfgenaam zijn? En allegoriseerend antwoordt hij: „Niet het denken, dat willig in de gevangenis des lichaams verblijft, maar het denken dat verlost is van de banden en bevrijd en dat buiten zijne muren treedt en om zoo te zeggen zichzelf verlaat. Want er staat: die van u zal uitgaan, die zal uw erfgenaam wezen. Indien u dit eenige verlangen bekruipt, o ziel! om de goddelijke goederen te beërven, verlaat dan niet alleen het land, d.i. het lichaam, en uwe maagschap, d.i. de zinnelijkheid, en het huis uws vaders, d.i. de rede, maar ontloop ook uzelve en ga uit uzelve uit (n.l. in extaze) evenals de bezielden en korybanten in bacchische opwinding verkeerende en door een god tot profetische bezieling medegesleept. Want het intellect, als het in extaze is en niet meer bij zichzelf verwijlt, maar door hemelsche liefde heftig bewogen wordt en uitzinnig is.... dàt is de erfgenaam." En elders leert Philo: „Als de ziel vergoddelijkt is, houden de stemmen der zinnen op en alle lastige en hatelijke geluiden.... Dat alles houdt op, als het intellect de zielestad verlaat en aan God zijne handelingen en overdenkingen wijdt" [7]). De geest moet dus uit zichzelven uittreden en de grenzen van het heelal bereiken, waar de hemelsche aanblik van den ongeschapene te genieten valt. Dat is Hellenistische religie. Maar voor Philo is de Joodsche openbaring de inhoud van dit mysterie. De in het Grieksch vertaalde Heilige Schrift van Israël (de Septuaginta) is hem bovennatuurlijke kenbron van de waarheid. Ongeveer alles in de wet van

Digitized by Google

Mozes is volgens hem allegorie. Zoo kan hij als een ware eclecticus overal iets vinden van zijne gading en dit dekken met Mozes' naam. Aan de hand van den Bijbel ontwikkelt hij wijsgeerige denkbeelden, die hij aan schier alle richtingen der Grieksche philosofie ontleent, vooral aan Plato. „Philo platoniseert" hebben de ouden reeds gezien, maar 't is Platonisme in den trant van Posidonius. Het ascetische in Philo herinnert aan de Cynisch-Stoïsche Diatribe en aan de Pythagoreërs, wier getallensymboliek hij ook volgt. Moesten wij een étiket plakken op zijn werk, dan zou het kunnen luiden: „eclectisch pythagoreïseerend Platonisme met Peripatetische en Stoïsche elementen"; maar overal blijft het Joodsche element het krachtigst.

Het best kan Philo zich aansluiten bij Plato's theosofische gedachten over de wereldschepping in den dialoog Timaeus, waar de grond en oorzaak van alles God, de Maker en Vader of Alvader heet, die goed is in zijne voorzienigheid. Herhaaldelijk spreekt Philo van den „Vader en Maker van het heelal." De goedheid en menschlievendheid behagen den Alexandrijn beter als epitheta van God, dan de Joodsche rechtvaardigheid. God is hem een goede, welwillende Heer, oorsprong alleen van het goede en niet van het kwaad, bron van alle volmaaktheid. Zonder toevoeging of vermelding van straffen geeft God zijne geboden, opdat niemand door vrees gedwongen het goede kiezen zou. Om te straffen, dáár heeft God zijn dienaren voor; den grooten heerscher zelven behoort de zorg voor de algemeene veiligheid van het heelal toe, hij is de handhaver van den vrede, die alle zegeningen des vredes aan allen en overal en altijd zonder nijd in rijke mate verleent, Want in waarheid is God een heer des vredes, zijne dienaren voeren de oorlogen.[8]) In den Timaeus is de eeuwige God de hoogste Idee, die zich echter vermenigvuldigt tot ideëen, gelijk de ééne God uiteengaat tot eene verscheidenheid van bijkomstige goden. De Wereldmaker schept de wereld, terwijl hij de ideeën als voorbeelden gebruikt.

Dit alles vindt men bij Philo in zijn boek over de Wereldschepping terug. Hij spreekt over den Maker en

Digitized by Google

Vader der wereld, die voor het geschapene zorg draagt. „Daar God nl. in zijne goddelijkheid van te voren wist, dat geen schoone nabootsing ooit zonder een schoon voorbeeld kan ontstaan en dat geen enkel van de zinnelijk waarneembare dingen onberispelijk zou zijn als het niet gevormd was naar een model en eene geestelijke idee, vormde Hij, toen Hij deze zichtbare wereld wilde scheppen, vooruit de gedachte wereld, om dan, met gebruikmaking van dit onlichamelijke en goddelijke voorbeeld, de lichamelijke wereld te scheppen, — de jongere copie van een ouder (origineel).... Wij mogen echter niet zeggen of denken, dat de uit de ideëen samengestelde wereld zich ergens op de een of andere plaats bevindt." Door eene gelijkenis maakt Philo zijne bedoeling duidelijk. Een bouwmeester maakt een plan voordat hij een stad bouwt; met het reëele oog gericht op die gedachtestad begint hij met den bouw der werkelijke stad. „Eveneens hebben wij ons ook de zaak bij God te denken, dat hij, van plan de groote stad (Stoïsch=de wereld) te bouwen, eerst in den geest hare vormen schiep, waaruit hij eene gedachtewereld samenstelde en vervolgens met gebruikmaking van dat voorbeeld de zinnelijk waarneembare wereld gereedmaakte. Evenals nu de in den bouwmeester tevoren ontworpen stad buiten geen plaats inneemt, maar slechts in de ziel van den kunstenaar is ingeprent, zoo heeft ook de uit de ideëen bestaande wereld geen andere plaats dan de goddelijke Rede, die dit alles geordend heeft." [9]) Bij zijne scheppingsdaad mocht de Schepper echter niet zelf de vormlooze, onbezielde, bewegingloze en ongeordende stof aanraken; daartoe gebruikte hij bemiddelende krachten. De hoogste van die krachten zijn Gods *goedheid*, die zich in de scheppingsdaad zelve openbaart; en Gods *macht*, waardoor hij de wereld, onderhoudt en regeert. Van al die goddelijke krachten is de Logos de samenvattende eenheid. Soms worden zij op Joodsche wijze als engelen voorgesteld, dan weer, in overeenstemming met Grieksche populaire opvattingen, als daemonen. Zij zijn Gods dienaren en plaatsbekleeders, gezanten en middelaars ten opzichte

Digitized by Google

van de eindige wereld. Alles wat over den Ongeschapene en Zijne krachten geleerd wordt, geldt voor geheimzinnige, heilige openbaring, die slechts aan ouderen mag worden meegedeeld, maar voor nieuwelingen geheimgehouden worden moet. Deze mysteriën zijn bestemd voor hen, die onvervalschte vroomheid in deemoed beoefenen, niet echter voor hen, die met ongeneeslijken hoogmoed belast zijn. Bij Philo blijft die geheimleer nog betrekkelijk orthodox Joodsch; zij vooronderstelt echter het bestaan van eene kettersche theosofie, waarin de Wereldschepper, als in latere Gnostische systeemen, als eene lagere macht tegenover den goeden Vader wordt gedacht.

Tusschen God en Schepsel in staat de Logos op de grenslijn, die beide scheidt. „Hij is voorspreker van den beangsten sterveling bij den Onvergankelijken en afgezant van den Heerscher bij de onderdanen, hij is niet ongeschapen zooals God, maar ook niet geschapen zooals wij; hij houdt het midden tusschen die twee. Hij dient aan beiden tot onderpand; den Schepper waarborgt hij, dat niet de gansche schepping het juk afwerpe en afvallig worde, wanorde verkiezende boven orde; het schepsel vervult hij met de blijde hope, dat Gods genade nooit haar eigen werk verwaarloozen zal. Want, zegt de Logos, ik zal aan de Schepping vrede verkondigen vanwege God, die den strijd weet op te heffen en den vrede kan bewaren[10]).

Door het denkbeeld, dat de Logos het goddelijke licht uitstraalt, wordt Gods zelfgenoegzaamheid zoowel als Gods betrekking tot de wereld erkend: het licht zendt immers stralen uit zonder zelf veranderd te worden in zijn wezen; God werkt aldoor en jaagt toch geene doeleinden na die buiten Hem liggen; door die stralen uit te zenden verandert het licht niet. Voorts ligt er dit in: het voortgebrachte is in wezen gelijk met het voortbrengende en toch tegelijk minder voortreffelijk. Door uitstraling schept God de ideeënwereld, die op hare beurt de empirische wereld uitstraalt. Om nu de verhouding van die twee werelden te schetsen bedient Philo zich van allerlei beelden, waardoor de zaak echter niet geheel duidelijk wordt.

Digitized by Google

Doorloopend blijft zijne Logosvoorstelling zweven tusschen een zelfstandig tusschenwezen en immanente goddelijke Rede of Idee, tusschen mythologie en philosofie. Aartsengel heet die Logos, eerstgeboren Zoon Gods, de tweede God, het werktuig, waarmede God de wereld heeft geschapen, Gods evenbeeld of schaduw, Middelaar en Hoogepriester. Te Alexandrië placht men den hoogepriester „den Gezalfden Priester" te noemen *(ho hiereus ho Christos)*. Deze bidt voor zondaren. Philo ziet in hem een zinnebeeld van het logische, dat alle dingen verzoent en vereenigt. De ware hoogepriester is geen mensch, maar Goddelijke Logos en heeft geen deel aan opzettelijke of zelfs aan onwillekeurige zonden. Volkomen zondeloosheid is eigen aan God en dan allicht nog aan een goddelijken mensch. Een menschelijk middelaar, in den trant van den wijze der Stoa gedacht, verzinnelijkt hier de goddelijke Rede. Zoo blijkt de bede gerechtvaardigd, dat de hoogepriester moge leven in onze ziel.[11])

Deze Logos heeft in het verleden alle goddelijke openbaringen bewerkt: hij was het, die met twee engelen aan Abraham te Hebron verscheen, aan Jakob in Bethel; aan Mozes in het brandende braambosch; aan Israël in de woestijn als vurige wolk. Het manna, het hemelsche brood, is de Logos geweest, opdat het volk zou leeren, dat de mensch niet van stoffelijk brood alleen moet leven, maar van alle woord, dat uit Gods mond komt. Gezant en tolk Gods heet de Logos, Gods plaatsvervanger, Parakleet of raadsman van de menschen, Gods mensch, de voorbeeldelijke mensch. Hij is het verlichtende en opvoedende beginsel in de menschheid, alle zedelijke kennis en kracht komen van hem. Slechts waar de Logos in de zielen woont en zich aan de zielen mededeelt als het waarachtige brood, het hemelsche manna en de bezielende wonderdrank, kan de mensch bevrijd worden van de algemeene zondigheid, gezond worden en den terugweg vinden uit de aardsche vreemdelingschap tot het vaderland der zielen in de bovenzinnelijke Godsstad. Op grond daarvan kan de Logos ook heeten Leeraar, Leidsman, Geneesmeester en Goede Herder[12]).

Digitized by Google

Gelijk Plato leert Philo het Orphische dogma van den zondeval der zielen en hare kerkering in het lichaam, dat oorzaak en zetel is van alle kwaad, dwaling en boosheid. Slechts de aanschouwing Gods brengt daarboven uit. Er zijn twee soorten van menschen: wijzen en dwazen, rechtschapenen en goddeloozen. In de ziel der wijzen is van boven af de goddelijke geest ingeblazen, de *νοῦς*, die onlichamelijk is; de overige ziel is lichamelijk; de wijzen leven daarom in den geest; de dwazen echter leven in het vleesch, omdat hun ziel van beneden uit het natuurlijke stamt. In Stoïschen trant is Philo's wijze zondeloos, hij kan niet dwalen, is zichzelven genoeg, vrij, bezit priesterlijke reinheid en koninklijke heerschappij. Niet uit eigen kracht kan de mensch zich verheffen en verlossen; daartoe is Gods hulp noodig. Er zou voor den mensch geen tijd genoeg zijn om al zijne vlekken af te wasschen. Maar wat bij de menschen onmogelijk is, dat vermag God; aan hem late men het rustig over! Eerst moet men echter eigen onwaardigheid willen belijden, want zonder bekeering, zinsverandering (*metanoia*) gaat het niet. Op hetzelfde oogenblik, dat de mensch zijne nietigheid inziet en erkent, begint hij Gods wezen te grijpen. Slechts wie zichzelven *ont*kent, kent God. In de religieuze ervaring vallen diepste vernedering en hoogste verheffing samen. In de ter aarde neergebogen ziel ontstaat een verlangen naar God, zij streeft naar omhoog; nu neigt God zich naar haar toe en trekt haar tot zich op. God stoot het onvolmaakte niet van zich; als het zichzelf geheel en al uitwischt, laat Hij het deel verkrijgen aan Zijn wezen. Philo's oneindig verheven God is aldus een Heiland van de menschen, die Hij uit ontferming verlost. Goddelijke krachten, vooral de Logos, dalen af tot onze hulp en wekken nieuw leven in onze ziel. Gods philanthropie en medelijden bewerken dat. Hij daalt neder om de ziel omhoog te trekken. God neemt zelfs wel eens de gedaante eens menschen aan om hun te hulp te komen, die hem aanroepen. Het is dan ook volgens Philo voor God gemakkelijker om mensch dan voor den mensch om God te worden. Als Philo verhaalt

Digitized by Google

van het bezoek der drie engelen bij Abraham, onder wie hij Godzelven met diens hoogste krachten (de scheppende en de regeerende kracht) verstaat, dan zegt hij: Een wonder was het, dat zij zonder te drinken en te eten, toch de voorstelling wekten van drinken en eten. Maar grooter wonder acht Philo het nog, dat zij als onlichamelijke wezens ter wille van den wijze (Abraham) menschelijke gedaante hebben aangenomen; want waartoe anders geschiedde dat wonder dan om door eene duidelijke verschijning den wijze te doen zien, dat hij als zoodanig den Vader niet verborgen was gebleven [14])?

Het menschelijk antwoord op de goddelijke genade is het Geloof, waarvan Abraham het type is. Het geloof brengt den mensch buiten zichzelven, de aarde en de wereld laat hij achter zich, hij werpt zich Gode te voet. Door onze verwantschap met het sterflijke is het geen gemakkelijk ding, alleen op God te vertrouwen. Maar ziet men, dat temidden van al het veranderlijke alleen God onveranderlijk is, dan komt men tot het geloof. Uit de wereld wordt het zwaartepunt onzer persoonlijkheid dan in God verlegd. Naast het Geloof stelt Philo dikwijls de liefde, die als liefde tot God blijde vroomheid, als liefde tot de menschen de hoogste deugd is. De philanthropie is de tweelingzuster van de vroomheid. Op den Sabbat zijn onder allerlei leeringen in de Synagoge twee de voornaamste: de ééne heeft betrekking op de godheid en handelt over vroomheid en heiligheid; de andere op de menschen, haar inhoud is menschenliefde en gerechtigheid. „Wat de allerheiligste profeet (Mozes) met zijne geheele wetgeving tracht teweeg te brengen, dat is, in het algemeen gesproken, eensgezindheid, gemeenschap, samenwerking en gelijkheid van inborst, waardoor gezinnen en staten, volken, landen en het geheele menschelijk geslacht tot het hoogste geluk zouden geraken; maar tot dusverre is dat een vrome wensch gebleven. En toch, hiervan houd ik althans mij overtuigd, zal het nog eens werkelijk zoover komen, wanneer nl. God, gelijk Hij op tijd oogst geeft, overvloed zal zenden van de deugd. Mochten wij dit nog eens beleven, wij, die

Digitized by Google

daarnaar, om zoo te zeggen van kindsbeen af, hebben uitgezien" [15]). Alleen de slechte mensch heeft voor God en diens onbegrensde macht vrees te koesteren; hij gevoelt zich als slaaf tegenover God. Op hooger niveau van godsvrucht komt het vervuld zijn van blijde hoop, het meer hartelijk gevoel van Liefde. Vreeze heerscht, waar men uit angst voor straf of door hoop op loon gedreven Gods geboden naleeft; liefde grijpt het hart aan, wanneer men den Zijnde om diens zelfs wille eert. Eerst wie God liefheeft, eert Hem op waardige wijze; de vreeswekkende momenten in God zijn slechts schijn, die bij zuiverder Godskennis verdwijnen. Gods straffend machtsbetoon is iets voorbijgaands: het *eeuwige* aan Hem is zijn wensch, om de menschen gelukkig te maken. Menschlievend is Hij en daarom nadert de wijze hem met vrijmoedigheid, *parrhêsia*, hij is immers een vriend Gods. Daarin is groote vreugde; de blijdschap is een kenmerkende eigenschap van de vroomheid volgens Philo. Aardsche vreugde, zelfs het bezit der geheele wereld, is niet te vergelijken met de vreugde, die de ziel aan God geniet. Want God alleen heeft de zaligheid, omdat zijne sfeer vol is van volmaakt goede dingen en geen kwaad tot haar nadert. In die zaligheid wil hij den mensch doen deelen, — want afgunst kent God niet. Radicaal pessimist is Philo, voorzoover hij op wereld en menschen ziet; zijn geloof geeft hem optimistische blijdschap in God. Het lachen moet in onze wereld nederdalen, meent hij; van nature zit het er niet in; het moet eerst geschapen en gezaaid worden in den mensch. De wijzen brengen het grootste deel van hun leven in vreugde door [16]). Maar die nieuwe verhouding, waarin de mensch tot God komt te staan, is zóó heerlijk, dat hij alle vroegere banden er voor moet kunnen losmaken. Ook de banden des bloeds moeten verloochend worden, want veel heiliger en belangrijker is de band, die den mensch met God verbindt: hij wordt een zoon Gods. Asketisch is het ideaal van Philo: men rukke zich los van het allerliefste. Hij dweept met de autarkie van de Cynici en de parodoxen der Stoïcijnen omtrent den wijze neemt hij gaarne over. Maar het

Digitized by Google

autonome van de oude Stoïcijnsche zedeleer vervangt hij door heteronomie: niet uit eigen kracht kan de mensch tot deugd komen; — eene gedachte, die wij trouwens reeds bij de jonge Stoa hebben leeren kennen

Zoo zagen wij Grieksche philosofie en Semietische religioziteit zich te Alexandrie huwen en Oudtestamentische voorstellingen overgezet worden in den geest der Platonisch-Stoïsche wijsbegeerte. In godsdienstig opzicht wist de Jood zich den meerdere van wie hem omringde, maar in eene wijsgeerige omgeving gevoelde hij behoefte aan een wijsgeerigen grondslag voor zijne overtuiging; het Godsbegrip van Plato, Aristoteles en Stoa, hun zedeleer en onsterflijkheidsgeloof waren hem sympathiek en vervulden hem van bewondering voor het Grieksche denken. Deze vereeniging van twee culturen heeft tot gevolgen van wereldhistorische beteekenis geleid.

Eenige ethische opvattingen van Philo verdienen nog onze aandacht. Ook afgezien van de daad verdient reeds de zondige gedachte afkeuring; het is beter, dat men zich ontmant dan dat men ontucht pleegt. Het zweren is ongeoorloofd, want daarmede brengt men zichzelven in verdenking van onwaarachtigheid. De heerlijkheid van den rijkdom ligt niet in de schatten, maar in het gebruik, dat men daarvan maakt; men geve veel weg, maar aan hen, die het waardig zijn; men eische geen rente, wanneer men iemand iets leent; de dank der armen is op zichzelf reeds een soort van rente. Men zij welwillend tegenover allen, ook tegenover slaven en vreemdelingen; vooral echter tegenover proselyten, want die zijn onze beste vrienden, aangezien niets zoozeer bindt als gelijkheid van geloof. Den weggeloopen slaaf verleene men gastvrijheid en levere hem niet uit aan den eigenaar, want elk ongelukkige heeft op gastvrijheid recht.[17])

Hoe Joodsche stichting van Stoïsche wijsheid partij kon trekken, zien wij nog uit het zgn. vierde boek der Makkabeën, dat eigenlijk een tractaat is, in den trant van de Diatribe, over de heerschappij der Rede over de driften. Op een philosofisch-dogmatische beschouwing volgen voorbeelden uit

Digitized by Google

de Joodsche geschiedenis, vooral de heldenmoed van Eleazar, van de zeven Makkabeën en van hunne moeder. De Stoïcijnsche Logos heeft door het epitheton „vroom" (*eusebês*) hier een nog godsdienstiger tint gekregen, dan hij bij menigen Stoïcijn reeds droeg. Wat over de hope der onsterflijkheid, het lijden der rechtschapenen, en de verzekerdheid des geloofs wordt gezegd, klinkt Christelijk en heeft, doch ten onrechte, Christelijke interpolatiën doen vermoeden.

Hoe het boven behandelde Synkretisme zelfs in Alexandrijnsch-Joodsche kringen zich afspiegelt moge blijken uit den brief van Aristeas, die het ontstaan der Septuaginta verhaalt, en waarin aangaande de Joden tot koning Ptolemaeus gezegd wordt: „dezen vereeren God, den Hoeder en Schepper van alles, dien allen vereeren; wij echter, o koning, noemen Hem anders: Zeus." De koning vraagt in dit geschrift: „Wien moet men liefde bewijzen?" en de Joodsche wijze antwoordt: „allen meenen, dat men dit moet doen jegens hen, die ons vriendelijk gezind zijn; ik echter geloof, dat wij onzen vijanden bereidvaardig liefde betoonen moeten, opdat wij zoo voor *hun* plicht en *ons* nut winnen. God echter, die over aller menschen gedachten heerscht, moet men bidden dit te volbrengen."

Digitized by Google

VI. TOEPASSING.

et het voorafgaande zouden wij kunnen volstaan. Wij hebben een beknopt, maar o. i. in hoofdzaak volledig overzicht gegeven van de Hellenistische cultuur, voorzoover deze het Christendom heeft voorbereid. Opzettelijk hebben wij nagelaten, telkens 's lezers aandacht te vestigen op het Christelijke, dat in die voorchristelijke beschaving reeds tot uiting komt; wij meenden in onze aanteekeningen slechts nu en dan naar bijbelplaatsen te moeten verwijzen. Nu zal het echter licht kunnen gebeuren, dat de bijbelvaste lezer zich verbaast, over zoovele Christelijke denkbeelden als blijkbaar ten tijde van het ontstaan des Christendoms reeds in de heidenwereld leefden. Misschien heeft hij de hoofdtrekken en grondgedachten van het Evangelie in de vorige hoofdstukken herkend en vraagt hij, hoe hij zich nu wel den samenhang tusschen Hellenisme en Christendom moet denken. Want wie niet op het orthodoxe, supranaturalistische standpunt staat, ten onzent zoo waardig ingenomen door Dr. R. H. Woltjer (Het Woord Gods en het woord der menschen, Utr. 1913), ziet hier inderdaad nog een probleem. Wanneer Paulus hetzelfde kosmopolitisme predikt als Zeno de Stoïcijn, dan acht Woltjer dit „niet een bewijs, dat Paulus afhankelijk is van de Stoa, maar veeleer eene beschikking van de Voorzienigheid Gods, Die immers de wereld heeft toebereid voor het Evangelie." Woltjer wil eene scherpe scheiding gemaakt zien tusschen de beteekenis der oudheid voor *de verbreiding van het Christendom* en voor *de Christelijke religie zelve*, welker absoluut en supranatureel karakter bij hem vaststaat en die hij niet „*uit* de historische ontwikkeling laat *op*komen," maar „als een *in* de daarvoor toebereide wereld *in*komenden zelfstandigen factor" beschouwt (blz. 277 v.). Bestaat er echter voor het stellen van dit dilemma wel voldoende reden? Het nieuwe is altijd slechts betrekkelijk nieuw; bij gebrek aan aanknoopingspunten met het oude zou het ten

Digitized by Google

eenenmale onverstaanbaar zijn. En het nieuwe wortelt in het oude. Is de ontluikende roos niet iets nieuws ten opzichte van de plant? Toch is zij slechts in verband met de plant te denken. Is het doorbreken van het menschelijk bewustzijn niet iets nieuws ten opzichte van het kind? Toch kan men het slechts in verband met de geheele voorafgaande ontwikkeling verstaan. Het ligt niet in onze bedoeling het ontstaan van het Christendom in de oude wereld te beschouwen als het spel van een redeloos toeval; maar wie deze eenzijdigheid weet te vermijden is toch niet verplicht in de tegengestelde te vervallen en te denken aan een louter transcendenten God, die van boven af den gang der cultuur zoodanig leidde, dat op een bepaald tijdstip de geesten ontvankelijk waren geworden voor de zending Zijns Zoons. „In 't verleden ligt het heden, in het nu wat worden zal", d. w. z. het ligt er *in kiem in*.

Wijzen wij dus de supranaturalistische beschouwing van het ontstaan des Christendoms af, omdat zij uitgaande van een kinderlijk Godsbegrip het probleem eer verduistert dan verheldert, dan wil dit allerminst zeggen, dat de rationalistische verklaringswijze ons bevredigt. Hieronder verstaan wij in de eerste plaats de vrijwel berucht geworden onhistorische richting, die op het einde der 18de en in het begin der 19de eeuw bloeide, het zgn. exegetische rationalisme, dat aan de wonderverhalen van den Bijbel het wonderbare zooveel mogelijk trachtte te ontnemen (K. F. Bahrdt, K. H. Venturini, H. E. G. Paulus), een richting die door David Friedrich Strauss is overwonnen[1]). Strauss was echter ook rationalist; maar zijn rationalisme, historisch-kritisch van aard, zag in de Evangeliegeschiedenis de godsdienstige mythologie aan het werk; religieuze ideeën zijn volgens hem door de onopzettelijk dichtende sage in een quasi-historisch kleed gestoken en om eene historische persoon gegroepeerd. Juist dit laatste punt wekte twijfel bij een radicaal als Bruno Bauer en hier te lande bij Allard Pierson (de Bergrede en andere Synoptische Fragmenten, 1878) en A. D. Loman, die in 1881 erkende, dat Pierson hem de oogen geopend had voor

Digitized by Google

de symbolische beteekenis van de Evangeliegeschiedenis. Zij zagen in Jezus Christus de verbinding van het edelste, dat de Semietische en Grieksch-Romeinsche geest als ideaal voor de toekomst te voorschijn brengen kon: de zedelijke persoonlijkheid, waaraan de heidenwereld behoefte gevoelde, vereenigde zich met de Joodsche Messiasidee. Indien het waar is, dat de historische Jezus van den aanvang af de drijfkracht van de Christelijke beweging is geweest, hoe laat het zich dan verklaren, dat de geheele Evangeliënliteratuur uitloopt in een soort van epos, waarin van het historisch karakter niets overblijft? Hoe is het mogelijk, dat men de zgn. historische Synoptische Evangeliën (Matthaeus, Marcus, Lukas) in den kanon opnam en tegelijk het symbolisch vierde Evangelie als iets gelijksoortigs daarnaast kon plaatsen? Het Nieuwe Testament schildert ons een metaphysisch wezen, en niet eene historische persoon. De hypothese der moderne theologie, dat achter dit metaphysische levensbeeld eene historische figuur schuilt, is en blijft eene hypothese. Met de Evangeliegeschiedenis natuurlijk en gewoon te maken, heeft men die hypothese nog niet gerechtvaardigd. Het gaat niet aan, na aftrek van al het wonderbaarlijke metaphysische, datgene in de bronnen voor werkelijk gebeurd te houden, waarvan men niet aanwijzen kan, met welk doel het verdicht kan wezen. Zulk eene aftrekkingsmethode zou eerst geoorloofd zijn, zoo wij op goede gronden de overtuiging hadden verkregen, dat wij in de Evangeliën inderdaad op historischen bodem staan en dus met verhalen te doen hebben, waarbij van geloofwaardigheid of ongeloofwaardigheid in geschiedkundigen zin sprake kan zijn. Daarom is het geheel ten onrechte, wanneer men de radicalen geringschatting van de traditie verwijt. Als er iets ter wereld traditioneel is, dan juist het beeld van den goddelijken, metaphysischen Jezus, terwijl de Jezus der moderne Leben-Jesu-Forschung eene nieuwigheid is, waarbij men met de traditie van 18 eeuwen breekt. Het is hypothese en eene weinig gefundeerde, aan te nemen, dat de mythe, waarin de oudste Christenen hunne idealen en wijsheid hebben uitgedrukt,

Digitized by Google

door nuchter verstandelijke bewerking ten slotte betrouwbare gegevens zal opleveren aangaande eene historische persoon[2]). Dat het Evangelie naar Johannes inderdaad een metaphysisch wezen laat mensch worden en mensch zijn, is voor iederen lezer van den Proloog aanstonds duidelijk te maken.

In Goethe's Faust zien wij den held der tragedie, vóór zijn Nieuwe Testament gezeten, zoeken naar de juiste vertaling van Joh. 1 : 1: In den beginne was de Logos. Achtereenvolgens verklaart hij Logos door Woord, zin, kracht en daad. Geen dezer vier proeven kan bevredigend worden genoemd. Het woord Logos bevat eene eigenaardige dubbelzinnigheid, die in eene juiste vertaling tot haar recht moet komen; het is zoowel denken als spreken; zeggen wij dus: Rede. Joh. 1 : 1 hangt met Gen. 1 : 1 samen. Wie zijn geschrift aanvangt met „in den beginne" brengt aanstonds het Scheppingsverhaal in herinnering en de vierde Evangelist heeft blijkbaar de geschiedenis van zijn Heer willen terugvolgen tot in den tijd vóór de wereldschepping. In Genesis wordt met dat al het Woord, de Logos, niet genoemd, al is het er uit te halen bij wijze van gevolgtrekking. „God sprak," God heeft het voor het zeggen; Zijn spreken is scheppen; Zijn woord is Schepper te noemen, maar dan slechts in oneigenlijken zin; verzelfstandigd of verpersoonlijkt is het niet.

Het woord Gods in het Oude Testament is het machtwoord van een gebieder: „Hij spreekt en het is er, Hij gebiedt en het staat er." Door Jahwe's woord heeten de hemelen gemaakt, door den adem Zijns monds al hun heir[3]).

Niet het Woord, wel de Wijsheid van God is in het Oude Testament tot zelfstandig wezen gemaakt; op de wijze der dichterlijke fantazie komt in het Spreukenboek voor het eerst de gedachte van eene bemiddeling tusschen God en wereld tot uitdrukking[4]). In het Alexandrijnsche Boek der Wijsheid wordt dit poëtische beeld tot de bespiegeling omtrent een persoonlijk wezen. De naar buiten werkzaam gedachte godheid wordt van de godheid als zoodanig onderscheiden. Bij Philo treedt dan de naam

Digitized by Google

Wijsheid voor dien van Logos op den achtergrond. Deze Logosgedachte wortelt in de leer van Heraklitus van Ephese, die de wetmatigheid en orde in den kringloop van worden en vergaan, het ééne blijvende in de vlucht der verschijnselen, den zin van het wereldgebeuren, Logos noemde. Hoe bevruchtend deze gedachte van den ouden wijze op de Stoa heeft gewerkt, is ons boven gebleken. Philo's Logos, de Middelaar tusschen God en wereld, heeft aandeel in de wereldschepping: naast den als oorzaak gedachten God staat de Zoon Gods, het goddelijke als resultaat gedacht, de veeleenigheid van het geschapene, terwijl de wereld Gods Kind in tweeden aanleg mag heeten; immers God schiep de wereld, terwijl Hij op den eersten Zoon het oog gericht hield; de wereld is een afbeeldsel van den Logos. Tusschen den Maker en het Gemaakte in staat het logische voorbeeld van de wereld, die niet de oorzaak of Vader als zoodanig is, maar toch één met Hem. Het probleem van de verhouding, waarin eenheid tot veelheid, denken tot werkelijkheid, God tot wereld staan, hebben de Alexandrijnen op hunne wijze opgelost, en zeer juist ingezien, dat deze tegenover elkaar staande termen wel onderscheiden moeten worden, maar niet van elkaar af te scheiden zijn. De ware werkelijkheid is actief en passief, bedrijvig en lijdelijk, oorzaak en uitwerksel tegelijk.

Wanneer nu de vierde Evangelist zijn werk begint met de woorden: „In den beginne was de Logos," dan voor-onderstelt hij blijkbaar de Logosidee bij zijne lezers bekend; zonder nadere toelichting zou hij dit woord anders niet licht gebruikt hebben. De Jezus van het Evangelieverhaal, volgens Matthaeus de ware zoon van Abraham, volgens Lukas van Adam, is bij Johannes de voorbijgaande of tijdelijke vleeschwording, d.w.z. menschwording van de goddelijke Rede, van den Logos. God kan niet in rechtstreeksche aanraking komen met de stof; dit Platonisch dualisme ligt ten grondslag aan het geheele geschrift, wanneer God tegenover Wereld en Duivel, Boven tegenover Beneden, Geest tegenover Vleesch, Waarheid tegenover Dwaling, Licht tegenover Duisternis, Leven tegenover

Digitized by Google

Dood worden gesteld. God herinnert aan het ware Zijn van Plato; de dingen der wereld hebben geene werkelijkheid. Wordt er van het Ware gesproken, dan beteekent dit het bovenaardsche; het ware licht bv. is het licht dat volkomen adaequaat is met zijne idee. De goddelijke wereldgedachte staat tegenover de niet van goddelijk licht doorstraalde realiteit. Als in eene grootsche tragedie schildert de Evangelist welk droevig lot het licht ondergaat bij de eeuwig-blinden. In overeenstemming daarmede is Jezus' dood van te voren reeds het eigenlijke doel zijns levens.

Wij kunnen ons indenken, dat dit Evangelie het lievelingsevangelie van de Valentinianen, de speculatieve Gnostieken of Theosofen der tweede eeuw is geweest. De schrijver bedoelt zijn werk niet als eene levensgeschiedenis van Jezus, maar als een leerboek voor geloof [5]), de historie is slechts een andere vorm voor de leer, symbool van eenige waarheden. Beeld en gelijkenis zijn het Oude Testament en de Evangeliegeschiedenis beide. De waarde van het Oude Testament gaat geheel op in hare profetie aangaande het nieuwe; op zich zelf schenkt het geen leven, maar de Christen bezit den sleutel tot verklaring van deze verzameling diepzinnige Godsspraken [6]).

Keeren wij tot den proloog terug. De Logos is voorwereldlijk, een goddelijk wezen, in levendige betrekking staande tot God. Is zóó de verhouding van den Logos tot God geteekend, dan komt de verhouding van den Logos tot de wereld ter sprake; want de Logos is kosmisch beginsel ook. „Alles is door hem geworden, en zonder hem is niets geworden"; de woorden „wat geworden is" behooren bij het volgende vers, niet alleen volgens Gnostieken en Alexandrijnen, maar zelfs volgens den rechtzinnigen Irenaeus. „Wat geworden is, daarin is leven," d. w. z. alles wat geworden is, bevat leven, omdat het door den Logos geworden is. „En het leven was het licht van de menschen." Terwijl in de natuur niets anders dan léven is te vinden, de wereldrede der Stoa, die zich zelfs in het anorganische openbaart, — was het leven, het oorspronkelijke Logosleven, voor de menschen *lichtbron*. De dingen

Digitized by Google

dezer wereld danken hun aanzijn aan het Logosleven, dat onbewust in hen woont; de mensch echter wordt direct door den oorspronkelijken, algemeenen Logos zelven verlicht. Dit verlichtende Logosleven schijnt in de duisternis der wereld (aldoor), en de duisternis heeft het niet begrepen. Elk afzonderlijk schepsel had door eene daad het zich moeten toeëigenen. Dit is niet geschied en was eigenlijk van de redelooze natuur niet eens te verwachten. Het geestelijk licht schijnt voor alles en voor allen, gelijk de zon voor blinden evengoed als voor zienden schijnt; blinden worden echter door de zon niet verlicht, d. w. z. zij eigenen zich de lichtkracht niet door eene eigen, daarmede correspondeerende, gezichtskracht, toe. In den volksmond worden deze beide krachten niet onderscheiden; men spreekt immers van iemand, die het licht der oogen mist, en in onze Oost noemt men de zon het oog des daags. Scherper onderscheidend dan de Evangelist hier doet, zouden wij kunnen zeggen, dat het goddelijke Logosleven in al het geschapene onbewust aanwezig is, den mensch echter, krachtens diens hoogeren aanleg, tot bewuste zelfkennis en Godskennis moet opwekken. De duisternis heeft het licht niet aangegrepen, het zich niet toegeëigend, en daarom heeft zij het niet begrepen; — beide beteekenissen spelen in elkander over, op Stoïsche wijze: de technische term katalêpsis heeft bij de Stoïcijnen de beteekenis van het begrijpen in letterlijken en overdrachtelijken zin tegelijk.

Slaan wij vs. 6—8, die over Johannes den Dooper handelen, over, aangezien zij onze kennis van den Logos niet vermeerderen, dan is in vs. 9: „het waarachtige licht, dat iederen mensch verlicht, was komende in de wereld" van een nieuwe openbaringswijze van den Logos sprake. Was de Logos tot nog toe, gelijk het vs. 10 nogmaals nadrukkelijk wordt gezegd, in de wereld aanwezig en was de wereld door hem geworden, zonder dat de wereld tot kennis van den Logos gekomen is, thans begint een tweede periode in de geschiedenis van de Logosopenbaring: het waarachtige licht, dat iederen mensch verlicht, kwam langzamerhand in de wereld binnen. Het immanente

Digitized by Google

Logosleven kon de dingen niet tot Godskennis leiden, — daar zijn het dingen voor; — maar ook de menschen niet, tenzij het in hunne wereld binnenkwam. In aanleg wordt ieder mensch verlicht door het licht van den Logos; de werkelijke verlichting kon echter slechts plaats vinden, als het telkens als afzonderlijke verschijning zichtbaar wordt. De goddelijke genade maakt *het* licht tot licht *voor hèn*. De wereld in het algemeen vindt daarbij geen baat; zij is en blijft duisternis, ondanks het Logoslicht, dat in haar verborgen is. Maar het doel der komst van den Logos is de menschenwereld. „Hij kwam tot het zijne", de wereld, die immers haar oorsprong aan hèm dankt. Dat *het zijne* hem niet aannam is het ergste niet; het zijne is onpersoonlijk, zakelijk; maar dat *de zijnen*, de persoonlijke, redelijke wezens hem niet hebben aangenomen, dat is tragisch. Gelukkig waren er uitzonderingen, vs. 12; sommigen namen den Logos op en hun gaf hij de macht, kinderen Gods te worden; het waren de geloovigen in zijnen naam, de vrome Joden, de wetsbetrachters van het Oude Verbond. Want ook het werk van Mozes is een openbaringsvorm van den Logos geweest, ofschoon het gelijk vanzelf spreekt, ver achterstond bij de verheven Logosopenbaring in Jezus Christus. Maar het geloof in die vóórchristelijke Openbaring deed eene geestelijke geboorte uit God beleven.

Daarop volgt de derde verschijningsvorm van den Logos, waaraan de geschiedenis van het Evangelie gewijd is. Zij begint met de vleeschwording: de Logos is vleesch geworden, ofschoon zijn goddelijk wezen wordt geacht voort te bestaan. Onder ons, d.w.z. onder de geloovigen, heeft hij zijne tent opgeslagen; zichzelven beperkend kiest hij zich onder menschen een tijdelijk verblijf. De uitdrukking is weer dubbelzinnig; men kan immers ook vertalen: „Hij heeft zijne tent *in* ons opgeslagen" en daaraan heeft de pneumatische Evangelist wel in het bijzonder gedacht. „Wij hebben zijne heerlijkheid aanschouwd," met het oog des geestes; de heerlijkheid als van een eenigen zoon, die volkomen in de rechten van zijn vader treedt. Deze heerlijkheid is vol genade en waarheid, hetgeen blijkt uit

Digitized by Google

het feit, dat wij, de geloovigen, *allen* daaruit ontvangen, het eene genadebewijs voor, het andere na. Deze Logosopenbaring is aanmerkelijk beter dan elke voorafgaande, want zelfs de wet, de hoogste vóórschriftelijke openbaring, is door Mozes *gegeven*, de genade en de waarheid zijn door Jezus Christus *gekomen*, d.w.z. levend zijn zij verschenen, als vleesch en bloed; persoonlijk zijn zij opgetreden. Jezus Christus *is* zelf wat hij *geeft*. Niemand heeft ooit God gezien; de algemeene genade heeft de menschen zóóver niet kunnen brengen; óok Mozes en zijne wet niet; de eenige Zoon, die aan 's Vaders boezem ligt, heeft openbaringen gegeven, zooals een mystagoog dat in de mysteriediensten doet: hij wijdt in de geheimen van Gods wezen in.

Het algemeene, het bijzondere, het enkele — dit zijn de drie gezichtspunten, waaronder in den Proloog van het vierde Evangelie de goddelijke Logos verschijnt. De wereldziel is het alleralgemeenste: als zoodanig is de Logos voortdurend voorhanden; de menschen hadden daardoor uit het geschapene tot den Schepper moeten opklimmen. Maar deze trap van Logosopenbaring brengt niemand tot verlichting en Godskennis. De Mozaïsche openbaring is eene bijzondere, beperkt tot een bepaalden tijd; zij bereikt echter slechts weinigen, die daardoor kinderen Gods worden. Deze openbaringswijze is de voorhof tot de vleeschwording van den Logos, het enkele: want in dezen éénen mensch is de volheid van den Logos aanwezig, in één enkelen mensch is de Godsopenbaring acuut vleesch geworden; tegelijk heeft dit feit echter beteekenis voor allen: het is universeel.[7])

Uit den Joodschen Messias is in dit Evangelie geworden de in de wereld verschijnende God, die de wereld draagt en met God vereenigt. Hij offert zichzelven door plaatsvervangend lijden om de zonden te verzoenen. De Logos, bron van alle waarheid en leven, verschijnt op aarde om reeds nu den zijnen de goederen der hoogere wereld toe te deelen. Christus komt niet tot hen op de wolken des hemels, zij gaan naar Christus: in het huis des Vaders

Digitized by Google

met zijne vele woningen bereidt hij hun plaats. Inplaats van de Joodsche toekomst treedt hier de hoogere wereld, en de verwachting van 's Heeren komst (*parousie*) is verinnerlijkt, het Eeuwige Leven, dat onvergankelijk is en met Godskennis gelijkstaat. „Wie gelooft is reeds overgegaan van den dood tot het leven." Jezus zegt: „Ik ben de opstanding en het leven; die in mij gelooft zal leven al ware hij ook gestorven; en ieder die leeft en in Mij gelooft sterft in der eeuwigheid niet." Dit is eene Gnostische gedachte, die op de lijn ligt van de in 2 Tim. 2 : 18 bestreden opvatting: de Opstanding heeft reeds plaats gehad; wij behoeven niet te wachten op den jongsten dag; reeds nu is er door Christus eene scheiding onder de geesten.[8])

Met Christus' komst is echter de Godsopenbaring nog niet afgesloten. Eindelooze perspectieven van voortgaande openbaring openen zich, wanneer de tot den Vader teruggekeerde Jezus den Heiligen Geest heeft gezonden, die een duurzame leidsman wordt voor de geloovigen en de kroon zet op de heilsgeschiedenis.[9])

Jezus draagt in het vierde Evangelie allerlei trekken, die de Godszonen van het Hellenisme vertoonen. De telkens herhaalde formule „dien God gezonden heeft," is tot eene soort van eigennaam geworden. Maar ook Simon Magus heette Gods kracht, Gods Zoon, God; Apollonios van Tyana, ja Paulus en Barnabas te Lystra werden voor goden gehouden; de keizers eveneens. Door wonderen bewijst de Hellenistische Godszoon zijne herkomst; de geheime gedachten der menschen en de toekomst zijn hem bekend[10]). Zijne herkomst verheft hem boven het Noodlot, de *Heimarmenê*, en maakt, dat hij anderen daaraan onttrekken kan. Om de ware Gnosis te verstrekken moet de Heiland zelf God zijn. Jezus stelt zich met God gelijk, noemt Hem zijn Vader en weet zich door Hem in beslag genomen; hij is slechts het werktuig, waardoor de Vader in de wereld werkt. Zoo ontsluiert Jezus het mysterie van den onzichtbaren God; hij toont den Vader, en God-zien is het allerhoogste. Wat hij bij dien Vader gezien en gehoord heeft, dat verkondigt hij. Nu is het karakteristiek

Digitized by Google

voor de Hellenistische vroomheid, dat de Godszoon eenig, maar tegelijk iedere vrome hem gelijk heet. En ofschoon Christus allesovertreffende beteekenis heeft, is hij toch eigenlijk slechts ideëel datgene, wat alle Christenen moeten worden, de eerste van eene lange rij van broederen, die hem door den dood tot het leven volgen. Zijne vrienden heeten zij, ja, zelfs goden, omdat Gods Woord tot hen komt. Het goddelijke gaat den mensch binnen en maakt hem tot goddelijken mensch, die de gedaante *(morphê)* Gods draagt; dit is de verheerlijking of verhooging, het vervuld worden met *doxa*, die realistisch wordt gedacht als eene hoogere kracht, waardoor men versterkt en vergoddelijkt wordt. Wetter[11]) ziet in Joh. 12 : 20 vv. een ritus voorondersteld, waardoor menschen tot den dood van Jezus worden ingewijd op de wijze als dit in de Osirismysteriën plaats vond. De Grieken blijken eene introductie noodig te hebben, alsof Jezus een vorstelijke persoon ware; inderdaad is hij hier als mysteriegod voorgesteld, die het geheimenis openbaart: zijn dood is het voorbeeldige sterven, dat de mysten ook door moeten. In de rol van Christus zal de priester die woorden over de in haar sterven vruchtdragende tarwekorrel gesproken hebben. Het herinnert sterk aan het slot van de zoogenaamde Mithras-liturgie, eene leiddraad voor den myste om zich door de hemelsfeeren tot den hoogsten God te verheffen, waar het heet: „Heer, wedergeboren ga ik heen, doordat ik verhoogd word, en daar ik verhoogd ben sterf ik; door de geboorte, die het leven verwekt, word ik in den dood verlost en ga den weg, zooals Gij hebt vastgesteld en verordend door het Sacrament te scheppen." Wat bij de Eleusinische, de Isis- en Attis-Mysteriën placht te geschieden: aan de laatste handeling ging iets verschrikkelijks vooraf, dat vinden wij ook Joh. 12 : 27 vv.: „Nu is mijne ziel ontrust en wat zal ik zeggen? Vader red mij uit deze ure? Maar hiertoe ben ik in deze ure gekomen. Vader, verheerlijk Uwen naam." De daarop volgende hemelstem correspondeert dan met het hoogtepunt van den inwijdingsritus: „Ik heb hem verheerlijkt en zal hem weder ver-

Digitized by Google

heerlijken," waarin zoowel de nederdaling des Geestes op Jezus als zijne verheerlijking in den dood ligt opgesloten. Wie de wijding ontving is daardoor toegerust met *doxa* en zal daarmede toegerust zijn in het uur van zijn dood. Jezus is de mysterie-priester of mysterie-god, die het eerst en voorbeeldig het mysterie bedient en den zijnen den toegang tot de hemelsche wereld mogelijk maakt. Zij *volgen* hem (*akoloutheîn*, technische term van de mysteriën) en het nieuwe gebod (*entolê*, eveneens technische mysterie-term) is voor hen: liefde [12]).

Sedert eene eeuw heeft de kritiek niet ten onrechte gewezen op het treffende onderscheid tusschen het vierde Evangelie en de Synoptici. Zij vertegenwoordigen inderdaad twee zeer uiteenloopende typen van Evangeliebeschrijving. Men wachte zich echter ook in dezen voor overdrijving, en vergete niet, dat de onderlinge verwantschap der Evangeliën ons wijst op het voormalig bestaan van een oorspronkelijk Evangelie, dat voor de samenstelling van alle andere direct of indirect is gebruikt. De vraag is nu maar, hoe dat Oudste Evangelie er heeft uitgezien. Waarschijnlijk was zijn inhoud, vergeleken bij dien van onze kanonieke Evangeliën, zeer beknopt. Daarin zullen niet voorgekomen zijn verhalen omtrent Jezus' afkomst, geboorte, aanvankelijke ontwikkeling, ontmoeting met den Dooper Johannes, doop in den Jordaan en verzoeking in de woestijn. In hoofdzaak zal het behelsd hebben een schets van de komst van Jezus Christus, den Zoon Gods, uit den hemel, zijn optreden te Kapernaum, het uitwerpen van daemonen, de aankondiging van het Godsrijk, de verheerlijking op den berg, het lijden en sterven en de opstanding. Het door den ketter Marcion gebruikte Evangelie, dat wij gedeeltelijk uit de werken zijner bestrijders kennen, heeft dichter dan onze kanonieke bij dat Oudste Evangelie gestaan en ontsteekt op dit duistere gebied althans eenig licht. Heet het daar, dat Jezus in het vijftiende jaar van de regeering van Keizer Tiberius nederdaalde te Kapernaüm, eene stad in Galilaea, dan is daarmede niet bedoeld een afdalen van een hoogergelegen landstreek naar eene

Digitized by Google

lagere, maar eene nederdaling uit den hemel op de aarde, die dan ook zijn goddelijk gezag verklaart, dat de menschen versteld deed staan. Bij een dergelijken Christus behoort dan tevens, dat hij het ware hemelsche leven verstrekt, als de menschen aan zijn naam gelooven. Volgens antieke voorstelling is iemands naam niet maar een woord of symbool, maar heeft werkelijke waarde; de naam staat in nauwe mystieke betrekking tot het wezen en het lot van hem, die den naam draagt. Daarom beteekent naamsverandering tevens persoonsvernieuwing. Het gebruik van namen bij de tooverij berust op het geloof, dat wie den naam van een god of daemon kent daardoor macht over hem krijgt; wie hem bij name aanroept, brengt hem nabij en bewerkt mystieke verbintenis met hem. In een Egyptischen tekst brengt een myste, wien zijn god verschenen is, een dankoffer en bidt: „met uwe heilige gestalte ben ik samengekomen, door uwen naam heb ik kracht ontvangen, uwe zegenrijke uitvloeisels (of uitstralingen) in mij opgenomen, God, mijn Heer! en nu mag ik terugkeeren in het bezit van eene goddelijke natuur *(isotheos physis)*" [13]). Voortaan draagt het lichaam des menschen goddelijke gestalte. Op dezelfde wijze bewerkt in het oudste Christendom het aanroepen van den naam van Christus mystieke vereeniging met het wezen van den Godszoon, die Satan en Dood overwint. Het water van den Doop wordt door aanroeping van den naam met diens wonderkracht vervuld, verdrijft daemonen en geeft deel aan het onvergankelijk leven van Christus. Zijne klassieke uitdrukking vindt dit denkbeeld der Christusmystiek in Rom. 6:3: „Weet gij niet, dat wij allen, die in Christus Jezus gedoopt worden, in zijn dood worden gedoopt? Begraven werden wij dus met hem door den doodsdoop, opdat, gelijk Christus van de dooden werd opgewekt door de heerlijkheid des Vaders, zoo ook wij in een nieuw leven moeten wandelen." Door het gelijk worden aan Christus' dood in den doop worden de gelooviger samengegroeiden *(symphytoi)* met hem: eene organische of dynamische eenheid komt tot stand. Een

Digitized by Google

Hellenistische tooverpapyrus geeft een merkwaardige parallel: „Kom in mij, Hermes! gelijk de kinderen in den moederschoot; Gij zijt ik en ik ben gij; wat uw is is mijn en wat mijn is, is uw, want ik ben uw afbeeldsel *(eidôlon)*." „Treed binnen in de ziel van uw kind, opdat deze zich vorme naar uwe onsterflijke gestalte in het krachtige onvergankelijke licht"[14])! Door vereeniging met Christus wordt de mensch in den Doop tot een volmaakt nieuwe schepping. Het woord wedergeboorte komt in het Nieuwe Testament zelden voor, het begrip des te meer. Paulus leeft niet meer in het vleesch, het zondelichaam heeft afgedaan, de oude mensch is gekruisigd; het *renatus in aeternum*, dat wij in opschriften van menschen vinden gezegd, die de tauroboliën en de Mithraswijding hebben beleefd, vindt in deze Paulijnsche termen zijn parallelen, terwijl het in de Hermetica heet: „Niemand kan gered worden vóór de wedergeboorte." „Ik ben de vroegere niet meer, maar in den geest wedergeboren; boven mijn ik uitgeschreden in een onsterflijk lichaam; gij ziet mij wel met de oogen; wat ik echter werkelijk ben, dat kunt gij niet waarnemen, als gij mij slechts lichamelijk en met de oogen aanziet; niet met *deze* oogen kan ik nu gezien worden.... het is het werk van hem, die de geboorte in God begrijpen kan"[15]). Bij Apulejus hebben wij de inwijding in de mysteriën van Isis, die de sleutels van de onderwereld heeft en over het heil der stervelingen beschikt, als de reproductie van een vrijwilligen dood zien vieren. Van den drempel der onderwereld riep de godin den mensch terug en bracht den door haar wedergeborene op den weg van het nieuwe, eeuwige leven; de dag, waarop dit geschiedt, heette zijn heilige geboortedag. De doop, die den mensch met bovennatuurlijk leven vervult, is te beschouwen als het uittrekken van den ouden en het aandoen van den nieuwen mensch. Tijdelijk heerschen hierbeneden de *stoicheia tou kosmou*, de elementen der wereld of liever: de elementen des hemels, hemelgeesten, machten, krachten, beginselen of aeonen, ook in het Wijsheidsboek en bij Philo vermeld. Vroeger hebben de Galatiërs volgens Paulus de sterren waargenomen, aan

Digitized by Google

astrologische berekeningen gedaan, op constellatiën gelet, of die gunstig zijn voor hetgeen zij in een bepaald jaar, maand, dag of oogenblik willen ondernemen. Zij ondervragen den astroloog naar hun horoscoop. Dit werk van onmondigen acht Paulus nu uit den tijd; geen sterrenwichelarij, maar Christus! roept hij zijnen Galatiërs toe. Christus berooft de hemelgeesten van hunne verschrikkelijke macht, doordat hij het vleesch, het lichaam der zonde, dat het terrein is van deze booze geesten, aan het kruis vernietigd en daarom ook de oversten dezer wereld overwonnen heeft. Want het zijn eigenlijk niet menschen, die den Heer hebben gekruisigd; met de wereldheerschers (*kosmokratores*) heeft hij den strijd te voeren gehad. Zij zijn echter bedrogen uitgekomen, toen zij zijn vleesch gekruisigd hadden; de Zoon Gods is aan den dood onttrokken. Uit liefde was hij door God tot de menschen gezonden; de Vader heeft hem niet gespaard, maar hem overgegeven, nl. aan die lagere machten overgegeven; deze wisten niet wat zij deden, toen zij den Heer der heerlijkheid kruisigden alsof het een gewoon mensch was. Door deze euveldaad zijn hunne dagen geteld. Eerlang zal hunne vernietiging volkomen zijn, wanneer de Zoon, na alle vijanden te hebben verslagen, de heerschappij zal overgeven aan God den Vader en God alles in allen wezen zal. Is nu het lichaam des menschen door den doop met Christus medegekruisigd en vernietigd, dan is ook de mensch van de macht der duisternis bevrijd. Zoo is de Doop meer dan symbool, hij is sacrament, heilige handeling met genadeverleenende kracht. Allerlei stadiën doorloopt dit sacramentsgeloof, van het grofst-zinnelijke af tot het zuiverst-geestelijke toe. Het naast elkander voorkomen van deze stadiën is typisch voor het Hellenisme, gelijk wij aan de mysteriënwijsheid hebben kunnen opmerken.

Hetzelfde geldt ook van het Avondmaal. De deelneming daaraan bewerkt gemeenschap met Christus' lichaam en bloed, evenzeer als deelneming aan heidensche offermalen de Christenen volgens Paulus tot genooten der daemonen maakt. Spijs en drank zijn dragers van het *pneuma*, den

Digitized by Google

Geest. Is het innerlijk des menschen niet goed, dan moet het pneumatische voedsel schadelijk werken; een heilig pneuma is gevaarlijk om mee om te gaan. Zoo hebben de mysten van Eleusis en elders er ook over gedacht. Het eten van het brood bij de plechtige Broodbreking der oude Christenen is een in zich opnemen van 's Heeren lichaam door de geloovigen; op magische wijze vereenigen zij zich met Hem. Als de Emmausgangers den Verrezene ontmoeten worden hunne oogen vastgehouden, zoodat zij hem niet herkennen; maar in de broodbreking gaan hun de oogen open en zien zij wie hij is. De breking des broods blijkt eene zaak van mysterieuze, ja magische beteekenis; het werk van den verrezen Christus, die daardoor hoogere kennis, *Gnosis*, mededeelt aan de communiceerenden. De verheerlijkte Heiland is de gastheer, die de zijnen spijzigt met zijn eigen lichaam, dat hij eerst aangenomen en gezegend, daarna verbroken en den zijnen medegedeeld heeft. „Hij nam het brood, zegende het, brak het en gaf het hun," — deze telkens in de broodbrekingsberichten terugkeerende woorden blijken de korte maar veelzeggende formuleering te zijn van wat wij reeds als den inhoud van het Oudste Evangelie leerden kennen: Christus' komst in de wereld, zijn lijden en opstanding. De hoogere Christus, die Geest is, heeft een lichaam aangenomen, waardoor de verbinding van goddelijken geest met aardsch lichaam en de wijding of heiliging van het laatste door den eerste is gewerkt. De Christus is echter gezonden om te sterven; de verbreking van zijn lichaam, zijn lijdensdood, is ten bate van de menschen, die deel aan hem verkrijgen, die door de nuttiging van zijn verbroken lichaam leden worden van het nieuwe lichaam, waarvan hij voortaan het hoofd zal zijn, het mystieke lichaam, de Gemeente. Symbool en werkelijkheid loopen ook hier dooreen; door wijding of tooverspreuk wordt het brood tot belichaming van den god; hij neemt het aan als een kleed en wijdt het aldus tot eene spijze, die leven wekt en kennis verstrekt; door dat brood te verbreken deelt hij zich mede aan de heilbegeerigen. 't Herinnert aan Orpheus, aan Dionysos-Zagreus,

Digitized by Google

den god, die in oneindig vele deelen verscheurd wordt en wiens levend vleesch hem, die het eet, met den god vereenigt; aan Attis, wiens dienaren zich stervenden noemen, als zij den god in zich opnemen en door dien heiligen maaltijd de nieuwe, goddelijke mensch in hen geboren wordt; aan Mithras, wiens maal met brood en beker lichaamskracht en stoffelijken voorspoed verleende, maar ook wijsheid, kracht om booze geesten te bestrijden en onsterflijkheid. Justinus heeft in dat Mithrasmaal duivelsche nabootsing van het Christelijk Avondmaal gezien; de duivel had er volgens Tertullianus genoegen in, dat de *toekomstige* mysteriën en plechtigheden van het Christendom ook door zijn eigen dienaren werden vertoond.[20])

De hoofdgedachte van het Oudste Evangelie en de toepassing daarvan in de sacramenten is in de Godszonen en de lijdende, stervende en herrijzende goden van de mysteriediensten voorafgeschaduwd. Maar ook Hercules, de in moeiten onoverwinnelijke (*laboribus invictus*) van de Cynici; ook de Stoïcijnsche wijze, die als eene goddelijke handreiking ten bate van de tobbende menschheid verschijnt; zij vinden hunne parallelen in het ontfermende lijden van den Evangelischen Heiland = Sôtêr. Het *sôzein*, dat in de Hellenistische wereld zoo groote rol speelt, heeft de dubbele beteekenis van „in het leven houden, het lichamelijk leven redden, gezond maken," èn van „redden, heil geven" in godsdienstigen zin. Zoo zijn Geneesmeester en Heiland één en als een andere Asklepios vertoont Jezus het karakter van een arts beide van lichaam en ziel, God-in-alle-nooden, het toppunt van menschlievendheid. De Christen Origenes kan met den bestrijder van het Christendom Celsus twisten over de vraag, wie de ware *Sôter* is: Jezus of Asklepios? Een Christen kan getuigen, dat de genade en de philanthropie van God onzen *Sôtêr* is verschenen en hem behouden heeft.[21]) Bij de genezingen, die Jezus verricht, is vooronderstelt, dat booze geesten in het lichaam van den mensch binnengaan; deze geesten behooren tot eene hoogere sfeer dan de mensch, ze zijn als het ware gevallen hemelsche wezens, maar die als zoodanig vóór eenig mensch wonderlijk

Digitized by Google

goed omtrent Jezus' Christus-waardigheid zijn ingelicht. Jezus' geheele werkzaamheid gaat in het uitdrijven van deze onreine geesten op.[22])

Latere, naar wij hopen meer historisch-kritisch aangelegde, geslachten zullen zich verbazen over het rationalistisch bedrijf van onze dagen, dat in den praeëxistenten, op aarde gezonden Godszoon, die gelijk een mysteriegod ten bate der menschen sterft en uit zijn graf verrijst en aldus het rijk van den Satan overwint, met alle geweld een nobelen godsdienst- en zedeleeraar wil zien. Zelfs die leeringen blijken niet oorspronkelijk. Heinrici[23]) en anderen hebben de aandacht gevestigd op tal van merkwaardige parallelen tusschen woorden der Bergrede en Hellenistische uitspraken.

Dat de discipelen het zout der aarde en het licht der wereld heeten, noemt Heinrici Hellenistisch gevoeld en gedacht en hij verwijst naar het Wijsheidsboek 6 : 26: „eene menigte van wijzen is de redding van de wereld." De Bergrede leert, dat men zich met zijnen broeder verzoene vóór men zijne gave offert op het altaar; maar reeds Philo waarschuwt er voor, geen zielezwakheid of hartstocht mede te brengen als men komt offeren; de ziel moet volkomen vlekkeloos zijn, opdat God zich niet van haar afwende, als Hij er naar ziet. Op het voetspoor van de Stoa heeft ook het Romeinsche recht niet slechts op de daad, maar ook op de gezindheid gelet. Voordat de mensch zijne handen bezoedelt met bloed is hij door den wil om te stelen en te dooden reeds dief en moordenaar; zijne slechtheid begint immers niet met zijne booze daad maar wordt daarin slechts openbaar naar buiten. Aldus Seneca, die niet moede wordt te leeren, dat de kostbaarste offeranden de goden niet eeren, als de vrome en rechte gezindheid bij den vereerder ontbreekt.

De eisch om ganschelijk niet te zweren herinnert ons aan de Essenen, ja aan de Pythagoreërs, die reeds den eed verwierpen. „Eer den eed," leerden de laatstgenoemden en Hierokles zegt: „dit beteekent niet alleen: zweer waarachtig! maar: onthoud u van den eed!" Een mensch moet

Digitized by Google

niet zweren maar zich oefenen geloofwaardig te zijn. Philo zou het ook het beste, heilzaamste en redelijkste vinden den eed in het geheel niet te behoeven, doordat de mensch zóó waarachtig leerde te zijn, dat zijne woorden als eeden konden gelden.[24])

Het oude burgerlijk recht was door de vergelding (*talio*) beheerscht, waarvoor de Schikgodinnen hadden te zorgen. De Xenophontische Sokrates noemt het benadeelen van de vijanden nog rechtmatig, hen wel te doen onrecht. Plato laat zijn leermeester reeds anders spreken; wordt deze geschopt, dan zegt hij: „als mij een ezel had gestooten, zou ik hem aanklagen?" Christelijker luidt het bovenvermelde woord van Antisthenes, die zich straffeloos laat beleedigen om een mensch te vangen; als Diogenes hem een rok vraagt, dan geeft Antisthenes den mantel er bij. Plato teekent het beeld van den lijdenden rechtvaardige en vindt onrecht doen erger dan onrecht ondergaan. Seneca zegt het hem na en Marcus Aurelius wil vriendelijk en welwillend zijn zelfs jegens zijn vijand en dien zijne dwaling onder het oog brengen, niet smadelijk, maar redelijk en zachtmoedig.[25])

De verheerlijking der armoede, die het verkoopen van alle goederen als ideaal stelt; alle ascetische trekken, waaraan vooral het derde Evangelie rijk is; de eisch, dat de wijze met de verworpelingen der maatschappij verkeere, omdat de geneesmeester bij de zieken behoort, het bleek alles Cynisch te zijn. Celsus hoont op het einde der 2de eeuw de Christenen, omdat zij zoo groote voorliefde voor zondaren hebben en zegt: „wie tot de viering van andere wijdingen oproepen, zenden de volgende boodschap vooruit: wie rein van handen is en verstandige taal spreekt (die kome!) of: wie rein is van alle schuld en wie zich in zijne ziel van geen zonde bewust is en wie een edel en rechtvaardig leven heeft geleid (die kome!) en dat roepen zij uit, die nog wel juist verzoening van zonden beloven. Hooren wij nu daarentegen, wat voor lui door de Christenen geroepen worden: Wie een zondaar is, een dwaas, een onnoozele, met één woord: een ongeluk van een mensch, — hem zal

Digitized by Google

het Godsrijk opnemen. Den zondaar, daarmede bedoelen zij den onrechtvaardige, den dief, den inbreker, den giftmenger, den tempelroover, den gravenschender. Als iemand eene rooverbende wilde vormen, dan zou hij zulke lui te hulp roepen." Waarop Origenes dan *ad rem* antwoordt: „Maar een Christen roept ze met andere bedoeling, nl. om met zijne leer hunne wonden te verbinden, den koortsgloed der hartstochten in hunne ziel te onderdrukken met de geneesmiddelen, die het geloof biedt, en die correspondeeren met wijn, olie en andere middelen, welke de geneeskunst aanwendt om aan het lichaam verzachting van pijn te verschaffen." [26]) Dit is echter niet uitsluitend Christelijk; wij hebben het ook als Cynisch-Stoïsch leeren kennen.

Tot de nieuwste pogingen om het eigenaardige van het Evangelie en van Jezus van Nazareth te handhaven, behoort het eenzijdig den nadruk leggen op beider eschatologisch en Messiaansch karakter. Dit geldt dan voor typisch Joodsch en men meent bij het lezen van de desbetreffende teksten „den palästinensischen Erdgeruch", gelijk men het noemt, duidelijk te bespeuren. Bedenkelijk wordt echter dit argument, wanneer blijkt, dat men Jezus' eschatologische redenen (Mt. 24, Mk. 13, Lk. 21) punt voor punt kan wedervinden, vaak woordelijk, in de Hellenistische astrologische literatuur.[27])

Het ligt niet in onze bedoeling eene doorloopende vergelijking te geven van de tallooze momenten, die in het Nieuwe Testament en den Hellenistischen gedachtenkring beide voorkomen. De werken van Dieterich, Reitzenstein, Norden, om slechts eenigen te noemen, geven merkwaardige parallelen. Zoo blijken de aardsche leden, die voor goddelijke krachten moeten wijken, in Col. 3 : 5 en 12, begrijpelijk te worden door het Hermetische vergoddelijkingsmysterie, „de samenvoeging van de leden van den Logos" geheeten: in den mensch wordt hierdoor het nieuwe goddelijke wezen geboren. Het Paulijnsche denkbeeld van het gekend worden van den mensch door God, dat met uitverkiezing gelijk staat, komt uit denzelfden hoek; de onderscheiding in pneumatische, psychische en sarkische menschen vinden

Digitized by Google

wij behalve bij Paulus ook in de mysteriediensten. De gedaanteverandering, die de mensch door het pneuma ondergaat is terug te vinden tot in de tooverspreuken, waardoor de ziel de gestalte aanneemt van den binnenkomenden god, maar vindt eene meer adaequate parallel in de transfiguratie, die Seneca als wijziging der gezindheid bedoelt, die echter nog door een vorderen in heiligmaking moet worden gevolgd. Wij zagen de sombere schildering, die deze wijsgeer van de algemeene menschelijke zondigheid gaf; Paulus doet hetzelfde, weliswaar met gebruikmaking van Oudtestamentische bewijsplaatsen, maar aan die teksten kent hij eene veel ruimere strekking toe dan zij in het verband van den Psalmbundel bezitten.[28]) Het gevoel van innerlijke verscheurdheid des gemoeds en de daarmede gepaard gaande behoefte aan verlossing, die dan ten slotte slechts door het nederdalen van den goddelijken geest in den mensch bereikt wordt; — niet alleen deze kerngedachten ontmoeten wij zoowel bij Paulus als in de Hellenistische wereld, maar de Apostel kleedt een en ander zelfs in Stoïsche paradoxen, als hij zegt: „terwijl gij vrijgemaakt zijt van de zonden zijt gij dienaren der gerechtigheid geworden; .... toen gij slaven waart van de zonde, waart gij onafhankelijk van de gerechtigheid." Wie als Jakobus van de volmaakte wet der vrijheid spreekt, beweegt zich op dezelfde lijn.[29])

Reeds Clemens Alexandrinus heeft in Hand. 17, de rede van Paulus op den Areopagus, een versregel uit Aratus' Natuurverschijnselen herkend, die in Kleanthes' hymne op Zeus zijn antecedent heeft en eene zuiver Stoïsche gedachte uitdrukt. Clemens vond, dat Paulus door dichters aan te halen zijne goedkeuring heeft gehecht aan hetgeen bij de Grieken voortreffelijk is gezegd. Het citaat wordt ingeleid met de woorden: „Sommigen zeggen"; ten onrechte heeft men daarbij aan meer dan één, aan Kleanthes èn Aratus, gedacht. Het is veeleer de gebruikelijke citeerwijze van den beschaafden Griek dier dagen. Schrijvers redeneering luidt aldus: omdat de menschen Gods geslacht zijn, mogen zij God niet in goud, zilver of steen afbeelden; de mensch

Digitized by Google

bestaat immers ook niet uit die stoffen! Hetgeen al weer een Stoïsch denkbeeld blijkt te zijn, evenals de gedachte, dat God niet woont in tempelen, met handen gemaakt en niets van noode heeft, Cynisch, Stoïsch en Hermetisch is. Het God-zoeken van de menschen, of zij Hem tasten en vinden mogen, vooronderstelt een tastbaren, materiëelen God: het materialistisch Godsbegrip van de Stoa leerden wij reeds kennen. Dat God niet ver is van een iegelijk onzer hebben o. a. Dio Chrysostomus en Seneca geweten. Ja, bij den laatste is de voorstelling van een ons onbekenden, ongrijpbaren God verbonden met de andere, dat Hij ons allen nabij is: eene nauwkeurige parallel met Hand. 17 : 27. „Alles heeft Hij met zichzelven vervuld," zegt Philo, „en Hij doordringt alles; niets heeft Hij ledig of verstoken gelaten van zichzelven. Waar wilt Gij eene plaats vinden, waar God niet is?" Zoo kan Dio zeggen, dat de menschen van nature midden in God leven, ja met hem samengegroeid zijn en op elke manier met Hem samenhangen. Het woord: „in Hem leven wij en bewegen wij ons en zijn wij" ontvangt nieuw licht door de wetenschap, dat in de Stoa het bewogen worden der ziel praegnant wordt uitgedrukt door „bewogen worden", terwijl „zijn" de beteekenis van het ware, wezenlijke, geestelijke zijn heeft. Leven, zich bewegen en zijn duiden dus, Stoïsch geïnterpreteerd, het physische, psychische en pneumatische aan. De grootste helft der Areopagusrede lijkt wel een uittreksel uit een Stoïsche diatribe te zijn, waarin God en wereld vereenzelvigd werden.[30])

De onverderflijke God van Rom. 1 : 18 vv. van wien het kenbare (*to gnôston tou Theou*) den heidenen van de wereldschepping af bekend had kunnen zijn uit Zijne werken, doordat zij het met het oog des geestes daarin hadden kunnen schouwen (*novumena kathorâtai*), is de Stoïsche god; als in het Boek der Wijsheid worden de heidenen deswege niet te verontschuldigen geacht. Het spraakgebruik in deze pericope is geheel dat van de populaire wijsbegeerte van het Hellenisme. De schrijver van het werkje „Over de wereld," dat op naam van Aristoteles ons is overgeleverd,

Digitized by Google

maar inderdaad het werk is van een geestverwant van Posidonius uit de eerste eeuw, heeft evenals Cicero, Philo en Marcus Aurelius de gedachte, dat God uit de natuur kan worden gekend. Wordt verder door Paulus t.a.p. geleerd, dat God tot straf voor de afgoderij, welk begrip omschreven wordt als: vereering van het schepsel boven den Schepper, de menschen heeft overgeleverd aan tegennatuurlijke zonden, dan is de onderscheiding van *physisch* en *in strijd met de physis* alweer Stoïsche schoolterm, evenals de omschrijving daarvan „als het onbehoorlijke" (*ta mê kathêkonta*)[31]. Alle zedelijk handelen is de opvolging van ons door de natuur ingeplante wetten, leert de Stoa, en ook Paulus zegt Rom. 2 : 14 v.: „Als de heidenen, die de Wet niet hebben van nature de voorschriften der Wet volbrengen (*physei ta tou nomou poiein*, Stoïsche schoolterm), dan zijn zij zichzelven eene wet, ofschoon zij de (Mozaïsche) wet niet hebben; want daardoor bewijzen zij immers juist, dat de door de Wet voorgeschreven handelingen hun in het hart geschreven staan, terwijl eveneens hun geweten daarvoor getuigt."

Dit begrip „geweten" is alsmede Stoïcijnsch (*to syneidos*, Paulus spreekt van *syneidêsis, conscientia*)[32].

Terecht zegt Wendland, wanneer hij spreekt over de telkens herhaalde pogingen om Seneca, Epictetus en Marcus Aurelius bekendheid met het Christendom toe te schrijven, dat de overeenstemming bijna doorloopend Stoïsche denkbeelden betreft, die deels reeds in de oude Stoa aan te wijzen zijn. Bedoelde geleerde schroomt niet in verband hiermede te zeggen, dat ook de voorchristelijke Diatribe soortgelijke parallelen met christelijke denkbeelden vertoont en dat wij, daar het ons overgeleverde zeer fragmentarisch is, wel genoodzaakt zijn aan te nemen, dat veel wat men nu nog voor specifiek-Christelijk houdt, slechts toevalligerwijze in de oudere literatuur niet vertegenwoordigd is[33]).

Kort samenvattende hebben wij in het voorchristelijk Hellenisme de volgende Christelijke elementen verspreid gevonden: tengevolge van een val zijn alle menschen zondaren en daardoor ellendig; het aardsche leven als zoo-

Digitized by Google

danig is waardeloos; in het gevoel zijner onvolmaaktheid is de mensch niet bij machte zich van zonde en noodlot te bevrijden; toch staat een wereldvernieuwing voor de deur. 's Menschen behoefte aan verlossing doet hem uitzien naar een Middelaar, een goddelijk wezen, dat mensch wordt en het heil brengt. Wat bij de menschen onmogelijk is, dat vermag God. Hij stilt de stormen des levens en steekt den mensch de reddende hand toe, roepende en uitverkiezende tot het heil, dat uit louter genade wordt geschonken. De Logos daalt neder tot redding van de menschen; uit den hemel wordt de Godszoon gezonden als mensch om in de menschenziel nieuw leven te wekken. Deze Heiland geneest ziekten, drijft booze geesten uit, wekt dooden op. Hij lijdt en sterft, maar overwint den dood en daarmede de gansche wereld van lagere machten, die kwalen van lichaam en geest bewerken, waaronder het menschdom gebukt gaat. Door het sacrament der inwijding moet de mensch tot mystieke eenheid met dezen Middelaar geraken; vrijwillig afsterven aan de wereld, ascese, prijsgeven van bezit, — het kan alles medewerken tot de bekeering, de wedergeboorte, waardoor men deelgenootschap erlangt aan het lijden en den dood van den Middelaar, straks ook aan diens verheerlijking, die in het schouwen Gods haar hoogtepunt vindt[34]). Dat schouwen wordt hier den mensch zelden, in het hiernamaals duurzaam vergund. De wedergeboorte moet echter gevolgd worden door eene voortgaande heiligmaking. Wie zoover gevorderd zijn heeten heiligen of volmaakten, krijgslieden van den god, die de wapenen des lichts dragen tegenover de daemonische machten; afgescheiden zijn zij van de natuurlijke of vleeschelijke kinderen dezer wereld, wier goddeloosheid eigenlijk onwetendheid aangaande God is. Deze goddeloozen houden den goddelijken mensch voor uitzinnig; maar hem alleen moet alles ten goede medewerken. Kennisse Gods is het goddelijke leven zelf, is toegerust zijn met *pneuma* (geest), met *exousia* (macht). Daarom laat God de menschen tot nuchterheid en waakzaamheid d.w.z. tot hoogere kennis opwekken. Deze God is één, onvergelijkelijk. Hij-alleen is goed, zelfs de eerste

Digitized by Google

na Hem in hoogheid mag naast Hem niet goed heeten. Hij werkt aldoor. Zonder beeld of tempel moet Hij vereerd worden: Zijn ware tempel is de mensch. Want al is de Godszoon eene geheel eenige verschijning, ieder vrome is hem gelijk, want in God en door God is men vrij van de wereld, en elke menschenziel heeft absolute waarde. Bij een dergelijk individualisme vallen uit den aard der zaak alle menschelijke onderscheidingen van nationaliteit, stand of sexe weg. Geestverwantschap gaat boven bloedverwantschap. Naast liefde tot God bewijze men liefde tot de menschen; iedere hulpbehoevende is onze naaste en mag als zoodanig aanspraak maken op onze hulp. Eerst de ware, vrome gezindheid, die den mensch zelven het hoogste geluk verschaft, stelt hem tevens in staat zijne medemenschen waarachtig lief te hebben, ja de liefde tot God sluit de liefde tot menschen in. Want de mensch is van Gods geslachte. De zedeleer wordt beheerscht door het beginsel, dat de gezindheid de waarde onzer daden bepaalt. Ethische halfheid wordt veroordeeld, de eed afgekeurd; het is beter zichzelven te verminken dan zonden te plegen. Trouw aan het geweten, getrouwheid tot zelfs in het kleinste wordt als eisch gesteld. Gelijk God Zijne zon laat opgaan ook over de boozen, zoo moeten wij kwaad met goed vergelden en onze vijanden liefhebben. Het beste in ons kunnen de boozen gelukkig niet deren; en als zij ons slecht bejegenen, weten zij trouwens niet wat zij doen. Van onze weldaden mogen wij geen ophef maken, maar wij hebben ons geroepen te achten tot de grootste zelfverloochening, tot prijsgeven van onze goederen, ja tot het offer van eigen leven toe. Gods liefste kinderen worden het zwaarst gekastijd, maar zij bidden niet om afwending van datgene wat Gode behaagt: Uw wil geschiede! luidt hunne bede. Zij dienen God niet om loon, maar van harte, en vrees is in hunne liefde tot Hem niet; zij genieten eene blijdschap des geestes, waarbij het bezit der geheele wereld in het niet verzinkt.

Verlangt men in plaats van de boven kort aangegeven trekken van het Heilandsbeeld der Hellenistische wereld een meer afgewerkt en samenhangend geheel, dan leze

Digitized by Google

men Seneca's tragœdie: Hercules op den Oeta. Reeds velen vóór hem moeten dezelfde stof behandeld hebben. Antisthenes heeft Herakles' daden allegorisch verklaard en in zijne werken de almacht van den wijze voorgesteld gezien. Voorts weten wij van eene Stoïsch-Cynische tragedie: Herakles, op naam van Diogenes van Sinope. Als toonbeeld van menschlievendheid en moedig gedragen lijden, van ontbering en zelfgenoegzaamheid, mag Herakles, koning over de gansche wereld heeten.[85]) Dat oude Cynische ideaal zagen wij herleven in de figuur van den wijze der Stoa. Seneca schildert dezen Hercules als den Zoon Gods, die op aarde verschijnt om voor de menschen te lijden en den dood op zich neemt om tot God den Vader te worden verhoogd. Krachtens zijn Zoonschap Gods gerechtigd tot het verblijf in den hemel, verwerft hij zich echter den toegang tot de sterren langs den bangen lijdensweg. Deze koninklijke figuur kan zich vernederen tot de gestalte van een dienstknecht, om vrede op aarde te brengen, de menschen te bevrijden van vrees en het recht te handhaven. Als onverwinlijke neemt hij op aarde de plaats in van den hoogsten God, dien hij zijn Vader noemt. Hij, de Godgelijke, zal als een sterfelijk mensch, den dood smaken en begraven worden. Maar omdat het sterven hem licht valt, is hij niet ongelukkig; blijde brengt hij het offer van zijn leven en maakt zijn sterfdag tot een dag van roem. De hemel zelf wordt door dit sterven geëerd; ter verheerlijking Gods blijkt hij geboren; en al is hij van alle menschen verlaten, God zelf verheugt zich over dit Zijn kind, dat den dood verdraagt met een zóó blij gelaat als geen ander het leven. Hij zwijgt onder het bitterste lijden en de dood heeft over hem geen macht. Men kan nauwelijks gelooven, dat hij inderdaad lijdt, zoo kalm en majestueus is zijn voorkomen. Wie hem aanschouwen verleeren het weenen en zouden zich schamen, zoo zij hem beklaagden; hij vervult allen met moed. Roept hij om water, dan wordt zijne bede niet verhoord. Zijne ongelukkige moeder, getuige van zijn lijden, is ten prooi aan hevige smarten; hij zelf droogt echter hare tranen door het bemoedigende woord:

Digitized by Google

„Uw zoon leeft!" Reeds roept hem zijn Vader en opent de hemelen; en onder de bede: „Neem mijn geest op in den hoogen!" „Vader, ik zie u reeds; ik kom Vader!" wordt het goddelijke aan hem ten hemel verheven, terwijl zijn aardsche lichaam, dat hij aan zijne moeder dankt, verbroken wordt. Al deelt Natuur in dit godmenschelijk lijden, doordat God duisternis doet heerschen over de aarde en den donder rommelen laat, de Zoon kan naar waarheid zeggen: „Het is volbracht." Want alle dingen zijn hem onderworpen, over alle booze machten heeft hij getriumfeerd; nu overwint hij ten slotte zelfs dood en graf. Want in de hel, waaruit nooit iemand wederkeert, blijft hij niet. Als een gelijke der goden, ja als een god, wordt hij ten hemel verhoogd.

Gelijken op is nog niet *gelijk zijn aan*. Wij zullen geenzins alle eigenaardigheid en oorspronkelijkheid aan het Christendom ontzeggen, noch het voor een soort lappedeken verklaren, waartoe allerlei heidensche richtingen en personen staaltjes zouden hebben geleverd. Integendeel: zijne oudste oorkonden vertoonen over het algemeen een hooger godsdienstig-zedelijk peil dan de geschriften uit Hellenistische kringen. Toch zagen wij ook dáár het proces van vergeestelijking in vollen gang. Apologeten van het Christendom zijn zich nog bewust geweest, dat er één draad loopt door oud en nieuw.

Tertullianius zegt, dat de Christenen in het geheel niets nieuws of ongehoords te berde hebben gebracht en Justinus de Martelaar erkende: wij leeren hetzelfde als de Grieken. Tegenwoordig zijn velen huiverig zulks toe te stemmen. Men pleegt van min of meer orthodoxe zijde de treffende overeenstemmingen niet zonder dogmatische of „Christelijk-historische" bedoelingen te verdoezelen door opmerkingen als deze: de mysteriën hebben geen louterenden invloed op hunne belijders gehad; al te gemakkelijk verstrekten zij de zaligheid; de Stoa leerde vertrouwen op eigen kracht en zedelijke inspanning en predikte dus werkheiligheid. Zoo stelt men het Christendom tegenover mysteriëndiensten

Digitized by Google

en Stoa, als de meerdere, en met recht; maar miskend wordt de waarheid, dat het huwelijk van den Stoïcijnschen geest met de stemming der mysteriën het Christendom in het aanzijn riep. In de Cyniseerende Stoa der eerste eeuw van onze jaartelling constateerden wij eene, reeds op Posidonius' invloed teruggaande bevruchting door den geest van het Oosten, gelijk deze ook in de mysteriën tot uiting komt. Te Alexandrië — en niet alleen dáár — heeft het Jodendom zich daarmede verbonden. Dit geheele geestelijke proces heeft niet slechts de propaganda van het Christendom begunstigd, het is ook de voorbereiding van zijn ontstaan geweest. Krachtens innerlijke noodzakelijkheid der geestelijke en stoffelijke verhoudingen *moest* het komen. Aan toeval mag men niet denken. Het Christendom is de vrucht van het huwelijk, dat Oostersche verbeelding en Westersch denken hebben gesloten; — en zegt men van gelukkige huwelijken niet, dat zij in den hemel gesloten worden? Het beste wat de Oudheid heeft voortgebracht is daarin bewaard gebleven. Om ééne gestalte, den Godszoon, den Logos, den Mensch Gods hebben alle factoren, die in het Hellenisme ethische en religieuze waarde hadden, zich gekristalliseerd. De Godszoon van het volksgeloof, die wonderen doet en daemonen uitwerpt; de wijze van de populaire philosofie, die in menschelijke vormen goddelijke genade en heerlijkheid openbaart; de zondelooze hoogepriester van Philo; de mysteriegod, die als mensch lijdende en stervende de macht van het Noodlot overwint; — zij allen hebben medegewerkt tot de geweldige synthese, die Christendom heet, en waarin geloofd wordt, dat de ware mensch de vergoddelijkte mensch is en de ware god de menschgeworden God. De idee van de godmenschelijke persoonlijkheid is de genius geweest van het Christendom. Geen Seneca of Epictetus, geen Philo of mysteriën-geloof heeft ons het beeld van den Jezus des Evangelies kunnen leveren. Maar zonder de geestesrichtingen, die hunne namen vertegenwoordigen, had het niet geteekend kunnen worden. En dit was noodig. De idee van het Christendom spreekt het duidelijkst in

Digitized by Google

den vorm van een menschenleven. Denkt men de wijsbegeerte weg, zoo heeft Clemens Alexandrinus gesproken, dan lijkt de bedeeling omtrent den Verlosser wel een sprookje. Hij heeft dus het karakteristieke van zijn godsdienst in het wijsgeerige gevonden. Maar 't sprookje zelf heeft wijsgeerigen inhoud, althans *zin* en dat wil zeggen: wijsgeerig te rechtvaardigen inhoud. Heeft tot heden het orthodoxe Protestantisme het sprookje meer waard geacht dan den zin en van zijne wijsgeerige doordenking niet willen weten, naar onze opvatting is men niet door onmiddellijk aanvaarden in het bezit van de waarheid, maar is waarheids*bezit* aanhoudende waarheids*verwerving* in den geest. Het moderne Protestantisme heeft het sprookje trachten te rationaliseeren en er een stukje algemeene geschiedenis in willen zien, zonder daarbij echter den steun van de Evangeliën te genieten, die geen nobelen leeraar uit Nazareth, maar een metaphysisch wezen teekenen, dat dichter bij de tweede persoon van de Triniteit der orthodoxe Christenen dan bij een modernen Protestantschen prediker staat.

Intusschen wordt de Evangeliegeschiedenis er niet minder om, wanneer zij ooit mocht blijken geen historie, maar een door God aan de menschheid geschonken gedicht te wezen: eene gelijkenis, waarin God en Wereld en Menschenziel hun onderling verband openbaren.

Digitized by Google

HOOFDSTUK I.

[1]) Ik denk hierbij o. a. aan Paul Deussen en Hermann Oldenberg's bestrijding van diens meeningen; vgl. Nieuw Theol. Tijdschrift 1916, blz. 81 v.

[2]) II 30 v.

[3]) Cicero, de Republica III 6, 4.

[4]) Seneca, Ep. 18, 7; 100, 6.

[5]) Seneca, Ep. 108, 22.

[6]) Seneca, ad Marciam 19, 5; vgl. Cicero, Tusculanae I 11, 24.

[7]) Seneca, ad. Polybium 9, 8 v. ed. Emil Hermes.

[8]) René Walz, Vie de Sénèque, Par. 1909. Theodor Birt in Preuss. Jahrbücher 1911, blz. 282 vv.

[9]) Seneca, de Ira II 8 v.

HOOFDSTUK II.

[1]) Vgl. Lic. Dr. Walther Glawe, Die Hellenisierung des Christentums in der Geschichte der Theologie von Luther bis auf die Gegenwart, Berl. 1912, blz. 11; en reeds H. G. Tzschirner, Der Fall des Heidenthums I, Lpz. 1829, blz. 585, 601 v. Vgl. Paul Wendland, Die Hellenistisch-Römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum, 2. u. 3. Aufl., Tüb. 1912, blz. 92 vv. Wendland's boek is onmisbaar voor ieder, die nader over dit tijdvak wil worden ingelicht. Allard Pierson's boek: Geestelijke Voorouders, studiën over onze beschaving, bevat ook het Hellenisme, waarvan Pierson zelf slechts de blzz. 1—132 heeft kunnen bezorgen; het vervolg is van de bekwame hand van Prof. Dr. K. Kuiper. Haarlem, 1907.

[2]) Porphyrius bij Eusebius, Hist. Eccl. VI 19, 7.

[3]) Zie Justinus Martyr, Apol. I 46; II 10 en 13.

[4]) Octavius 20.

[5]) De Civ. Dei VIII 11; Retract. I 13; de Vera Religione IV 7.

[6]) Lactantius, Inst. Div. VII 7; zie H. U. Meyboom, Clemens Alexandrinus, Leiden, 1912, blz. 23 vv.

Digitized by Google

[7]) Plutarchus, Alexander 27.

[8]) Xenophon, Mem. I 3, 1. Later was het eene bekende grieve tegen de Christenen, dat zij de goden van den Staat niet eerden, Minucius Felix, Octav. 5.

[9]) Erwin Rohde, Psyche II, blz. 131.

[10]) Windelband, Plato, blz. 126 vv.

[11]) Diogenes Laertius X 123. Vgl. Usener, Epicuréa 60, 7.

[12]) Vgl. Adolf Lasson, Sokrates und die Sophisten.

[13]) Julius Kärst, Geschichte des hellenistischen Zeitalters II, 96.

[14]) Constant Martha, Le poème de Lucrèce, blz. 36.

[15]) Diog. Laert. VI 54.

[16]) Stobaeus, Floril. 95, 19, ed. Wachsmuth et Hense, vol V 784.

[17]) Dio Chrysostomus, Oratio VIII en IX, vgl. Emil Ackermann in Rhein-Museum 67, 1912, 425 vv.; Diog. L. VI 2.

[18]) Onesikratos legt bij Strabo XV p. 715 deze opvatting den Indischen Gymnosofisten in den mond; zij is zuiver Cynisch.

[19]) Fragm. 12 ed. Winckelmann p. 59; Dio Chrys., Or. 8; Krates, Ep. 21; Epiktetus, Diss. I 24, 2; Diog. L. VI 23, 34 en 11.

[20]) Geffcken, Kynika und Verwandtes, blz. 53.

[21]) Epikt., Diss. III 22; IV 8, 4 vv.

[22]) Krates, Ep. 19; Dio Chrys., Or. 72; Diog. L. VI 6; Stobaeus, Floril. III 462, 14 ed. Hense. Vgl. Bernays, Lukian und die Kyniker blz. 92. Als arts der ziel vergelijkt de Cynicus zich gaarne met de artsen van het lichaam, vgl. Hugo de Groot op Mt. 9 : 11 v. en Menagius op Diog. L. VI 6. Zie verder Diog. L. II 82 en 67 (menschen visschen); Epikt. III 22, 53; Philo, Quod omnis probus liber 5; Lucianus, Demonax 7.

[23]) Plato, Apol. c. 19; Phaedr. 275 B. Gompertz, Griechische Denker blz. 93 v., begrijpt dit, al moet hij het als Duitscher betreuren. Vgl. Wohlrab in zijn Commentaar op den Phaedo 78 A.

[24]) Diog. L. VI 11 en 63; vgl. Mt. 12 : 50.

[25]) Th. Ziegler, Die Ethik der Griechen und Römer, Bonn 1886, blz. 164.

Digitized by Google

[26]) Diog. L. VII 96; Vgl. Mt. 8:19 v. — Lucianus, Dial. Mort. 11, 3 *(parrhêsia, autarkeia, eleutheria).*

[27]) Lucianus, Demonax 11; Diog. L. VI 24; Plutarchus, de defectu orac. 7 (de hier genoemde Didymus is een Cynicus). Vooral Onomaos van Gadara in de 2de eeuw na Chr. schreef tegen het Delfisch orakel zijne: Ontmaskering van de goochelaars, vgl. Eusebius, Praep. Evang. V 21; VI 7 en 10.

[28]) Clemens Alexandrinus, Protrept. VI 71, 2; Strom. V 108, 4.

[29]) Lucianus, Cyn. 7 vv. Voor de kennis van Lucianus is belangrijk de uitgave van De Morte Peregrini, met inleiding en aanteekeningen voorzien door Dr. D. Plooy en Dr. J. C. Koopman, Utr. 1915 en: Dr. H. J. Kiewiet de Jonge en Dr. B. J. H. Ovink, Drie Dialogen van Lucianus, Amst. z. j.

[30]) Diog. L. VII 2—4.

[31]) Philostratus, Vita Soph. II 10, blz. 255, 21. Vgl. Pierson, Hellenisme, blz. 55.

[32]) Aratus, Phaenom. 5, vgl. Vergilius, Georg. IV 219 vv., Aeneïs VI 724 vv. Voor de kennis van de Stoa raadplege men, gelijk voor de philosofie der Ouden in het algemeen, Eduard Zeller's Geschichte der Griechischen Philosophie. Beknopter en populairder is: Paul Barth, die Stoa, 2 Aufl. Stuttgart 1909. Over Posidonius: Schmekel, die Philosophie der mittleren Stoa, Berlin 1892, en Ed. Schwartz, Charakterköpfe aus der antiken Literatur I 4. Aufl. Lpz. 1912, blz. 91 vv.

[33]) A. C. Pearson, The Fragments of Zeno and Kleanthes, London 1891, blz. 274 v.

[34]) Cornutus, de Natura Deorum. Heraklitus, Allegoriae homericae. Een uitgever van dit laatste geschrift, Schow (1782) stelde het nog op naam van den Platonicus Heraklides Ponticus.

[35]) Ook bij Epicurus. Vgl. Cic. de Fin. II 24: Sententiam aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur. Esoterische wijsheid, geheimleer.

[36]) Dio Chrys., Or. 36; Strabo I 2, 8.

[37]) Mc. Aurelius VI 44; Chrysippus bij Plutarchus, Stoic. Rep. 44.

[38]) Seneca, Ep. 107, 10 vv. (naar Kleanthes). Dyroff, Die Ethik der alten Stoa, blz. 331. — Augustinus, de Civ. Dei V 8, Hippolytus, Refut. haer. I 21.

Digitized by Google

[39]) Mc. Aurel. XII 23, 6, vgl. Rom. 8 : 14.

[40]) Stoicorum veterum fragmenta II 423, 441, 534 en 633 vv.; Cicero Nat. Deor. II 22, 57 v.; Mc. Aurel. IV 40; Plutarchus, Stoic. rep. 40, p. 1052d.

[41]) Zie reeds Cicero, de Offic, III 6; de legibus II 4; I 7 v.

[42]) Hierokles, Kol. 11 ed. von Arnim.

[43]) Vgl. voor dit alles Stobaeus, Florilegium, ed Wachsmuth—Hense, IV 192; 10 vv.; Cicero, de Fin. III 19, 63 en 67; de Republ. III 24, 36 — 25, 37; Athenaeus VI p. 263 C.

[44]) Seneca, de Ben. III 22; Stoic. vet. fr. III 351 v.; Juvenalis, Sat. VI 219—22; Cicero, Nat. Deor. I 16, II 2; Tusc. I 16 en 28, de Legibus I 8, 24; Seneca, Ep. 476, 1 v.; de Ben. IV 8. Vgl. Rom. 1 : 19; Hand. 17 : 23.

[45]) Cicero, de Officiis I 107, 110 v., 113—'15, 119.

[46]) Seneca over Diogenes, de Tranq. an. 8; de Clementia II 5, 3; de Tranq. an. 4, 3 v. Tacitus, Ann. XVI 21; Epictetus, Enchir. 52. Vgl. Mt. 10 : 28. Seneca, Ep. 4, 4; 98, 15 v.; 78, 2; 104, 3 vv.; 85, 37; Plutarchus, Kleom. 31.

[47]) Epicurus fr. 519. Ook Jak. 3 : 18 spreekt van der vrucht der rechtschapenheid, die in vrede wordt gezaaid voor hen, die vrede maken. Zie voor hetgeen verder in den tekst over Epicurus wordt gezegd: Usener, Wiener Studien X 182 vv.; Aristoteles, Pol. I 2, 1252 b. Epicurus fr. 551. Vgl. Ovidius, Trist. III 4, 25: crede mihi, bene qui latuit bene vixit. Seneca, Ep. 66; Cicero, de Fin. II 5, 16; Diogenes Laertius X 135.

[48]) Hieronymus adv. Jovin. I 191; II 8. Vgl. Constant Martha, Le poème de Lucrèce. — Seneca. Ep. 6, 6; 33, 4; de Vita beata 12, 4 v.; Ep. 123, 17.

[49]) Maass, Orpheus, 8 te Aufl., blz. 211; Fr. Buecheler, Carmina latina epigraphica I 84 v., 182 vv. enz.

[50]) Cicero, N. D, I 27, 75. Simile corporis... quaedam sanguinis similitudo. I 18, 49: nec tamen ex species corpus est, sed quasi corpus nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. 't Herinnert aan het Docetisme, dat ook Rom. 8 : 3 doorschemert. — Zie over Epicurus: Hans von Arnim in Kultur der Gegenwart Deel I, Afd. V, blz. 190 vv.

[51]) Cicero, de Fin. I 19 en V 29; II 3 en 31; Plinius, Hist. nat. 35, 2.

[52]) Cicero, Leg. II 7, 16; Polybius VI 56.

Digitized by Google

[53]) Horatius, Ode I 34; Suetonius, Tit. 10; Cicero, Philippica V. Vgl. Lucretius II 1060 vv.; Juvenalis, Sat. II 149—'51.

HOOFDSTUK III.

[1]) Cotta de Academicus bij Cicero, N. D. I 22.

[2]) Reitzenstein, Werden und Wesen der Humanität in Altertum. Vgl. Göttinger Gel. Anz. 1908, blz. 777 vv.; Neue Jahrbücher 1904, blz. 177.

[3]) Cicero, de Off. I 41, 148.

[4]) Sen., de Tranqu. an. 8.

[5]) Tac., Agricola 42; Dio Cassius 66, 13 en 15; Sueton. Tit. 7.

[6]) In Hollandsche vertaling, met goede inleiding, van Dr. D. F. Scheurleer bij Martinus Nijhoff verschenen; 2e druk 1917, vgl. Adolf Bonhöffer, Epiktet und das neue Testament, Giessen, 1911.

[7]) Zie over de Diatribe in verband met het N. T.: Joh. Weiss, Beiträge zur paulinischen Rhetorik, Gött. 1897; Rud. Bultmann, Der Stil der paulinischen Predigt, Gött. 1910.

[8]) Lactantius, Inst. div. III 23; Dio Chrys., Or. XXXII, XVII en XII.

[9]) Seneca, Consol. ad Marciam 3—4; Dio Chrys., Or. XXVII; Seneca, de Tranqu. an. 14; Tac., Ann. XVI 35 en 19.

[10]) Juvenalis, Sat. II 15 vv.

[11]) Seneca, Ep. 108, 13; 68, 9; 27 : 1, vgl. de Vita beata 17, 4, Epikt. III 23.

[12]) Seneca Ep. 108, 27; 48, 11; 50, 4; 28, 9. Persius V 63 vv., 73, 158—'60, 105; III 71 v.; Tac. Ann. XV 44; Juvenalis III 60 en 66; Seneca, Ep. 74.

[13]) Seneca, Ep. 89; 27; 120, 14 v.; 103, 4; de Ira III 20; de Ben. I 10; de Ira II 28, 1; I 14, 3; III 17; de Clem. I 6; Vgl. Hermes Trismegistos, Asklepios 63; Lucretius II 1151—'70, V 986—1008, 824 vv.; 4 Ezra 14, 10 en 16; Philo, Quod Deus sit immutabilis I 289; M Josepho II 60 M.

[14]) Seneca, Ep. 31, 3 en 5; 53, 11v.

[15]) Seneca, Ep. 52.

Digitized by Google

[16]) Cicero, N. D. I 16, 50 vv.; III 14; Manilius I 758; Philo, de Congr. erud. 36; Mut. nom 84; Plutarchus, Gen. Socr. 24. Ook in de mysteriën leeft dezelfde opvatting.

[17]) Seneca, Ep. II, 8 en 10; 115, 3 v.; Epikt. I 17, 14 v., II 26, vgl. Rom. 7: 14—25.

[18]) Cicero, N. D. I 16, waar Vellejus moeite heeft zich van die vergoding van Epicurus schoon te wasschen; de Fin. I 19: quasi delapsa coelo regula; Lucianus Alex. 61; Plutarchus, Non posse suav. p. 1100 A; contra Coloten 17.

[19]) Cicero, de Fin. III 22, 75 v.; Acad. 145; Plutarchus de Comm. not. 33, p. 1067 13; Sextus Empiricus, Adv. dogm. III 133 en 142; Seneca, de tran. Tanq. 7, 4. Over het ideaal van den wijze wordt men uitvoeriger ingelicht bij Rudolf Hirzel, Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften, II 1, 271 vv.

[20]) Vgl. Hirzel, Untersuchungen zu Cicero's philosophischen Schriften II 1, 293 v.; Epiktetus, Ench. 15; Tacitus, Ann. 4, 34: caelo aequavit (scil. Cato); Cicero, Tusc. I 71 vv.; de Orat. I 229; Brutus 114; Vellejus Paterculus II 13, 2 en 35, 2; v. 231 Valerius Maximus II 10, 8.

[21]) Seneca, de Const. Sap. 2; 7, 1; Ep. 11, 10.

[22]) Seneca, Ep. 73, 15 v.; Const. Sap. 19, 4.

[23]) Bruno Bauer, Christus und die Caesaren, 2. Aufl. blz. 1.

[24]) 2 Makk. 9:12; Horatius, Ode I 1; Suetonius, Caesar 6. Deissmann, Licht vom Osten, blz. 250; Tertullianus, Apolog. 30; Ammianus Marcellinus XIX 12; XXII 2; Seneca, Med. 195; Philo, Leg. ad Cajum, Dio Cassius 59, 30; Ps. Seneca, Octavia 491 v.; Tacitus, Ann. III 58; Suetonius, Domit. 13; Martialis IX 3, 14; VIII 4, 14, VII 5: „geef den burgers van Rome spoedig hun god terug!" IX 87 en 92. Vgl. plaatsen als 1 Pe. 2:13 v., 17; Rom. 13:1 v; Titus 3:1; 1 Tim. 2:1 v.

[25]) Epiktetus, Diss. III 22. Vgl, Diog. L. III 151 (Stoic. vet. fr. II 1102); Philo, de virt. 74.

[26]) Seneca, de Prov. 5, 5; 3, 3; 6, 6; Ep. 67, 14; 14, 13; Epictetus, Diss. I 6; Seneca, de Ira III 41, 2; Ben. IV 21, 5; Diog. L. III 48 en 51; Cicero, Rep.; III 22, vgl. Rom. 2:15. Lucanus, Phars. II 306 v., 312 v.; Sen., Ep. 70. 4 vv.; 83, 1; 102, 29; 97, 12, vgl. Rom. 9:1; Hebr. 13:18.

[27]) Seneca, Ep. 73, 16; 41, 1 v.

Digitized by Google

[28]) Persius II 71 vv., vgl. 61 vv.; Epiktetus, Diss. I 4, 32; II 23, 5; 16, 42; Seneca, Ep. 100; Vgl. Mt. 6:8; Sen., Ep. 41, 2, vgl. Ef. 4:30, Seneca bij Lactantius, Inst. div. VI 25, 3; Ep. 115, 5; Ben. I 6, 2; IV 25, 1; vgl. 1 Thess. 4:8; Ep. 18, 12; 31, 11; 115, 10; 93, 1; 87, 21; 92, 30; 95, 47 v., 50 en 57; 107, 9; 96, 2; 83, 1 v; de Ira II 27, 2, vgl. Rom. 8:28; de Ben. IV 19 en 26; vgl. Mt. 5:45 Mc. Aurel., VI 30; IX 1. Plato, Rep. X 612.

[29]) Seneca, Ep. 94, 48.

[30]) Seneca, Ep. 6, 1; Vita beata 16, 3.

[31]) Epiktetus III 26, 28; 24, 1121; I 29, 47; vgl. J. Geffcken in Hermes 1910: 481—505; Nachr. Gött. Ges. der Wiss. 1904: 262 vv.; Zwei griechische Apologeten, 246 vv.; R. Reitzenstein, Nachr. Gött. Ges. 1916:448.

[32]) Seneca, ad Marc. 10; Ep. 108, 22; 18, 7; 100, 6; de ira III 36.

[33]) Persius, Sat. II 61—63.

[34]) Carmen aureum 40—44. Vgl. Cicero, de Senect. 11; Porphyrius, Vita Pyth. 40 ed Didot; Jamblichus, Vita Pyth. 29, 165. Seneca, de ira III 36; Epiktetus III 10, IV 6.

[35]) Vgl. Wendland, Hellenist.-Röm. Kultur, blz. 92, Seneca, Ep. 61; Plato Phaedo 64; Sen., Ep. 26, 5 v.; 4, 9; 30, 7 v.; 59, 8. de moribus III 462 ed. Haase; ad Polyb. 11, 3; ben. V, 2, 4.

[36]) Xenophon, Mem. II 3, 14; Plato. Krto 49 C. D.; Gorgias 469 C.F.; Politeia I 9, vgl. I 355 C.: als Sokrates geschopt wordt, zegt hij: „Zou ik, als ik door een ezel gestooten was, hem aanklagen?"

[37]) Seneca, de Clem. 2, 5; Epiktetus, fr. 109; Mc. Aurelius I 7; II 1; IV 33; VII 13 en 22; XI 18; V 6. Vgl. Lk. 23:34.

[38]) Plutarchus, Non posse suav. 15; Diog. L. X 121 en 22. Vgl. Joh. 19:26 v.

[39]) Seneca, Ep. 92, 10; vgl. Sap. Sal. 9:15; Cicero, Somn. Scip, 3.; Mc. Aurelius III 3 v.; Seneca, Ep. 117, 6; 65; 71; ad Marciam 19, 23 en 25; Cicero, Tusc. I 5, 10. Plutarchus, non posse suav. 58; de superst. 11. Seneca, Ep. 24. Plinius, Hist. nat. VII 56: avida nunquam desinere mortalitas. Vgl. Emil Badstübner, Beiträge zur Erläuterung der philos. Schriften Senecas. Seneca, ad Helv. 11, 7; ad Polyb. 9, 7; 28; Ep. 102, 23 vv.

[40]) Vgl. Dr. Josef Kroll, Die Lehren des Hermes Trismegistos, blz. 357 vv.

Digitized by Google

HOOFDSTUK IV.

[1]) Seneca, de Clem II 5, 1; Ep. 123, 16.

[2]) Vgl. Theodor Gomperz, Essays und Erinnerungen, Stuttg.-Lpz. 1905, blz. 72 vv.

[3]) Philostratus, Vita Apollonii I 18; IV 34. Vgl. Mt. 9:18 vv.; Mk. 5:41 v.; vooral Lk. 7:12 vv. Beide verhalen van opwekking van een doode gaan terug op Plinius, H. N. XXVI 3, 8 (Asclepiades). Vgl. F. C. Baur, Drei Abhandlungen zur Geschichte der alten Philosophie, ed. Zeller 1876. R. Reitzenstein, Hellenistische Wundererzählungen, Lpz. 1906.

[4]) G. P. Wetter, Die Verherrlichung im Johannesevangelium, Beiträge zur Religionswissenschaft, Stockholm, II 1.

[5]) Origenes, Contra Celsum VII 9 vv.; Joh. 3:31 vv.;3:11, 32; 5:19 vv. Vgl. E. Norden, Agnostos Theos, blz. 292 v.

[6]) Franz Boll, Astronomische Beobachtungen im Altertum in Neue Jahrbücher für das klass. Alt. 20 (1917), blz. 17. Vgl. Franz Cumont, Astrology and Religion among the Greeks and Romans, New-York—London 1912.

[7]) Dr. A. Pannekoek, De Astrologie en hare beteekenis voor de sterrenkunde, Openingsrede, Leiden 1916.

[8]) Astronomica, vert. Dr. J. van Wageningen, Leiden 1914.

[9]) Bij Proclus in Timaeum 285 v.

[10]) Vettius Valens, ed Kroll p. 220, 19 vv.; Juvenalis X 365 v. = XIV 315 v.

[11]) Astronomica, vert. van Wageningen, I 515'—'33; 491 v.; 906; II 61—87; 105—108; IV 883 vv., 903 vv., 933 vv.

[12]) Astron. II 112 v.; 115 vv.; 235; 593 vv.; IV 1—23.

[13]) Sextus Empiricus, Astrol.; Manilius II 695—714.

[14]) Juvenalis, Sat. VI 553—'91.

[15]) De anima mantissa, p. 182, 18 ed. Bruns.

[16]) Stobaeus, Ecl. I p. 275, 18; 276, 5 ed. Wachsmuth.

[17]) Juvenalis, Sat. VI 542—'52. Voor tooverwoorden vgl. Hand. 19:19, de zgn. *ephesia grammata*.

Digitized by Google

[18]) Vgl. Foucart, Les associations religieuses chez les Grecs, Par. 1873.

[19]) Lucianus, Ikaromenippus 24.

[20]) Apulejus, Metam. XI 5.

[21]) Juvenalis VI 512—'41.

[22]) Vgl. 1 Cor. 1 : 14 vv.: Paulus wil als „vader" niet, dat zij zich naar hem noemen; hij heeft niet gedoopt. De gemeentenaren beschouwt hij als zijne kinderen.

[23]) Firmicus Maternus, de errore profanarum religionum XXII 1, 3.

[24]) Plutarchus, de amina 2, vgl. Erwin Rohde, Psyche I 295 vv., 312,

[25]) Zie de vertaling van Apulejus' Metamorphosen door Dr. Hein Boeken. Amst., z.j., blz. 89 v.

[26]) Vgl. Ef. 6: 10—18: de soldaat van Christus en de wapenen des lichts berusten op de heidensche voorstelling van den strijd van Gods soldaat tegen de daemonische machten en zijne „volle wapenrusting".

[27]) Vgl. Philem. 8 vv.: de gevangene of vastgehoudene is belemmerd in zijne vrijheid van beweging, daarom heeft hij een *diakonos* van noode,

[28]) Vgl. Dr. K. H. E. de Jong, Das antike Mysterienwesen, Leiden 1909.

[29]) Voor de Oostersche godsdiensten vergelijke men: Franz Cumont, Les religions orientales dans le paganisme romain, Paris 1907; Les mystères de Mithra, Brux. 1902; W. Kroll in Die Religion in Geschichte und Gegenwart, *in voce* Syncretismus,

[30]) Martialis, Epigr. V 24, 15. Vgl. Diodorus Sic. I 27, 4.

[31]) Lactantius, Inst. Div. IV 9.

[32]) Hermetica II, IV in het begin; vgl. Mt. 19 : 16 v.; Mk. 10 : 18. Over Hermes Trismegistos vindt men een prachtig artikel van W. Kroll in Pauly's Real-Encyklopädie der Class. Altertumswiss., neue Bearbeitung, *in voce*.

[33]) V 9; XI 9 vv.; XI 17, vgl. Joh. 5 : 17.

[34]) XV 19; XI 14, 20; V 2; XIII 4; Asklepios 27 en 51, 13; I 6; II 12; X 16, 18, 22; III 1; VII 2.

Digitized by Google

[35]) Vgl. de eischen tot nuchterheid 1 Cor. 15 : 34, (ook hier in tegenstelling met de *agnôsia* ten aanzien van God); 1 Thess. 5 : 6; 2 Petrus 1 : 4 (opdat gij der goddelijke natuur deelachtig wordt, het verderf in de wereld ontvluchtende); Mk. 4 : 4; Hand. 17 : 30 (de tijden der onwetendheid). Voor het geheel zie men Rom. 7 : 23 v.

[36]) I 31; IX 4, vgl. Rom. 8 : 28: dengenen, die God liefhebben, werken alle dingen mede ten goede. Mt. 7 : 29, Mk. 1 : 22: Jezus leert als *exousian* hebbende.

[37]) Vgl. E. Norden, Agnostos Theos, blz. 292 v. Poim X 15, vgl. 1 Cor. 8 : 3; 13 : 12; Gal. 4 : 9. IV 5; X 15; XIII; I 26; Askl. 6, 10 en 22, vgl. Seneca, Ep. 53, 11; de prov. 6, 4. (Is Posidonius hier de bron?). Poim. I 26; XIII, vgl. Col. 3 : 5, 12; Reitzenstein, Poimandres, blz. 339 vv.; dezelfde in Nachrichten Ges. Wiss. Gött. 1916, 3. Askl. 28, een denkbeeld van Posidonius; Poim. X 20; XII 3; XIII.

[38]) XIV; Stob. Ecl. 43, 1; vgl. Mt. 7 : 6. Dr. W. H. Denier van der Gon gaf in het Tijdschr. voor Wijsbeg., Apr. 1918, blz. 142 vv. eene vertaling met commentaar van de Bergrede van Hermes.

[39]) Poim. I 31. Gedachtengang en stemming van het loflied zijn dezelfde als in Joh. 17. Vgl. Hand. 17 : 30; Mt. 28 : 28. — Poim. V 11; XIV 34: de mystieke Stoïsche Almachtsformule, die tot op Heraklitus teruggaat en gemeenschappelijk bezit is van de mysteriediensten, vgl. 1 Cor. 8 : 6; Joh. 1 : 2; Rom. 11 : 36.

[40]) Vgl. Wetter, Charis, Lpz. 1913; ΦΩΣ, Lpz. 1915.

HOOFDSTUK V. — JOODSCH ALEXANDRINISME.

[1]) Wm. Weber, Zeitschr. f. wiss. Theologie 1906: 409—'44; 1909: 314—'31. Vgl. mijn Gidsartikel (1905): „van Hebreeuwsche tot Alexandrijnsche Wijsheid."

[2]) Wijsheid 9 : 15 vv.; 3 : 13 vv.; 4 : 1, 3, 8 vv.; 8 : 1.

[3]) Wijsheid 2 : 12—20, vgl. Mt. 11 : 27; Joh. 5 : 18; 19 : 17; Mt. 27 : 40, 43; 1 Cor. 2 : 8; Joh. 12 : 40. Zie ook Grimm, Kurzgefasstes Handbuch zu den Apokryphen, VI 79; Wijsh. 13 : 1—7, Rom. 1 : 18 vv.

[4]) Philo, Quaest. in Gen. II 60, p. 144; Sib. III 545 vv.; Philo, de Abrah. I 15; Mt. 3 : 9; Rom. 9 : 7 v.; Gal. 3 : 6—10; Ef. 2 : 19; 3 : 5—7.

[5]) Philo, de Abrah. 99; de post. Cain. 7; Quis rerum div. her. s. 280—'3; Quaest. in Exod. II 33, 71, 103; Quod deus immut. II 280 vv.; de lingu.

Digitized by Google

conf. I 425. Vgl. over Philo mijn Gidsartikel van 1906: Philo Judaeus Alexandrinus. Sedert verscheen het standaardwerk van Emile Bréhier, Les idées philosophiques et religieuses de Philon d'Alexandrie, Par. 1908.

[6]) Philo, de ebriet. 41—49.

[7]) Philo, Leg. Alleg. III (I 128 M.); de post. Cain. I 258; quis rer. div. her. s. I 482; de Joseph. I 46.

[8]) Philo, de Decal. I 208 M.

[9]) Philo, de opif. mundi 4 v.

[10]) Philo, de Sacrificiis Ab. et Cain. I 189; de Cherub. I 176; qu. rer. div. her. s. I 501 v.

[11]) Philo, de Gig. I 269; de profug. I 562; Vita Mosis II 155; Leg. All. III 26; de animalibus 10, de poenis 1, de profugis 21.

[12]) Philo, de confus. ling. 11 en 28; Leg. all. I 122; qu. det. pot. ins. I 211 w.; de agric. I 308 v., vgl. Joh. 10:12; Joh. 6 en 15.

[13]) Vgl. H. Windisch, Die Frömmigheit Philos, Lpz. 1909, blz. 16 vv., 23 vv., 30 vv., waar talrijke bewijsplaatsen te vinden zijn.

[14]) De Somn. I 656; de Abrah. I 18, vgl. het Christelijk Docetisme!

[15]) De Septenario II 282, vgl. Mt. 22:35 vv.; de human. 15.

[16]) Vgl. 2 Cor. 13:11; Phil. 3:1; 4:4; 1 Thess. 5:16; Rom. 14:17.

[17]) Philo, Leg. alleg. I 90; quod det. pot. insid. sol. I 224; decal. II 194 v.; spec. leg. II 271; Vgl. Mt. 5:28 v., 34 vv.; Lk. 12:33; Mt. 5:42; Lk. 6:35; Gal. 6:10; Philemon 10 vv.

HOOFDSTUK VI.

[1]) Vgl. G. J. P. J. Bolland, De Groote Vraag voor de Christenheid onzer dagen, 2de uitg., Leiden 1913, Dr. H. W. Ph. E. van den Bergh van Eysinga, Het Christus-Mysterie, Zeist 1917 en mijne „Die Holländsche Radikale Kritik" Jena 1912 en mijn „Radical Views About the New Testament," London 1912. P. Zondervan, Radicale Christusbeschouwingen, Leeuw. 1915.

[2]) Vgl. A. Schweitzer, Geschichte der Leben-Jesu-Forschung, 2 Aufl.,

Digitized by Google

Tübingen 1913, een belangwekkend boek, waaruit het negatieve resultaat van de Leben-Jesu-Forschung duidelijker blijkt dan de Schrijver zelf wil toegeven.

[3]) Ps. 33 : 9 en 6.

[4]) Spr. 8 : 22 vv.

[5]) Joh. 20 : 31.

[6]) Joh. 3 : 14; 6 : 31 v., 49; 5 : 39; 10 : 35; 1 : 46; 5 : 38 v., 46.

[7]) Vgl. mijne studie: Zum richtigen Verständnis des Johanneischen Prologs, in Protestantische Monatshefte 13 (1909).

[8]) Joh. 14 : 2; 17 : 3; 3 : 15—19; 6 : 47; 5 : 24; 11 : 25 v.

[9]) Joh. 14 : 15—26; 16 : 12—33.

[10]) Joh. 3 : 34; 5 : 30, 38; 6 : 29; 17 : 3. Hand. 14; 11 vv.; Joh. 2 : 24; 4 : 19, 39; 1 : 47 vv.

[11]) Joh. 15 : 13 vv.; 10 : 34.

[12]) Wetter, Die Verherrlichung im Johannes-Evangelium. Beiträge zur Religionswissenschaft von der Religionswiss. Gesellschaft in Stockholm II 1.

[13]) Joh. 13 : 26. Dieterich, Mithrasliturgie, blz. 222; vgl. Joh. 13 : 38, 34 v.

[14]) Reitzenstein, die hellenistischen Mysterienreligionen, blz. 31; Wessely, Griechische Zauberpapyri 1888 I 48, 54. Over het geloof in namen zie Heitmüller, Im Namen Jesu Gött. 1903.

[15]) Wessely II 57, 12; 39, 568; Kenyon, Greek Papyrus I blz. 102; Wetter, Die Verherrlichung im Johannes-evangelium, blz. 77 v.

[16]) Tit. 3 : 5 palingenesie; 1 Pe. 1 : 3 anagennēsis; Rom. 6 : 6; 7 : 5 8 : 9; Gal. 2 : 19; Col. 3 : 9; Poimandres XIV.

[17]) Col. 2 : 11 v., 20; 3 : 39; Gal. 3 : 27; Rom. 6 : 11; Wijsh. 13 : 2; Philo, de vita cont. 472 M.; de decal. 66 vv.; demonarch. 13 : 7. Vgl. bij Gal. 4 : 8 v. Prof. van Wageningen in Theol. Studiën 1917, 3. „Waarnemen," *paratērein*, is techn. term voor het waarnemen der sterren met astrologische bedoeling, vgl. Diod. Sic. I 28.

[18]) Rom. 6 : 6; 8 : 3 v., 32, 37; 5 : 8, 10; 1 Cor. 2 : 6, 8; Col. 2 : 14 v.; 1 Cor. 15 : 24 vv.

Digitized by Google

[19]) 1 Cor. 10:3 v.; Mt. 26:26 vv.; 1 Cor. 11:24; 10:16 v.; Rom. 8:3, 32; 12:5; Tertullianus, de carne Christi 6; 1 Cor. 12:27; 12:12 v.; Ef. 1:22 v.; 2 Clem. 14:2. Vgl. W. Heitmüller, Taufe und Abendmahl im Urchristentum, Tüb. 1911; T. u. A. bei Paulus, Gött. 1903; en mijn „Breking des Broods," Theol. Tijdschrift 1905, blz. 244—'69, vooral 263 vv.

[20]) Justinus Martyr, Apol. I 66; vgl. Tertullianus, de praescr. haer. 40; Augustinus, in Ev. Joh. I 7.

[21]) Mk. 3:4: het leven behouden tegenover „dooden". Ook in de Septuaginta Ps. 6:2; 29 (30): 3; 40 (41):3; vgl. Baudissin, Adonis und Esmun, blz. 385—402. — Titus 3:4.

[22]) Mk. 1:24, 34; 3:11 passim.

[23]) Heinrici, Beiträge III.

[24]) Mt. 5:13 v.; Philo, de victimis 2; Seneca, Ben. IV 14; I 6, 3; Diog. Laert. VIII 22; Philo, de decal. 195 M.

[25]) Plato, Rep. I 355 C.; Diog. L. II 82 en 67; VI 6; Plato, Crit. 49, 127; Sen., Phoeniss. 493 v.; Mc. Aur. IX 13; vgl. ook Plutarch., C. Gracch. 15.

[26]) Orig. c. C.

[27]) Zie Franz Boll, Aus der Offenbarung Johannis, Berlin 1914, blz. 130 vv.

[28]) 1 Cor. 3:1; 2:13 vv.; 15:46; 2 Cor. 3:18; Rom. 12:2; Phil. 3:10—12; Sen., Ep. 61:1; Rom. 3:10 vv., 23.

[29]) Rom. 7:14—25, vgl. Epikt, Diss. I 17, 14 v.; II 26. 2 Cor. 3:17; Rom. 6:18, 20; Jak. 1: 25, vgl. 2:12.

[30]) Hand. 17:24—28; Clem. Alex., Strom. I 19, 91; Diog. Laert, VII 147; Seneca bij Aug. de Civ. Dei VI 10; Plutarch., de Stoic. rep. 1034 B; Clem. Alex. Strom. V 11, 76; Dio Chrys. I 162 v. ed. Arnim; Sen., Ep. 41; Lucanus IX 580: „Juppiter est quodcumque vides, quodcumque moveris." Vgl. Norden, Agnostos Theos, blz. 1—140; Reitzenstein in N. Jahrbb. f. d. klass. Alt. 1913; Jaeger in Gött. Gel. Anz. 1913; Birt n Rhein. Museum 1914.

[31]) Diog. Laert. VII 70 en 137; Antipatros van Tarsus bij Plutarch., Stoic. rep. 38; Ps. Aristot. de mundo c. 6; Cicero, Tusc. I 29, 70; Stob., Ecl. phys. I 94; Philo, de monarch. 34 v.; Sen, de prov. 1, 1—4; Mc. Aurel. XII 28.

Digitized by Google

[32]) Rom. 9:1; 2 Cor. 1:12; 1 Cor. 4:4; 8:7, 10, 12; 10:25, 27 vv. Vgl. Norden, Agnostos Theos, blz. 136 v.; H. Böhlig, Das Gewissen bei Seneca und Paulus, in Studien und Kritiken 1914, blz. 1 vv.

[33]) Wendland, Hellenistisch-röm. Kultur, 2. u. 3. Aufl., blz. 95.

[34]) Vgl. mijn opstel over de Navolging Gods, in het Tijdschrift voor Wijsbegeerte, 11de Jaargang 2de afl., blz. 185 vv.

[35]) Julianus, Or. VI 187 c. Vgl. over de Heraklesfiguur: Otto Edert, Ueber Seneca's Herakles und der Herakles auf dem Oeta. Diss. Kiel 1909, vooral blz. 33 vv. Ook Emil Ackerman in Rein. Museum 67, 1912, blz. 425 vv.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

M508923

BR 129
B4

Digitized by Google

Digitized by Google